

۸۱
تابستان
۱۳۸۴

دانش

فصلنامه مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

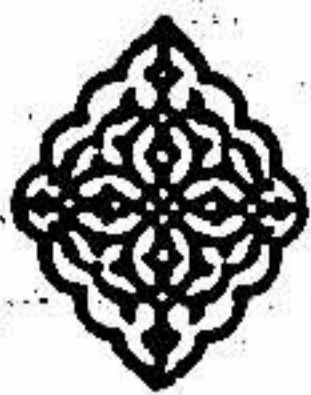
گنجینہ دانش

منہم حم و طوفان

منہم حم و
طوفان
کہ طوفان آید

منہم حم جان و سہم جان کہ جانست و سہم

شعر از خواجہ جوی کرمانی
پدید آورنده: استاد جواد بختیاری

۸۱
تاپستان
۱۳۸۴

دانش

فصلنامه مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

مدیر مسئول و سردبیر: دکتر نعمت الله ایران زاده
مدیر: سید مرتضی موسوی
حروف چین: محمد عباس بلتستانی
چاپخانه: آرمی پریس (اسلام آباد)

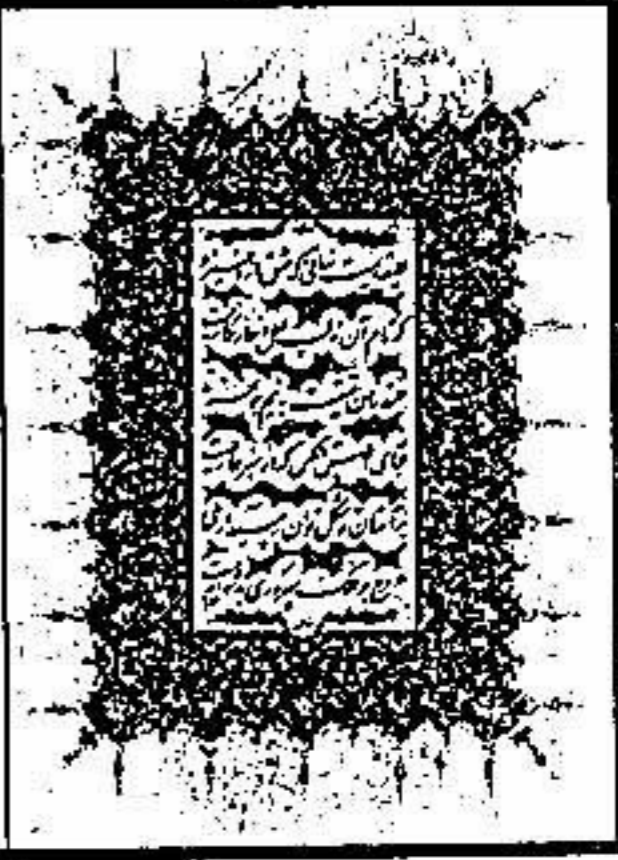
شورای علمی دانش (به ترتیب حروف الفبا)

دکتر کلثوم ابوالبشر	استاد دانشگاه داکا
دکتر نعمت الله ایران زاده	استادیار دانشگاه علامه طباطبایی
دکتر سعید بزرگ بیگدلی	استادیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر محمد حسین تسیحی	پژوهشگر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
دکتر ساجد الله تفهیمی	استاد دانشگاه کراچی
دکتر احمد تمیم دازی	دانشیار دانشگاه علامه طباطبایی
دکتر محمد مهدی توسلی	استادیار دانشگاه سینان و بلوچستان
اکبر ثبوت	پژوهشگر بنیاد دایرة المعارف اسلام
دکتر رضا مصطفوی	استاد دانشگاه علامه طباطبایی
دکتر ابوالقاسم رادفر	دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دکتر سید سراج الدین	دانشیار دانشگاه ملی زبانهای نوین
دکتر سلطان الطاف علی	استاد دانشگاه دولتی کوئته
دکتر محمد صدیق شبلی	استاد دانشگاه علامه اقبال
دکتر صغری بانو شکفته	استاد دانشگاه ملی زبانهای نوین
دکتر امیر حسن عابدی	استاد ممتاز دانشگاه دهلی
دکتر محمود عابدی	استاد دانشگاه تربیت معلم
دکتر عارف نوشاهی	دانشیار دانشگاه گوردن
دکتر گوهر نوشاهی	استاد زبان و ادب اردو
دکتر گل حسن لغاری	استاد دانشگاه دولتی تندو جام
سید مرتضی موسوی	پژوهشگر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
دکتر معین نظامی	دانشیار دانشگاه پنجاب
دکتر مهر نور محمد خان	استاد دانشگاه ملی زبانهای نوین
دکتر سید علیرضا نقوی	استاد دانشگاه بین المللی اسلامی

روی جلد:

لطیفه ایست نهانی که عشق ازوخیزد
که نام آن نه لب لعل و خط زنگارست
قلندران حقیقت به نیم جو نخرند
قبای اطلس آن کس که از هنر عاریست
برآستان تو مشکل توان رسید آری
عروج بر فلک سروری به دشواریست
«حافظ»

پدید آورنده: استاد عباس اخوین

یادآوری

- * فصلنامه دانش ویژه آثار و مقالات درباره فرهنگ و ادب فارسی و مشترکات تاریخی و فرهنگی ایران و شبه قاره و افغانستان و آسیای میانه است.
- * دانش کتابهای منتشر شده در راستای اهداف خود را نیز معرفی می کند. برای این کار شایسته است از هر کتاب دو نسخه به دفتر فصلنامه فرستاده شود.
- * دانش در ویرایش مقاله ها آزاد است.
- * آثار رسیده، بازگردانده نخواهد شد.
- * مقاله ها ضمن برخورداری از آیین نگارش فارسی، باید:
  - ماشین نویسی شده یا خوانا و یک روی کاغذ نوشته شده باشند.
  - دارای چکیده مقاله به فارسی و انگلیسی و "پانویس" و "کتابنامه" باشند.
  - ترجیحاً همراه یک قطعه عکس جدید و واضح از مؤلف مقاله باشد.
- * آثار و مقالات پس از تأیید شورای دانش در نوبت چاپ قرار می گیرند.
- * مسئولیت آرا و دیدگاههای ابراز شده در مقالات، بر عهده نویسندگان است.
- * چاپ و انتشار مطالب دانش با آوردن نام مأخذ، آزاد است.

* نشانی دانش:

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
خانه ۴، کوچه ۴۷، ایف ۸ / ۱، اسلام آباد، ۴۴۰۰۰ - پاکستان

دورنویس: ۲۲۶۳۱۹۳ تلفن: ۲۲۶۳۱۹۱-۹۲

Email: daneshper@yahoo.com

daneshper@gmail.com

بهای هر شماره ۳۰۰ روپیه

فهرست مطالب

سخن دانش

۵

نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش

- ۱۳ ● رساله مشتیہ
میر سید علی همدانی
به کوشش: دکتر نعمت الله ایران زاده

اندیشه و اندیشه‌مندان (۱)

- ۳۵ ● اقبال و هسه: قلندران شهر عشق
دکتر محمد بقایی ماکان
- ۴۷ ● نقد و بررسی شرح حال، دیوان، مثنویات
و قصاید سنایی غزنوی
دکتر غلام سرور
- ۶۹ ● خدمات علمی و ادبی پرفسور دکتر
عبدالشکور احسن
دکتر قاسم صافی
- ۷۷ ● ایران‌شناسی و ایران‌شناسان برجسته در
پاکستان طی قرن بیستم میلادی
سید مرتضی موسوی
- ۹۷ ● زندگی و خدمات تپیو سلطان: آخرین
فرمانروای مسلمان جنوب هند
دکتر محمد مهدی توسلی
- ۱۰۷ ● کردار کاوه آهنگر در شاهنامه فردوسی
نرگس جابری نسب

اندیشه و اندیشه‌مندان (۲)

ویژه پیوستگی‌های ادب پشتو و فارسی

- ۱۲۹ ● تأثیر و نفوذ فارسی بر زبان پشتو
دکتر نصرت جهان
- ۱۳۷ ● شعر فارسی خوشحال خان ختک
علی کمیل قزلباش
- ۱۴۷ ● دوست محمد خان کامل یثربی: نگاهی به
دکتر میر غزن ختک
احوال و آثار

ادب امروز ایران

- داستان کوتاه: علاج درد
- ۱۵۷ مریم جمشیدی
- شعر: دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، نصرالله مردانی، سلمان هراتی، دکتر قیصر
- ۱۶۱ امین پور، یوسف علی میر شکاک، عمران صلاحی، علیرضا قزو، محمد علی بهمنی،

فارسی شبه قاره

- خدمات بزرگ مولتانیان در راه گسترش
- ۱۶۷ دکتر محمد بشیر انور
- زبان و ادب فارسی

- شعر فارسی امروز شبه قاره..... ۲۰۵-۲۱۸

- دکتر سید وحید اشرف، دکتر محمود احمد غازی، ابو الحسن واحد رضوی،
- دکتر اسلم انصاری، سید سلمان رضوی، فائزه زهرا میرزا، دکتر سرفراز ظفر،
- دکتر محمد حسین تسبیحی، فتانه محبوب، جاوید اقبال قزلباش، کیفی جامپوری،
- علی کمیل قزلباش، سمن عزیز، شیدا زیدی، بشیر سیتایی، محمد اقبال جسکانی،
- دکتر معین نظامی، صدیق تاثیر، دکتر رشیده حسن، دکتر الیاس عشقی

گزارش و پژوهش

- اخبار پژوهشی
- ۲۲۰ دفتر دانش
- اخبار فرهنگی
- ۲۲۱ دفتر دانش
- راهی ابدیت: استاد غلام مصطفی به لقای
- ۲۲۷ مدیر فصلنامه دانش
- حق شتافت
- کرسی فارسی در دانشگاه راجشاهی (بنگلادش)
- ۲۲۹ دکتر محمد نور الهدی
- گزارش هم اندیشی های علمی و جلسات
- ۲۳۷ سید مرتضی موسوی
- انجمن ادبی فارسی اسلام آباد
- کتابها و نشریات تازه
- ۲۴۵ سید مرتضی موسوی
- نامه ها
- پاسخ به نامه ها
- ۲۶۳ دفتر دانش

1-9. Abstracts of Contents in English

A Glimpse of Contents of this issue

چکیده مطالب به انگلیسی

Syed Murtaza Moosvi

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سخن دانش

با عنایات الهی، فصلنامه دانش، با نشر شماره حاضر بیست و یکمین سال انتشار نسبتاً مرتب را آغاز می‌کند. به فضل پروردگار توانا این مجله کوشیده است که کلیه موضوعات و مطالب فرهنگی، ادبی و تاریخی مورد علاقه مردم کشورهای منطقه را - که به بهترین نحو در زبان و ادب فارسی متجلی است - در شماره‌های مختلف منعکس سازد. آثار منشور و منظوم در برگیرنده تحقیق و پژوهش پیرامون پیوستگی‌های تاریخی، فرهنگی و ادبی کشورهای منطقه با ایران، آثار و تأثیرات بزرگان شعر و ادب، نقد شعر و ادب فارسی در شبه قاره، اقبال‌شناسی و شعر فارسی امروز شبه قاره و همچنین ادب امروز ایران حدود ۸۰۰ عنوان و همچنین گزارش و پژوهش‌های ادبی فرهنگی و پژوهشی، معرفی کتابهای و نشریات تازه و پاسخ به نامه‌های علاقه‌مندان میراث غنی مشترک ادب و فرهنگ فارسی تقریباً به ۵۰۰ مورد طی دو دهه اخیر در این فصلنامه چاپ و در اختیار دوایر دانشگاهی، علمی، ادبی و فرهنگی جهان فارسی قرار گرفته است.

در این منطقه از دنیا «دانش» تنها نشریه علمی، پژوهشی است که فارسی نویسان چندین کشور از جمله: پاکستان، بنگلادش، ترکمنستان، تاجیکستان، افغانستان، ایران و هند با آن همکاری نزدیک دارند.

برخود فرض می‌دانیم از همه دانشمندان و نویسندگان گران مایه که بانوشتن مقاله و یا اظهار نظر عالمانه، به گسترش فرهنگ اسلامی و زبان همدلی فارسی کمر همت بر بسته‌اند، از بن جان سپاسگزاری کنیم. از خوانندگان عزیز مجله صمیمانه و صادقانه می‌خواهیم، پرتو فضل خویش را بردانش هم چنان بتابانند.

بی گمان فروغ دانش از رای و خرد و از ذوق و هنر شما استادان نکته سنج و شاعران خوش قریحه است:

ای فروغ ماه حُسن از روی رخشان شما

آب روی خوبی از چاه زرخدان شما

با صبا همراه بفرست از رخت گلدسته ای

بو که بویی بشنویم از خاک بستان شما

عمرتان باد و مراد ای ساقیان بزم جم

گرچه جام ما نشد پُر می به دوران شما

کی دهد دست این غرض یارب که همدستان شوند

خاطر مجموع ما زلف پیریشان شما

می کند حافظ دعایی بشنو آمینی بگو

روزی ما باد لعل شکر افشان شما

در بخش متن منتشر نشده معمولاً به نسخه های خطی رسایل و مجموعه های

موجود در کتاب خانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان توجه می شود.

در این شماره از آثار میر سید علی همدانی «رساله مشتی» با مقدمه و تعلیقه چاپ می شود.

مولتان در شبه قاره از مراکز کهنسال ترویج شعر و ادب فارسی به شمار می رود.

تعداد کثیری از عارفان و متصوفان نظیر بهاء الدین زکریا سهروردی، جلال الدین مخدوم

جهانیان، شاه رکن عالم در این سرزمین به نشر و اشاعه تعلیمات انسان سازانه اشتغال

داشتند و در همین سامان هم غنوده اند. شیخ فخر الدین عراقی قریب ربع قرن در حضور

زکریا سهروردی در مولتان می زیست. در مقاله مشروحی خدمات شخصیت های سرشناس

مولتانی طی هزار سال اخیر مورد بررسی قرار گرفته است.

با وصف اینکه در قرن نوزدهم میلادی زبان انگلیسی به جای فارسی در شبه قاره

رسمیت یافت اما به برکت به وجود آمدن صنعت چاپ و برخی از دانشگاه ها و

مؤسسه های مطالعاتی و پژوهشی، صدها نسخ خطی فارسی کراراً چاپ و منتشر گردید و

ده ها نفر پژوهشگر و استاد زبان و ادب فارسی پرورش گردیدند. اغلب آنان در

دانشگاه های شبه قاره به تدریس زبان و ادب فارسی، عربی و یا اردو اشتغال داشتند و

وسیله تصحیح، تحشیه، نقد و بررسی آثار بزرگان فارسی گردیدند. طی مطلبی احوال و

آثار چندتن از نخبگان و استادان زبان و ادب پاکستان در قرن بیستم معرفی گردیده که

امیدواریم توجه خوانندگان خوش ذوق و ادب دوستان را جلب نماید.

والحمد لله اولاً و آخراً

مدیر دانش

نسخه های خطی

کتابخانه گنج بخش

رساله اسرار الوجودی ۳۲ ورق	رساله او براریه ورق اول	گنج
رساله حقیقت ایمان ۶۹ ورق	رساله ودق مدیه ورق دوم	رساله دارودت ۵۷ ورق
رساله مراتب التائبین ۹۲ ورق	رساله عقاید ۱۷ ورق	رساله کلامی ۱۹ ورق
رساله طریقه مقام ۱۲۵ ورق	رساله در باب سلوک مولی ۱۲۲ ورق	رساله طریقی ۱۰۱-۱۰۶ ورق
رساله درویشیه ۱۳۳ ورق	رساله همه دانیه ۱۲۷ ورق	رساله مشرب الافرادی ۱۲۹ ورق
رساله نقلیه ۱۷۲ ورق	رساله منامیه ۱۶۸ ورق	رساله فتوتیه ۱۵۱ ورق
رساله سیرت کرمه ۱۹ ورق	رساله مشتییه ۱۱۷ ورق	رساله سلسله اولیا ۱۱۳ ورق
رساله تاویل ۵۴ ورق	رساله صفت الفقرا ۳۳ ورق	مستوفیات ۱۹ ورق
رساله کمال ۱۲۶ ورق	رساله حدیث ۱۲۹ ورق	رساله غسل و وضو ۱۹ ورق

رسالة مفيدة

پی نوری ذره را بحد طلب میکنی تا شوی ذره وار در غم او ناپدید
 کار کن از عاشقی بارگش از عطشی را آنکه بدین سرگری یار نماید درید
 سوخته شو با مگر در تو فدا نشی کاشق از چون کج سوخته را دور گردید
ای درویش کنت و شود تو و امثال تو بدین نوع کلمات
 و اظهار این نظم عبارات بدان سلم دل ماند که در منازل
 عامه جاههای آب دیده بود که مردم از اینجا انواع اشغال
 میکردند از شغایه و غیره خواست تا ویرام مغزی و ابی بود
 عفاکی شکل شده در بیابان طلب کرد و از آن جاههای بعیده
 بدلو آب آورد و در درخت و آن احمق این قدر انداخت
 که طریق تحصیل آب است که اول مدتی درختی را آن محل
 سعی بلیغ می باید نمود تا یعنی اصلی رسد و بعد ملازمت
 شروط سنوز معلوم نیست که آب متوقع هر چه اشغال را
 شاید باند چه که اختلاف طعموم و رواج و انواع آب
 در معینی کج استعداد زمین بدووع است فی الحمله بعد
 فراغ جد و جهد و ظهور آب اگر از شواب نشن و تلخی و
 شوری خالی بود فهو المطلوب و الا لابی بود مردم در که
 بیچس برای اللغات نماید اما این قدر باشد که بعد از
 ظهور زمین از آبرو این مستعار و نشن و تلخی و
 این کرده چون این مقدمه معلوم کردی اکنون
 بنیدیشی که طالب این مطلب را از راه کلان این نوع سعی

که از رنج است در آن حکای بی کوشش کفیر شرط مرکز
 حصول عضو صورت برسد همچنین از کفایت نشانی
 نوع کلمات و در آن ندرت از آن هم عبارت نیفر آید
 خواننده هم این معانی اصطلاحات پیش از آن نبود
 که بواسطه آن از محاب کلماتی و ظلمت شرک خلاص باید
 اما بجز در هم این معانی بر سر این بارگاه سرور آن سر برزگام
 توان رسید و با صغای روانی سمعی و عقلی حکایات
 بسیاری زلال صاف محبت از کلمات عنایت استغاثم ز بیم
 توان چشید بلکه نفس خلیفه حیوانی و صفات زویده انسانی را
 و کلماتها در یونان نوبه با انواع نیران مجامدات و شکله اصناف
 ریاضات نضجه ندمید بود و داعی افکار فاسده و نظور است
 باطله را که چند نفس اماره اندستغاثم دیگر شرط کوفته ندارد
 و در دست با نایب بر باطن عالم نگردد و با شایسته با عزم
 بنویسد و نضوج را سر ابع روز نگردد اند و روز معانی او آن حیاتی
 اخراج نوحش و انقطاع است نگردد اند و بی از آن با این معانی
 بنام جان سکر نرسد نظر ندرت انگشت استغاثم
 و من طلب العلاء سهر المانی بیروم العریم بنام کمال
 کوض المبرین طلب المانی بنام کمال سکر اصل را فقا
 محل کرده در دهان با عین اندر استغاثم
 کویون و در کویون کویون نیران دیگر استغاثم
 مثال دیگر و بلده در آن خلاصت مثال کویون و شندون
 و شندون

صفت این مرکز هر وقت تواند اما چشیدن آن موقوفت بکشد
و کوشش و قیام شرایط اسباب تحصیل آن همچنین غم معالی
اشارات مصطلح ثبات شنیدن عمل بیداران و ملازمت شرایط
سلوک با خیالی مکرره و بذل روح ثبات تحصیل اسباب و ظهور
نتایج تا اثرات نسیم عنایت (باطن ثبات چشیدن و انجذاب
مستی ساکن بمقتا طبع جزایات و تغلب آینه قلبی و سرکای و روحی
در اطوار غیوب عوالم علوی و سفلی و حصول وجد و سرگشته شده
واردات غیبی ثبات ملذذ و بجلالت عمل همچنانکه حال خورنده
عمل را با حال کوبیده بی حاصل هیچ نیست همچنین مبیات
پویندگان راه و کوبندگان ازین حدیث آگاه نه چندان دور است
که در حد امکان کجند یا در میزان و صحت بیان کسی بر مسجد **شهر**
از تو خیر بنام و نشانت خلق را و آنکه همه بنام و نشانی از تو بخیر
نفس تو در خیال او خیالی از تو بی نصیب یاد تو بر زبان و زبان از تو بخیر
شرح و بیان توجه کم زانکه تا آید هم از تو عاجز است بنام از تو بخیر
ای عزیز اگر سر این معنی در مضای طارم افلاک یافت شدی
اسما بیان فریاد و غمیر ما عمر فناک نزد ندی و اگر در موط
عالم خاک و صول بدو بخت میسر شدی زمینیان یا چندین هزار
حسرت و زخیر با خاک نشد ندی نزد سکان سجاوات را ازین
حال خبری و نه قطان خطه خاک را ازین سر اثری **نظر**
بدو کرد رسیدن میسر شدی بهمان تو ایستاد بکنر و بند می
ست کوی این چنین با تم بر اصل را از (ره گزینی ای بی در خاکی سینه باز

صد هزاران عاشق خون بار و صد هزار ساکن بی قرار در مراستی
 و هزار مانی از از منده و ذمهور و اعصار بر روی نسیم این سعادت
 خانه آثار و عمر ما ایشار کردند و آخر الامر همه بصورت مسیت
 ما اللذات و رب الارباب بابل دوخته و جگر سوخته از راه
 اندر باز گشتند و با امروز در فراق و محنت ناپره اشتیاق
 ممر از گشتند **رباعی** آن ره که من ایدم کدامت ای جان
 تا با ز روم که کار شامت ای جان در مرگامی هزار دامت ای جان
 نامر در اینرا عشق حرامت ای جان ای عزیز ز روندگان این راه
 و محرمان این درگاه عاشقان جانبار و اولهان تن کدازند
 که گاه و میوار از شمع بی دریغ ناکامی فریاد کردند او حبال تعلقات
 را بمقراض **قل اللهم** قطع کردند و از غرور تشویل
 عدو که **بعدنم و یبئهم** عمارت از است بر نمودند و آن
 رمونت کوفت و گوی روی امت بخت جنت و جوی آوردند
 و قدم غریت بر سر راحت و لذات بدنی زدند و در بیت
 اخوان دنیا گام نفس برداشتند و جمع تمنعات عقبتار را
 با بود انکاشتند و در بادیه طلب تحمل مکاره و مجمع کاست
 بلبات شعار خود ساختند و بعد از حصول توحید عملی در تحصیل
 توحید عملی شنیده و دانسته را از لوج ضمیر بشتند با مید
 آنکه در صف افلاس نعران من اثر نوا بی علی مواره
 راه توانند دانست و با خاک تشنهان راه گذر شهادت عنایت
 معرض لحن الطاف تواند کرد و با بقنا و انبار سا بقان

عبدالرحمن
 رسد او با نیر
 جمع حیات با نیر
 که عین حسن و
 دامت

آینه دل

عرصه ولایت و خضر صندیان با و به مدایت از طمان طبعین
 راه بعین الجوه حقیقت توانند برود و از بیوع حکمت بیاه لیا
 علوم حقیقی که کمتر شهود اسرار و منطالعه اخبار است اعتراف
 توانند کرد و از تکلف خط اصطلاحات عظیم که مثال است شعار است
 که بواسطه در کوسمع و اولاد تقلید در جاه خیال بر ضلال انصاف
 می یابند مستغنی گردند و از نتایج آثار فیضان انوار کشف
 سری و روحی بهره مند شوند و از قید کسوت عیش مکرر
 منتص حسی منسوخ گردند و بصفتان ملکی و اخلاقی
 الهی و حیاتی طیبه زنده آید گردند از فنا الهی
 و ایام ماثر نفاصد اولیایه و اور دنایه و اور
 مشارب اصغیایه اند فریب محبت و الحمد
 بد و خدره کالم علی من ابغ

المهدی

۴

تصنیف: میر سید علی ہمدانی

به کوشش: دکتر نعمت اللہ ایران زاده *

رساله مشتیہ

مقدمہ

میر سید علی ہمدانی متوفی بہ سال ۷۸۶ ہ ق. از عرفا و نویسندگان برجستہ جهان اسلام و مروج شریعت محمدی (ص) در شبہ قارہ ہند و آسیای میانہ و بنیانگذار ایران صغیر^۱ - کشمیر - است.

دکتر محمد ریاض^۲، دکتر حسین ہمدانی^۳ و دکتر پرویز اذکایی^۴ از جملہ پژوهشگرانی ہستند کہ آثار سودمند و خواندنی دربارہ ابعاد شخصیت و نفوذ معنوی و روحانی و گسترہ فکر و ہنر میر سید علی ہمدانی، نگاشته اند. آثار علمی امیر کبیر میر سید علی ہمدانی، از گیرایی خاصی برخوردار است؛ مع الوصف ہنوز ہمہ آثار و رسایل ایشان، تصحیح انتقادی نشدہ و نشر نیافتہ است.

روان شہاد دکتر محمد ریاض، چند رسالہ از آثار میر سید علی ہمدانی را تصحیح کردہ و بہ چاپ سپردہ بود؛ از جملہ: رسالہ فتوتیہ، مرادات دیوان حافظ، چہل و یک غزل از میر سید علی ہمدانی؛ رسالہ درویشیہ، السبعین فی فضایل امیر المؤمنین (ہفتاد حدیث در مناقب امام علی با ذکر سخنی از آن حضرت در ذیل ہر حدیث)، و رسالہ ذکریہ.

در مجلہ دانش (فصلنامہ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان) ہم قبلاً

* - عضو ہیأت علمی دانشگاه علامہ طباطبائی - تہران و رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و

پاکستان - اسلام آباد

رساله‌های تلقینیه، منامیه، همدانیه (دانش شماره ۱۶)، عقبات (ش ۱۷ و ۱۸؛ نیز ۶۳-۶۲)، داودیه و فقریه (ش ۳۶) به کوشش محققان گرانمایه مرحوم دکتر ریاض، آقای غلام حسن حسنی و آقای دکتر سعید بزرگ پیگدلی تصحیح و نشر یافته است.

دکتر اذکایی نیز «رساله همدانیه» را به همراه کتاب «مروج اسلام در ایران صغیر» با ویرایش و تعلیقه چاپ کرده است.

***

دکتر ریاض در کتاب «شرح احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی» درباره تعدادی از رسایل میر سید علی همدانی نکات سودمندی نگاشته است. به نظر می‌رسد به دلیل استعمال این بیت معروف حکیم سنایی:

«سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن»
دکتر ریاض چنین توضیحاتی را درباره موضوع رساله مشیت تحریر کرده است:

«این رساله برای راهنمایی سالکان راه خداوندی است و مؤلف محترم در آن توصیه می‌فرماید که سالکان باید که تن به رضای الهی و **مشیت** او بدهند می‌فرماید که در راه مجاهده و مراقبه و ریاضت عجلت پسندی و ناشکیبایی سزاوار سالک نیست باید خود حرکت و عمل را ادامه بدهد و از برکت رضای خداوندی چشم داشت نیک داشته باشد و به هیچ وجه نومید نگردد.

ایمان به **مشیت** و رضا تقاضا می‌کند که سالک با ثابت قدمی و خلوص نیت کسانی که تن به رضای خداوندی می‌دهند رضای الهی روزی آنان می‌گردد یعنی آنچه که می‌خواهند در واقع عملی می‌گردد ولی برای این کار باید از تن و جان بگذرند.»^۴

در فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، استاد منزوی دو جا به این رساله متعرض شده است. یک بار «**المشیه**»^۵ و یک بار به صورت «**مشیت: سلوک**»^۶

منزوی در معرفی رساله «مشیت» می‌نویسد:

«گفتاری است کوتاه با سربندهای ای درویش! ای عزیز! به نثر آمیخته با نظم، برای سالکان راه. در آن گوید با یاد گرفتن علوم و اصطلاحات عقیم عرفانی نمی‌توان به حقیقت رسید، بلکه باید دانسته‌ها را از لوح ضمیر شست و با مجاهدت و ریاضت، راه پیمود. و پس از حصول توحید علمی در تحصیل عملی کوشید و از نسومات عنایت و آثار فیضان انوار کشف سری و روحی بهره‌مند شد. و جز به وسیله ترک تعلقات و در عین حال مشیت الهی وصول به عالم کشف میسر نیست: کسی بدون سعی و کوشش برای کندن

جاه، که شرط دسترسی به آب است، باریختن آب در مگای، نباید انتظار دست یافتن به چشمه گوارا داشته باشد.^۷

در این معرفی کوتاه از استاد منزوی، عبارت «جز به وسیله ترک تعلقات و در عین حال مشیت الهی وصول به عالم کشف میسر نیست» پیش از آنچه مبتنی بر متن رساله و مطاوی کلام باشد، برداشت فهرست نگار از جمند از عنوان رساله است که در نظرشان «مشیت» آمده است.

افزون بر آنچه گفته شد، خود استاد منزوی عناوین دیگری را که رساله بدان‌ها نامیده شده است، نقل می‌کند:

«مشیت: سلوک: منبه که در فهرست‌ها بدین سه نام آمده نشریه ادبیات آذربادگان ۱۳۲۹: ۳۲۰ رساله «مشیت» - نفیسی ۱: ۴ «رساله مشیبه» که گویا غلط چاپی است - ریو ۲: ۸۳۶ «مشیه».^۸

عجیب است که همین نام‌ها در راهنمای فهرست مشترک به شکل دیگری نقل شده است: المشیه؛ مشیبه.^۹

در فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش^{۱۰} تألیف دکتر محمد حسین تسبیحی، برای نخستین بار با عنوان مشتیہ^{۱۱} مواجه می‌شویم؛ هر چند در ذیل مشیت (عنوان رساله‌ای از نسخه خطی ۵۴۱۷ از مجموعه ۱۷ نسخه فارسی، عربی، نثر و نظم از میر سید غلی همدانی)، فهرست نگار محترم نتوانسته تردید و پرسش خود را پنهان کند و نوشته است: مشیت (= مشتیہ = منبه (؟))^{۱۲}

***

ممکن است این احتمال به ذهن خطور کند که عنوان رساله، مشیت (مصدر میمی به معنی خواستن و اراده)، است و کاتبان به هنگام کتابت آن را به شکل اصلی **مشیثه** نوشته‌اند و مقصود از مشیت اراده پروردگار عزوجل است. اما در نسخه ۱۴۰۹۲ موجود در کتابخانه گنج بخش، عنوان رساله به صورت مشتیہ (یعنی تقدّم **ت** بر **ی**) به روشنی نگارش یافته است. از سوی دیگر اگر عنوان رساله دقیقاً مشیت یا مشیثه می‌بود، فهرست نگاران در ثبت آن دچار اشکال و تردید نمی‌شدند؛ حال آنکه دیدیم به شکل‌های گونه‌گون آن را ذکر کرده‌اند:

مشیبه؛ مشیه؛ مشیبه؛ منبه؛ مشتیہ

البته اگر عنوان رساله را مشیت هم در نظر بگیریم می توان این گونه توجیه کرد که معنی لغوی مشیت یعنی خواستن، مقصود بوده و به خواستن و طلب در این رساله اشاره و تأکید هم شده است.

در رساله مورد بحث، میر سید علی همدانی، به مسأله مشیت (مشیت باری تعالی) - که مبحثی کلامی و فلسفی است - پرداخته است، بلکه با تمثیل دربارهٔ جدوجهد سالک تشنه کام در طلب - که مبحثی عرفانی است - نکته هایی نغز و سودمند آورده است. اتفاقاً ابیات آغازین رساله، براعت استهلال بسیار زیبایی در پیوند با موضوع رساله و عنوان رساله است.

حال با این توضیحات نکته مبهمی که می ماند، معنی و کاربرد واژه مُشْتِیه است. بی گمان میر سید علی همدانی به ادبیات عرب تسلط داشته است و نگارش چندین رساله به عربی گواه صادق این مدعاست.

***

مشتیه از لغت شتا - شتو گرفته شده است^{۱۳} و «مشتاة» یعنی «خانه زمستانی»^{۱۴}.

«والاصل فی المشتی الداخل فی الشتاء كالمربع و المصیف الداخل فی الربیع و الصیف»^{۱۵}؛ یعنی المشتی کسی را گویند که وارد زمستان شده است. «والعرب تجعل الشتاء مجاعة لان الناس يلتزمون فيه البيوت و لا يخرجون للانتجاع»^{۱۶} و عرب، زمستان را گرسنگی و زمان قحط و تنگی معیشت می داند؛ بنابر این «المشتی: الذي اصابته المجاعة»^{۱۷}؛ یعنی مشتی: فرد قحط زده [گرسنه و تشنه / بی زاد و توشه] را گویند.

با این توضیحات به نظر می رسد اگر در متن رساله نیک تأمل کنیم مقصود میر سید علی همدانی را از نامگذاری رساله به مُشْتِیه در می یابیم به ویژه آن که در ابتدا به سالک با عنوان ای درویش خطاب می کند و معنی لغوی درویش یعنی کسی که بی زاد و توشه است هر چند در رساله معنی عرفانی و اصطلاحی درویش مقصود باشد. تمثیلی هم که آورده است در ارتباط با عنوان است: «سلیم دل... خواست تا وی را هم منزلی و آبی بود. مفاکی خشک، تشنه در بیابان طلب کرد و از آن چاه های بعیده به دلو آب آورد و در او ریخت. و آن احمق این قدر ندانست که طریق تحصیل آب آن است که اول مدتی در تحفیر آن محل، سعی

بلوغ می باید نمود تا به معنی اصلی رسد...».

غیر از آنچه گفته شد در عناوین رسایل میر سید علی ہمدانی، نامگذاری رساله بر سیاق مشتیہ جالب توجه است؛ عناوین تعدادی از آثار فارسی و عربی منسوب به میر سید علی ہمدانی عبارتند از: ۱۸

ہمدانیہ؛ فتوتیہ؛ درویشیہ؛ منامیہ؛ عقلیہ؛ مشتیہ؛ ذکر یہ؛ عقلیہ امیریہ؛ داودیہ؛ چهل مقام صوفیہ؛ نوریہ؛ اسرار القلیبہ؛ فقریہ؛ فقیریہ؛ تلقینیہ؛ بہرامشاہیہ؛ عقبات یا قدوسیہ؛ وجودیہ؛ انسانیہ؛ اربعین امیریہ؛ ذکر یہ؛ اورادیہ؛ اوراد فتحیہ؛ الواردات الغیبیہ و اللطایف القدسیہ، الملامتیہ؛ الصوفیہ؛ الرسالة القدسیہ فی اسرار النقطة الحسیة، المشیرات الی اسرار الهوية الغیبیة؛ طبقات باطنیہ؛ خواطریہ؛ شرح قصیدہ تائیہ فارضیہ؛ شرح قصیدہ میمیہ (خمریہ) فارضیہ؛ شرح قصیدہ عینیہ روحیہ (ابن سینا).

بنابر این: المشتیہ از نظر اعراب، در عنوان رساله صفت واقع شدہ برای موصوف «الرسالہ» کہ در این جا ذکر نشدہ است: الرسالة المشتیة رسالہ مشتیہ از زبانی سادہ، تمثیلی و گیرا برخوردار است و اصطلاحات عرفانی با تمثیل «صفت غسل شنیدن بہ گوش و ذکر غسل کردن بہ زبان و چشیدن چاشنی غسل و تلذذ بہ ادراک حلاوت غسل» بہ شیوایی و روشنی بازگو شدہ است. بہرہ گیری از اشعار و اقتباس از آیات، این رسالہ عرفانی را خواندنی و دلنشین ساختہ است.

در تصحیح رسالہ املائی کلمات را بہ رسم خط امروزی نزدیک کردیم تا خواندن متن آسان تر باشد.

بہ منظور بہرہ مندی عموم خوانندگان گرامی، مواردی را کہ در رسالہ بہ معنی کردن و توضیح نیاز بود، نشان ستارہ * گذاشتہ، در آخر متن بہ ترتیب آنها را توضیح دادیم.

نسخہ خطی شماره ۱۴۰۹۲ کتابخانہ گنج بخش^{۱۹}، متن اساس قرار گرفت و بہ نسخہ خطی شماره ۲۰۴۴۰۹ و ۲۱۵۴۱۷^{۲۱} بہ عنوان نسخہ بدل توجہ شد. ہر چند اختلاف دو نسخہ بسیار اندک بود. نسخہ ۴۴۰۹ با الف و نسخہ ۵۴۱۷ با نشان ب در پاورقی مشخص شدہ است.

یادداشتها

۱ - فیلسوف بزرگ جهان اسلام، علامه اقبال لاهوری، میر سید علی ہمدانی را چنین ستوده است :

سید السادات، سالار عجم	دستِ او مغماز تقدیرِ امیم
تا غزالی درسِ اللہ ہو گرفت	ذکر و فکر از دودمان او گرفت
مرشد آن کشور مینو نظیر	میر و درویش و سلاطین را مشیر
خطہ را آن شاہ دریا آستین	داد علم و صنعت و تہذیب و دین
آفرید آن مرد ایرانِ صغیر	باہرہای غریب و دلپذیر
یک نگاہ او گشاید صدگرہ	خیز و تیرش را بہ دل راہنی بدہ

رک: کلیات اقبال فارسی، ص ۷۴۶ و ۷۴۷؛ نیز دیوان اقبال لاهوری (میکدہ لاهور)، ص ۴۱۷.

۳ - رک: شاہ ہمدان، میر سید علی ہمدانی؛ تالیف دکتر سید حسین شاہ ہمدانی، ترجمہ و تعلیق، دکتر محمد ریاض خان؛ اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ۱۳۷۴ ہش / ۱۹۹۵ م.

۲ - احوال و آثار و اشعار میر سید علی ہمدانی [با شش رسالہ از وی]؛ دکتر محمد ریاض؛ اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، چ دوم ۱۳۷۰.

۴ - رک: مروج اسلام در ایران صغیر؛ دکتر پرویز اذکایی.

۵ - احوال و آثار و اشعار میر سید علی ہمدانی، ص ۱۴۶ و ۱۴۷.

۶ - رک: فہرست مشترک نسخہ‌های خطی فارسی پاکستان؛ احمد منزوی؛ جلد دوم، ص ۹۷۱.

۷ - رک: فہرست مشترک نسخہ‌های خطی فارسی پاکستان؛ احمد منزوی؛ جلد سوم، ص ۱۹۲۵.

۸ - همان

۹ - همان

۱۰ - رک: راہنمای فہرست مشترک نسخہ‌های فارسی پاکستان؛ انجم حمید؛ ص ۲۹۴.

۱۱ - رک: فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش؛ دکتر محمد حسین تسبیحی، ص ۵۵۴

۱۲ - همان، ص ۵۵۶

۱۳ - المنجد فی اللغة؛ ذیل «شتا»

۱۴ - لغت نامه دهخدا؛ ذیل «مشتا».

۱۵ - لسان العرب؛ ذیل «شتا»

۱۶ - همان.

۱۷ - همان.

۱۸ - رک: احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی؛ نیز فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش.

۱۹ - نسخه خطی شماره ۱۴۰۹۲ کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران پاکستان در برگیرنده ۲۴ رساله (فارسی، عربی، نثر و نظم) از میر سید علی همدانی است. این مجموعه در قرن نهم هجری به خط تعلیق کتابت شده است.

۲۰ - نسخه خطی شماره ۴۴۰۹ در برگیرنده ۸۴ رساله از میر سید علی است. در این مجموعه در آغاز رساله عنوان مشتیه ذکر نشده است و رساله با سرعنوان هو الهادی متبرک است. این استعانت از اسم هادی باری تعالی خود به نوعی در ارتباط با محتوای رساله است.

۲۱ - نسخه خطی شماره ۵۴۱۷ کتابخانه گنج بخش، در برگیرنده ۱۷ رساله از همدانی است که در حدود قرن ۱۲ هجری، کتابت شده است و رساله مشتیه در صفحات ۳۷۳ - ۳۷۹ مجموعه هست.

رسالهٔ مشتیه

پی نبری ذره‌ای زان چه طلب می‌کنی   تا نشوی ذره وار در غم او ناپدید
 کارکن از عاشقی بارکش از مفلسی   زان کنه بدین سرسری یار نیاید پدید
 سوخته شو تا مگر در تو فتد آتشی   کاتش او چون بجست سوخته را برگزید

۴ **ای درویش،** گفت و شنود تو و امثال تو بدین نوع کلمات و اظهار این

نمط عبارات، بدان سلیم* دل ماند که در منازل عامه چاه‌های آب دیده

بود که مردم از آن جا انواع انتفاع می‌گرفتند: از سقایه* و غیره. خواست تا

وی را هم منزلی و آبی بود. مفاکی* خشک، تشنه در بیابان طلب کرد و از

۸ آن چاه‌های بعیده، به دلو آب آورد و در او^(۱) ریخت. و آن احمق این قدر

ندانست که طریق تحصیل آب آن است که اول مدتی در تحفیر* آن محل،

سعی بلیغ می‌باید نمود تا به معنی^(۲) اصلی رسد، و بعد ملازمت شروط

هنوز معلوم نیست که آب متوقع*^(۳) مرجو*، انتفاع را شاید یا نه. چرا که

۱۲ اختلاف طعوم و رواج و الوان آب هر معینی به حسب استعداد زمین

ینبوع* است. فی الجملة بعد فراغ جد و جهد و ظهور آب اگر از شوایب*

نتن* و تلخی و شوری، خالی بود فهو المطلوب، و الا آبی بود مردود که

۱ - الف: وی

۲ - الف: معین

۳ - ب: مرتفع

هیچ کس بدان التفات ننماید، اما این قدر باشد که به قدر ظهور معین از

۱۶ ایراد آب (۱) مستعار* و تشف* (۲) و تغویر* ایمن گردد.

چون این مقدمه معلوم کردی، اکنون بیندیش که طالب این مطلوب را از

راه گذر این نوع سعی [برگ ۱۸۷ - a] که از ریختن آب است در آن مفاکی

بی کوشش تحفیر مشروط هرگز حصول مقصود صورت نیندد. هم چنین

۲۰ از اکتفا به دانش (۳) این نوع کلمات و ادراک این قدر اشارات جز حرمان

نیفزاید و فایده فهم این مقدار معانی اصطلاحات بیش از آن نبود که به

واسطه آن از حجاب بیگانگی و ظلمت شرک، خلاص یابد؛ اما به مجرد

فهم این معانی به پیرامن بارگاه سروران سریر (۴) ولایت نتوان (۵) رسید و

۲۲ به اصغای روایات سمعی و لقلقه حکایات لسانی، زلال صاف محبت از

کأسات* عنایت «سقاہم ربهم*» نتوان چشید، بلکه نفس خبیثه حیوانی و

صفات ردیہ انسانی را تا سالها در بوته توبه به انواع نیران* مجاهدات و

شکنجه اصناف ریاضات، تصفیه نهد و دواعی افکار فاسده و تصورات

۲۸ باطله را - که چند نفس اماره اند (۶) - به مقام* ذکر مشروط سرکوفته

۱ - الف: آن

۲ - الف: تشیف

۳ - الف: دانستن

۴ - الف: سرور

۵ - ب: نتواند

۶ - ب: اماره است

ندارد و درد تأسف نیافت بر باطن غالب نگردد و تا شبها^(۱) عمر عزیز به
توجه و تضرع* و اسراع*، روز نگرداند^(۲) و روزها اوان* حیات با خران
تو خشن و انقطاع*، شب نگرداند، بویی از آثار این سعادت^(۳) به مشام

۳۲ جان سالک نرسد؛ نظم:

بِقَدْرِ الْكَدِّ تُكْتَسَبُ الْمَعَالِي وَ مَنْ طَلَبَ الْعُلَى سَهَرَ اللَّيَالِي

تَرُومُ الْعِزَّ ثُمَّ تَنَامُ لَيْلًا يَخُوضُ^(۴) الْبَحْرَ مَنْ طَلَبَ اللَّيَالِي*

سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن*

۳۶ ای عزیز صفت عسل شنیدن به گوش و ذکر عسل کردن به زبان دیگر

است و چشیدن چاشنی عسل، دیگر و تلذذ به ادراکِ حلاوتِ عسل،

دیگر گفتن^(۵) و شنیدن [برگ ۱۸۷ B] صفت آن، هر کس به هر وقت

تواند؛ اما چشیدن آن موقوف است به جهد و کوشش و قیام شرایط

اسباب تحصیل آن؛ هم چنین فهم معانی اشاراتِ مُصطلح به مثبت

شنیدن عسل می دان. و ملازمت شرایط سلوک به احتمال مکروه و بذل

روح به مثبت تحصیل اسباب^(۶) و ظهور نتایج تأثیرات نسیم عنایت در

باطن به مثبت چشیدن و انجذاب* هستی سالک به مقناطیس* جذبات و

۴۴ تَقَلُّبُ آيِنَةُ قَلْبِي وَ سُرِّي وَ رُوحِي در اطوار* غیوب* عوالم علوی*

۱ - الف: و شبها

۲ - الف: نکند

۳ - الف: آثار سعادت

۴ - الف: يفوض

۵ - الف: تلذذ به ادراکِ گفتن

۶ - الف: تحصیل آن

وسفلی* و حصول وجد* و سکر* به مشاهده و ارادت* غیبی به مثبت
تلذذ به حلاوت غسل؛ هم چنانکه حال خورنده غسل را با حال گوینده
بی حاصل هیچ نسبت نیست، هم چنین میان پویندگان راه و گویندگان از
این حدیث آگاه^(۱)، نه چندان دوری است که در حد امکان گنجد یا در

۴۸

میزان وصف و بیان کسی بر سنجد^(۲)؛ شعر:

از تو خیر به نام و نشان است خلق را

و آن گه همه به نام و نشان از تویی خیر

نقش تو در خیال و خیال از تو^(۳) بی نصیب

یاد^(۴) تو بر زبان و زبان از تویی خیر

شرح و بیان تو چه کنم زان که تا ابد

فهم از تو عاجز است و بیان از تویی خیر^(۵)

۵۲

ای عزیز اگر سر این معنی در فضای طارم افلاک یافت شدی، آسمانیان
فریاد و زغیر «ما عَرَفْنَاكَ»* نزدندی و اگر در موطن^(۶) عالم خاک وصول
بدان جناب میسر شدی، زمینیان با چندین هزار حسرت و زغیر* با خاک
نشدندی. نه سگان* سماوات را از این حال خبری، و نه قُطان* خطه

۵۶

خاک را از این سبب اثری؛ نظم:

جهان را به پهلو بگردیدی^(۷)

-بدوگر رسیدن میسر شدی

۶۰

۱- الف: بی آگاه

۲- ب: در سنجد

۳- ب: خیال تو

۴- الف: نام

۵- الف: به جای این بیت، بیت دیگری هست:

در وادی یقین و گمان از تویی خبر

جویندگان گوهر دریای گنه تو

۶- الف: موطن

۷- ب: نگردیدی

- نیست گویی این حقیقت یا نیم من اهل راز^(۱)

ذره‌ای گر اهل می* این در نماندی بسته باز

[برگ ۱۸۸ A]

۶۲

صد هزاران عاشق خون بار، و صد هزار سالک بی قرار در هر آنی و هر
زمانی از ازمینه و دهور و اعصار بر بوی نسیم این سعادت جان‌ها نثار^(۲) و

عمرها ایثار کردند و آخر الامر همه به صولت هیبت «ما التراب»^(۳) و رب

۶۸

الاریاب*^(۴) بالبِ دُوخته و جگر سوخته از راه آمده، باز گشتند و با سوز و

در [د] فراق و محنت نایره* اشتیاق همراز گشتند. **رباعی:**

آن ره^(۵) که من آمدم کدام است ای جان تا باز روم که کار خام است ای جان

در هر گامی هزار دام است ای جان نیامردان را عشق حرام است ای جان

۷۲

ای عزیز روندگان این راه و محرمان این درگاه، عاشقان جانباز و والهان

تن گداوند که گاو هوا^(۶) رابه تیغ بی دریغ ناکامی قربان کردند و جبال*^(۷)

تعلقات رابه مقراضین* «قل الله ثم ذرهم»^(۸) قطع کردند و از غرور تسویل*^(۸)

عدو - که «یعدوهم و یمنیهم»^(۹) عبارت از آن است - تبراً نمودند و از

۷۶

رعونت* گفت و گوی، روی همت به خشونت جست و جوی آوردند و

قدم عزیمت بر سر راحت* و لذات بدنی زدند و در بیت احزان^(۹) دنیا،

۱ - ب : یا نیم من از اهل راز

۲ - الف : کلمه «نثار» را ندارد: جان‌ها و عمرها

۳ - الف : مال التراب

۴ - الف : با سوزد درد

۵ - الف : زان که

۶ - ب : کام و هوا

۷ - ب : جبال

۸ - الف : تسویل

۹ - الف : بیت الاحزان

۸۰ ماتم نفس بداشتند و جمیع تمتعات عقبا را نابود انگاشتند^(۱) و در بادیه طلب، تحمل مکاره و تجرع کاساتِ بلیات^(۲)، شعار خود ساختند و بعد از حصول توحید علمی در تحصیل توحید عملی، شنیده و دانسته را از لوح ضمیر بشستند به امید آن که در صف افلاس^(۳) *مُقَمَّران* من اثر هوایی علی هواه^(۴) *راه*^(۳) بتوانند یافت و با خاک نشینان راه گذر نسیمات^(۴) *
 ۸۴ [B ۱۸۸] عرصه ولایت و خضر صفتان بادیه هدایت از ظلمات طبیعت راه به عین الحیوة حقیقت^(۵) *توانند برد و از ینبوع حکمت میاه* لباب^(۵) *علوم حقیقی - که مثمر شیود اسرار و مطالعه اخبار است -
 ۸۸ اعتراف توانند کرد و از تکلف حفظ^(۶) اصطلاحات عقیم که مثال آب مستعار است که به واسطه دلو سمع و ادلاء^(۶) *تقلید در چاه خیال بر ضلال انصاب* می یافت، مستغنی گردند و از نتایج آثار فیضان انوار کشف سری و روحی بهره مند شوند و از قید کسوت عیش مُکَدَّرِ مُنْقَصِ *حسی، منسلخ* گردند و به صفات ملکوتی و اخلاق الهی و حیات طیبه^(۷) زنده
 ۹۲ ابد گردند. رزقنا الله و ایتاکم ماثر مقاصد اولیائے و آوردنا متوارد مشارب اصفیائے آنه «قریب مجیب» *والحمد لله وحده «والسلام علی من اتبع الهدی» *

[برگ ۱۸۹]

***

۱ - الف: جمیع تمتعات دنیا و نیل درجات عقبی را نابوده انگاشتند

۲ - الف: بلیات را

۳ - الف: بتوانند

۴ - ب: نسیم، نسخه الف تا کلمه «نسیمات» را دارد و از آن به بعد افتادگی دارد.

۵ - ب: کلمه حقیقت را ندارد.

۶ - ب: حظوظه

۷ - ب: اخلاق الهی حیات طیبه

توضیحات

صفحه ۲۰ سطر ۵ - سلیم: تندرست، بی عیب؛ سلیم دل: مجازاً به معنی ساده دل، خوش طلب، زود باور.

س ۶ - سقایه: سقایت، موضع سقی، جای آب دادن، دادن آب.

س ۷ - مگاک: جای فرو رفته و گود، گودال.

س ۹ - تحفیر: کندن زمین، حفر.

س ۱۱ - متوقّع: منتظر و امیدوار

س ۱۱ - مرخوّ [marjow] امید داشته شده.

س ۱۳ - ینبوع: چشمه بزرگ

س ۱۳ - شوایب: ج شایبه، عیب، شک، گمان.

س ۱۴ - نّین: بد بوی، گنده، عفن؛ نّن: بوی ناخوش.

صفحه ۲۱ س ۱۶ - مستعار: عاریتی، قرضی: از چراغ مستعارچه همدمی طلبی (خاقانی)

س ۱۶ - تَنّشَف: خشک کردن، از بین بردن رطوبت یا تری؛ رَک: ذیل «تنشیف» در فرهنگ فارسی سخن.

س ۱۶ - تنویر: تَنوّر، تَغوّر: به غور یعنی زمین پست آمد، تنویر: پستی زمین.

س ۲۵ - کاسات: ج کاس؛ جام، کاسه، پیاله

س ۲۵ - «... وَسَقَهُمْ رِبْهُمُ شَرَاباً طَهُوراً»؛ یعنی «و پروردگارشان بادهای پاک به آنان بنوشاند.» بخشی از آیه شریفه ۲۱ / سوره مبارکه انسان ۲۶.

س ۲۶ - نیران: [niran] ج نار، آتشها؛

چشم بد دور خلوتی دیدم روشن از نور خلق نه از نیران (هاتف)

حیا دیده بر پشت پایش بدوخت (سعدی)

بد نیران شوق اندرونش بسوخت

س ۲۸ - مقامع: ج مَقَمَعَة، عمود آهنین؛ چوبی که آن را بر سر مردم زنند تا خوار و ذلیل

گردد: «اول نفس خود را به مقمعه توبت نصوح از تورط و انهماک در مناهی و ملامی قلع و

قمع کند» (مصباح الهدایه مصحح همایی، ص ۳۷۳). با نقل از لغت نامه دهخدا.

صفحه ۲۲. س ۳۰ - تضرع: خواری کردن، فروتنی کردن، زاری کردن، التماس

س ۳۰ - اسراع: شتافتن، شتاب کردن، شتابانیدن.

س ۳۰ - اوان: هنگام، زمان

س ۳۱ - انقطاع: بریده شدن، گسستن

س ۳۳ - این دو بیت در امثال و حکم دهخدا در ذیل «از تو حرکت از خدا برکت» نقل

شده است. استاد دکتر احمد مهدوی دامغانی، در «یادداشت‌هایی درباره آیات عربی کلیله

بهرام شاهی»، دو بیت را چنین آورده، تقریر کرده‌اند:

بِقَدْرِ الْكَدِّ تَكْتَسِبُ الْمَعَالِي   وَ مَنْ طَلَبَ الْعُلَى سَهَرَ اللَّيَالِي
تَرُومُ الْعِرْزُ ثُمَّ تَنَامُ لَيْلًا   يَغُوصُ الْبَحْرَ مَنْ طَلَبَ اللَّئَالِي *

گوینده این دو بیت را (که بیت اول را صاحب راحة الصدور نیز آورده

است ص ۴۷۰) نیافتم. صلاح الدین صفدی نیز در شرح لامیه العجم دو

بیت به صورت زیر، و بدون ذکر نام گوینده آورده که :

يَغُوصُ الْبَحْرَ مَنْ طَلَبَ اللَّئَالِي   وَ مَنْ رَامَ الْعُلَى سَهَرَ اللَّيَالِي
تَرُومُ الْعِرْزُ ثُمَّ تَنَامُ لَيْلًا   لَقَدْ أَطْمَعْتَ نَفْسَكَ بِالْمُحَالِ

(غیث المسجّم ج ۲، ص ۹)

در کلیله و دمنه مصراع اول شعر این گونه نقل شده است: «بِقَدْرِ الْكَدِّ تَنْقَسِمُ الْمَعَالِي»، رک:

کلیله و دمنه، انشای ابوالمعالی نصر الله منشی؛ به کوشش مجتبی مینوی، ص ۱۷.

س ۳۵ - این بیت - که ضرب المثل شده است - از سنایی است؛ از قصیده‌ای به مطلع:

برگ بی برگی نیداری لاف درویشی مزن   رُخ چو عیاران نیداری جان چو نامردان مکن

برای توضیحات بیشتر رک: تازیانه‌های سلوک (نقد و تحلیل چند قصیده از حکیم سنایی)،

دکتر محمد رضا شفیع کدکنی، ص ۱۷۷ - ۱۸۰ و ۲۳۲ - ۲۳۳؛ مولوی نیز گفته

است:

سالها باید که تا از آفتاب لعل گردد رنگ و رخشانی و تاب
رک: امثال و حکم دهخدا.

س ۴۳ - انجذاب: کشیده شدن به سوی کسی یا چیزی، کشش؛ در عرفان، حالت سکر و بی خودی.

س ۴۳ - مقناطیس: معرب از یونانی، مغناطیس؛ آهن ربا

گلوی خصم وی سنگین درای است چو مقناطیسی از آهن ربای است

(نظامی گنجوی)

س ۴۴ - اطوار: چ طور: راهها، طریقهها، روشها

س ۴۴ - غیوب: چ غیب

س ۴۴ - علوی: جهان زبرین

صفحه ۲۳ س ۴۵ - سفلی: دنیا، جهان زیرین

س ۴۵ - وجد: خوشی بسیار، ذوق؛ در تصوّف: واردی است که از حق تعالی بر دل آید و

باطن را از هیأت خود بگرداند به احداث و صفی غالب چون حزنی یا فرحی

س ۴۵ - سُکر: [Sokr] مستی در مقابل هشیاری

س ۴۵ - واردات: آنچه در دل صوفی خطور کند از اموری که بر دیگران پوشیده است:

گشایدری بر دل از واردات فشانند سردست برکاینات

(سعدی، بوستان)

س ۵۷ - ما عرفناک: «ما عرفناک حق معرفتک»؛ [خداوند!] تو را چنان که شایسته

معرفت توست، نشناختیم.»؛ رک: فرهنگ مآثورات متون عرفانی؛ در بحار الانوار ج ۶۹،

ص ۲۹۲، این حدیث از قول شیخ بهایی به نبی (ص) نسبت داده شده. به نقل از تعلیقات

مکاشفات رضوی در شرح مثنوی معنوی؛ محمد رضا لاهوری؛ به تصحیح دکتر رضا

روحانی، ص ۹۲۲ و ۹۲۳.

س ۵۸ - زفیر: به گلو فرو بردن آواز، دم بر آوردن؛ مجازاً آه و ناله

س ۵۹ - سُکَان: ج ساکن، باشندگان

س ۵۹ - قُطَان: ج قاطن، ساکنان، متوطنان

صفحه ۲۴ س ۶۳ - گر اهلمی...: اگر اهل هستم / اگر اهل باشم این در بسته نمی ماند. یاء شرط به آخر

فعل و جزای شرط افزوده شده است. رک: کلیات سبک شناسی؛ دکتر سیروس شمیسا، ص

۲۲۵

س ۶۲ - ما التراب و رب الارباب: به صورت «ما للتراب و رب الارباب»؛ یعنی «خاک را با

پروردگار چه کار» در عبارات صوفیه و متون ادبی به کار رفته است. رک: فرهنگ مأثورات

متون عرفانی، ص ۴۶۹.

س ۶۹ - نایره: آتش؛ شعله آتش

س ۷۳ - حبال: ریمانها، رشتهها، جبلها، طنابها؛ در حاشیه نسخه خطی ۱۴۰۹۲

حبال را این چنین معنی کرده است: حبال به معنی رسنها و یا بندها، جمع حباله باشد که به

معنی رسن و دامها.

س ۷۴ - مقراض: قیچی

س ۷۴ - قَلِ اللّٰه...: «قَلِ اللّٰه ثُمَّ ذَرْهُمْ فِی خَوْضِهِمْ یَلْعَبُونَ»؛ «بگو: خدا، آن گاه آنها را

واگذار که در یاوه گویی خصمانه خود بازی کنند» (پاره‌ای از آیه شریفه ۹۱ / سوره مبارکه

انعام ۶).

س ۷۴ - تسویل: آراستن چیزی برای فریب و گمراهی دیگران، اغوا کردن، به گمراهی

افکندن

س ۷۵ - یَعِدُّهُمْ...: «یَعِدُّهُمْ وَ یَمْنِیْهِمْ وَ مَا یَعِدُّهُمْ الشَّیْطَانُ اِلَّا غُرُورًا»؛ «شیطان وعده شان

می دهد و آنها را آرزومند می کند، لکن شیطان به آنها جز فریب وعده نمی دهد» (قرآن

کریم: ۱۲۱ / النساء ۳)

س ۷۶ - رعونت: خودبینی، خود خواهی، خود آرایی، کم عقلی، نادانی

س ۷۷ - راحت: چ راحت، آسایش، آسودگی

صفحه ۲۵ س ۸۱ - افلاس: بی چیز شدن، نادار گشتن، تنگدستی، ورشکستگی

س ۸۱ - مُقَمَّران: چ مُقَمَّر [moqammer]؛ قمار بازان

س ۸۲ - من اثر هوایی علی هواه: از اثر عشق و محبت بر او.

س ۸۲ - نسمات: چ نسمه: دم، نفس، روح، روان، ج: نسیم، نسمات

س ۸۳ - افتناء: نابود شدن، افناء: نابود گردانیدن، نیست کردن

س ۸۶ - میاه miyah چ ماء، آبه:

دوزخ آشامان دریا در، ز شیهه رخس او بی خبر گردند و نشناسند نیران از میاه

(عثمان مختاری)

س ۸۶ - لباب: برگزیده، خالص

س ۸۸ - ادلاء: أدلی ادلاء الدلو و نحوها: او را داشت که دلو را به چاه فرود برد. «ادلاء

تقلید» و «چاه خیال» هر - دو اضافه تشبیهی هستند.

س ۸۹ - انصاب، مجسمه‌ها، اصنام

س ۹۰ - منقص: نقص دار، معیوب؛ نیز مقایسه شود: مُنْص: مکدر، ناخوش، تیره

گردانیده

س ۹۱ - منسلخ: عاری: از قید کسوت عیش منسلخ گردند: عیش رازها سازند. جامه خوشی

را از تن به در آورند.

س ۹۳ - «... ان ربی قریب مجیب»: پروردگاز من [به شما] نزدیک و اجابت کننده

است. بخشی از آیه ۶۱ / سوره هود ۱۱.

س ۹۳ - «والسلام علی من اتبع الهدی»: «و درود بر آن کس که از هدایت پیروی کند»؛

بخشی از آیه ۴۷ / سوره طه ۲۰.

- ۱- قرآن کریم؛ ترجمه استاد ابوالفضل بهرام پور؛ تهران؛ انتشارات حر و سبحان ۱۳۸۴.
- ۲- احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی [باشش رساله از وی]، دکتر محمد ریاض؛ اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، چ دوم ۱۳۷۰.
- ۳- امثال و حکم؛ علی اکبر دهخدا؛ تهران: امیر کبیر ۱۳۳۸ و ۱۳۳۹.
- ۴- تازیانه‌های سلوک (نقد و تحلیل چند قصیده از حکیم سنایی)؛ دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی؛ تهران: آگاه، چ دوم ۱۳۷۶.
- ۵- حاصل اوقات (مجموعه‌ای از مقالات)؛ دکتر احمد مهدوی دامغانی؛ به اهتمام دکتر سید علی محمد سجادی؛ تهران: سروش ۱۳۸۱.
- ۶- راهنمای فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان؛ انجم حمید؛ اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۷.
- ۷- دیوان اقبال لاهوری (میکده لاهور)؛ تصحیح و مقدمه: محمد بقایی (ماکان)؛ تهران: اقبال ۱۳۸۲.
- ۸- شاه همدان، میر سید علی همدانی (۷۱۴ - ۷۸۶ هـ ق)؛ نوشته دکتر سید حسین شاه همدانی؛ ترجمه و تعلیق دکتر محمد ریاض خان، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ۱۳۷۴ ش / ۱۹۹۵ م.
- ۹- شرح لغات و مشکلات دیوان انوری ابیوردی؛ دکتر سید جعفر شهیدی؛ تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۷.
- ۱۰- فرهنگ بزرگ سخن؛ به کوشش دکتر حسن انوری؛ دوره ۸ جلدی، تهران: سخن ۱۳۸۱.
- ۱۱- فرهنگ فارسی؛ دکتر محمد معین؛ دوره شش جلدی؛ تهران: امیر کبیر، چ دهم ۱۳۷۵.
- ۱۲- فرهنگ لاروس (عربی - فارسی)، تألیف دکتر خلیل جبر؛ ترجمه سید حمید طیبیان، دو جلدی، تهران: امیر کبیر، چ پنجم ۱۳۷۳.
- ۱۳- فرهنگ مأثورات متون عرفانی (مشمول بر احادیث، اقوال و امثال متون عرفانی فارسی)، باقر صدری نیا؛ تهران: سروش، ۱۳۸۰.

- ۱۴ - فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان؛ دکتر محمد حسین تسبیحی؛ اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۸.
- ۱۵ - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان؛ احمد منزوی؛ اسلام آباد مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان؛ جلد دوم، ۱۳۶۳ ه.ش.
- ۱۶ - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان؛ احمد منزوی؛ اسلام آباد مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان؛ جلد سوم، ۱۳۶۳ ه.ش.
- ۱۷ - کشف الالفاظ اقبال (فرهنگ واژه‌های کلیات فارسی علامه اقبال)؛ دکتر ساجد الله تفهیمی؛ خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در کراچی، ۱۳۸۱.
- ۱۸ - کلیله و دمنه؛ انشای ابوالمعالی نصرالله منشی؛ تصحیح و توضیح مجتبی مینوی؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چ دوم ۱۳۴۵ ه.ش.
- ۱۹ - کلیات اقبال فارسی؛ لاهور: دکتر جاوید اقبال، غلام علی پبلیشرز، ۱۹۷۳ م.
- ۲۰ - کلیات سبک‌شناسی؛ دکتر سیروس شمیسا؛ تهران: انتشارات فردوس و نشر اندیشه، چ سوم ۱۳۷۴.
- ۲۱ - لسان العرب؛ ابن منظور؛ قم - ایران: نشر ادب الحوزه ۱۴۰۵ ه / ۱۳۶۳ ق.
- ۲۲ - لغت نامه دهخدا
- ۲۳ - مجله دانش شماره‌های: ۱۶ زمستان ۱۳۶۷؛ ۱۷ و ۱۸ بهار و تابستان ۱۳۶۸؛ ۳۶ زمستان ۷۲ و شماره‌های ۶۳ - ۶۲ پاییز و زمستان ۱۳۷۹.
- ۲۴ - مروج اسلام در ایران صغیر (احوال و آثار میر سید علی همدانی به انضمام رساله همدانیه)؛ دکتر پرویز اذکایی؛ همدان: انتشارات دانشگاه بو علی باهمکاری شرکت انتشارات مسلم همدان، ۱۳۷۰.
- ۲۵ - مکاشفات رضوی در شرح مثنوی معنوی؛ محمد رضا لاهوری؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات: رضا روحانی؛ تهران: سروش ۱۳۸۱.
- ۲۶ - المنجد فی اللغة و الاعلام؛ لويس معلوف؛ تهران: انتشارات اسماعیلیان ۱۳۶۲، چ افست [از روی چاپ السادسة و العشرون، دار المشرق بیروت]

*****

اندیشه

و

اندیشه مندان (۱)

اقبال و هسه: قلندران شهر عشق

چکیده:

هرمان هسه نویسنده آلمانی آثاری نظیر سفر به شرق، رودالده، سیدارتا و سایر آن با علامه اقبال همسانهای فکری گونه گونی دارند. بنیاد اندیشه آنان بر محبت و عشق استوار است. هر دو به جوانان و زندگی آنان بسیار اهمیت می دهند. هر دو جامعه مادی گرای صنعتی و تهی از عواطف انسانی را طرد می کنند. هر دو ارزشهای والای معنوی و عاری از تعصب جغرافیایی را می ستایند. هر دو به شدت طالب بازفهمی و بازنگری در نهادهای تثبیت شده قدرت، دولت، هنر، تعلیم و تربیت، اندیشه های دینی و امور اجتماعی هستند. بنابراین باید آنان را از پایه ریزان پست مدرنیسم به شمار آورد.

***

آنان که با آثار هرمان هسه نویسنده معروف آلمانی آشنایی دارند، می دانند که در همه آنها اندیشه ای فلسفی، عارفانه، یا اجتماعی مطرح می شود که نظیرش را به لحاظ مشابهتی که با افکار فلسفی و عرفانی شرق دارد، در کمتر نویسنده غربی می بینیم. برای مثال مفهوم نهایی رمان معروف سفر به شرق پژواک این سخن خجیم در باب عالمانی است که:

زه زین شب تاریک نبردند به روز گفتند فسانه ای و در خواب شدند

در همین رمان، نکات بسیاری می توان یافت که با افکار عرفانی ایرانی نزدیکی تام دارد. کمتر اثری از هسه می توان دید که در آن به نوعی از شرق و

فرهنگ برآمده از آن یادی نشده باشد. در رمان اندوهبار روزالده که همچون بسیاری دیگر از آثارش حکایت از زندگی پرفراز و نشیب وی دارد، سرانجام برای رهایی خویش از مصائب زندگی به شرق پناه می‌برد، تا در اینجا «فضایی تازه، پاک و به دور از زشتی» بیابد. البته این سفر خیالی، و از نوع سفر منطق الطیر است که دلیل راهی به نام لئو (Leo) جای هدیه عطار را می‌گیرد. ولی خود هسه در سال ۱۹۱۱ م یعنی در سی و چهار سالگی به سرزمین اقبال، یعنی به هند، سفر می‌کند. او چهار سال از اقبال کوچکتر بوده است. اتفاقاً سه سال پیش از این تاریخ، اقبال در کشور هسه بوده است. او از سال ۱۹۰۵ تا ۱۹۰۸ م. در اروپا به تحصیل اشتغال داشت و دکترای فلسفه خود را از دانشگاه مونیخ دریافت کرد. بررسی‌های تطبیقی او از فلسفه غرب و شرق نشان می‌دهد که در هر دو حوزه، اندیشه بسیار گمارده است. در شعر خود نیز اشاراتی به ممارستهای فلسفی خود دارد. در غزلی می‌گوید:

حکمت و فلسفه کرده است گران خیز مرا   خضر من! از سرم این بارگزان پاک انداز

بنابر این اقبال به دلیل آشنایی با فلسفه غرب که اکابر آن از آلمان برخاسته‌اند، طبیعتاً با اندیشمندانی نظیر هسه که در زمان وی بسیار مطرح بوده، بسیار آشنایی داشته است، چنانکه با نیچه دیگر متفکر معاصر وی. البته او در آثار خود نامی از هسه نمی‌برد، ولی مشابهتهایی در افکار او و هسه می‌یابیم که پیداست متأثر از افکار و آثار او است، و این احتمالاً به جهت توجهی بوده که آن نویسنده اندیشمند به افکار عرفانی شرقی بخصوص هند، داشته است. وقتی آثار او را می‌خوانیم، حسرت شرقی نبودن غرب را، در جای جای نوشته‌هایش، چه به صورت مستقیم و چه به طور ضمنی احساس می‌کنیم. این حسرت در اقبال هم وجود دارد. او همه‌ی تلاشش این بوده که شرق، شرقی بماند. هسه شرق را «سر منزل نور» می‌داند. اقبال نیز شرق را سر منزل فرهنگی والا می‌شمارد که مشرق زمین به برکتش قداست یافته است. اقبال و هسه هیچیک به شرق جغرافیایی نمی‌اندیشند. شرق مورد نظر هسه «سرزمینی خاص و محدوده‌ای جغرافیایی را شامل نمی‌شود» بلکه شرق از نظر او «زادگاه روح است که جان را شکوفا و جوان می‌سازد». اندیشه مذکور یادآور این بیت سعدی

است که :

این وطن مصر و عراق و شام نیست این وطن شهری است کورا نام نیست
اقبال نیز که انوار حقیقت را در آیین اسلام راستین می جست «اقوام شرق»
را به جایی هدایت می کند که چنین فروغی در آن ساطع باشد:
قلب ما از هند و روم و شام نیست مرز و بوم او بجز اسلام نیست
دل به دست آور که در پهنای دل می شود گم، این سرای آب و گل
هسه نیز در تمامی آثارش، قلب یا دل را که می توان از آن به عشق و
محبت تعبیر کرد. بسیار مورد توجه قرار می دهد. اصولاً بنیاد اندیشه او بر
محبت و عشق ورزی است. رمان دمیان بر همین اساس شکل گرفته. بتاتریس در
این رمان تجسم همان معنویت نابی است که اروپا در آن دوره مفسده آمیز به کلی
فاقد آن بوده است. بتاتریس در کمدی الاهی دانتی شخصیتی «ملکوتی و
محبوب» است که از آن زمان نماد عشق و عفاف ملکوتی شده است؛ اندیشه ای
که اقبال برای ترویج و تبلیغ آن سعی بسیار کرد. بخش مهمی از جاوید نامه که
همانند کمدی الاهی شرح یک سفر خیالی به عالم دیگر است، اختصاص به
دیدار چهره های ملکوتی و محبوب دارد که باوصف آنها، نیکوییهای اخلاقی،
صفای باطن و عشق ناب را می ستاید. عشق از نظر اقبال عنصری است که
موجب ثبات و استواری زندگی می شود و آمیزه ای است از شوریدگی، قدرت،
محبت، اشراق و خلاقیت. عجیب اینکه در آثار هسه نیز عشق ترکیبی از همین
مفاهیم است. اینکه اقبال در مورد عشق می گوید:

ز عشق درس عمل گیر و هرچه خواهی کن

که عشق جوهر هوش است و جان فرهنگ است

سنخنی است که هسه در تمامی نوشته هایش مطرح می سازد، در تیزهوش،
سیدارتا، دمیان، سفر به شرق، گلدموند و دیگر آثارش از طرح مستقیم و ضمنی این
اندیشه غافل نمی ماند. اینکه عشق «جوهر هوش» و «جان فرهنگ» است و بر
قامت عقل و فرهنگ باید قباب عشق پوشاند، عقیده ای است که در مقابله با
عقل گرایی مفرط اروپای آن زمان به وجود آمد.

اقبال و هسه هر دو بر این عقیده تأکید داشته اند، زیرا عشق را چراغ راه

عقل می دانستند. هسه در مورد مفهوم عشق، نهایتاً متأثر از مولوی است و مولوی مراد و مرشد اقبال است.

پیر رومی مرشد روشن ضمیر   کاروان عشق و مستی را امیر

توجه عمیق هسه به عرفان شرق بی دلیل نیست زیرا او از طریق خانواده اش با افکار متعالی برآمده از عرفان شرق آشنایی بسیار داشت که تأثیرش در آثار وی مشهود است. پدر بزرگش «هرمان گوندرت» و اجدادش از ادبای صاحب نام و از شرق شناسان معروفی بودند که در مورد فرهنگ و تمدن شرق، بخصوص شبه قاره هند، تحقیقات وسیعی انجام دادند و به این منظور مرکز بزرگی در هند ایجاد کردند. آنان به فرهنگ پُربار شرق عشق می ورزیدند و آن را خوب می شناختند. علاقه «گوندرت» به شرق، به دخترش «ماری هسه» نیز منتقل شد، تا آنکه در نوه اش «هرمان» به شکوفایی رسید. جذابیت فرهنگ و بخصوص عرفان شرق سبب شد تا هسه در ۱۹۱۱م راهی هند شود و شرق را از نزدیک حس کند و آن را ببوید. این سفر تفکری عمیق و دقیق را در زمینه تضادهای جهان معاصر در او به وجود آورد و دل بستگی او را به فلسفه و عرفان شرق به اوج رساند. در همین زمان است که روح لطیف و ذهنیت او بیش از پیش صبغه عرفان شرق می گیرد. بنابر این می توان گفت که هسه در شبه قاره هند با افکار سرآمدان عرفان شرق و شعرای بزرگ ایرانی نظیر مولوی، سنائی، عطار و دیگران که مورد توجه اقبال هستند و در آثار مختلف او بخصوص شاهکارش جاویدنامه از آنها یاد شده، آشنا می شود.

تأثیر و محبوبیت شعر فارسی را در میان مردم شبه قاره هند، از اعتراض عظیمی می توان دریافت که با انتشار نخستین چاپ اسرار خودی در این سرزمین پیش آمد، دقیقاً در همین ایام اقامت هسه در هند است که وقتی نخستین چاپ اسرار خودی اقبال منتشر می شود که در آن ابیاتی در انتقاد از صوفیگری منفعلانه و انزوا طلب بوده، تظاهراتی عظیم علیه چاپ این کتاب در شبه قاره به راه می افتد که سرانجام اقبال به خلاف میل باطنی خود مجبور می شود، ابیات مورد اعتراض را حذف کند. بنابر این می توان نتیجه گرفت که اندیشمندی همانند هسه نمی توانسته در چنین فضایی با آثار عارفان ایرانی آشنا نشده باشد.

در زمان سفر به عشق «دره موریوی سفلی» نماد مفاک عمیق امیال نفس لوامه و هواجس حقیرانه بشر است. هسه می گوید گذشتن از گذرگاههایی چنین خطرناک بی راهنما و دلیل راه ممکن نیست؛ و درست در همین جاست که وقتی «لئو»، راهنمای انجمن، از جمع راهیان یا سالکان جدا می شود، وحدتشان از میان می رود. این نکته تفسیر این دو بیت حافظ است:

طریق عشق، طریقی عجب خطرناک است   نعوذ بالله اگر ره به مقصدی نبوی
چو مستعد نظر نیستی وصال مجوی   که جام جم نکند سود، وقت بی بصری
اقبال نیز بر همین باور است که:

نظر ز صحبت روشنلان بیفزاید   ز درد کم بصری، توتیا چه می جویی

در مورد تأثیرات متقابل اقبال و هسه، علاوه بر بررسی تطبیقی و مشابهتهای موجود در افکار این دو اندیشمند، دلیل قانع کننده دیگری هم در دست است و آن اظهار نظری است که هرمان هسه در مورد محمد اقبال می نماید. خانم آنه ماری شیمل - که تحقیقاتی ارزشمند در زمینه عرفان اسلامی و موضوعات وابسته به آن دارد و در سال ۱۹۵۷ میلادی جاوید نامه اقبال را به زبان آلمانی ترجمه نمود - در بخشی از مقدمه این ترجمه دیدگاه هسه را به عنوان تأییدی بر نظر خود درج می کند که نشان می دهد خالق دمیان، آثار اقبال را با دقت تمام مورد مطالعه قرار داده. هسه می نویسد: «محمد اقبال لاهوری به سه قلمروی معنوی تعلق دارد؛ آثار گرانبهایش نیز از سرچشمه این سه عالم معنوی سیراب می شوند: قلمروی معنوی هند، قلمروی روحانی اسلام، و اندیشه های مغرب زمین. او مسلمانی است برخاسته از سرزمین هند و تربیت شده مکتب قرآن، و دانتا و عرفان ایرانی - اسلامی؛ بسیار متأثر از فلسفه غرب، و با نیچه و برگسون آشنا. او ما را در عروج فزاینده ای، به قلمروی معنوی خود هدایت می کند».

وقتی اندیشمندی همانند هسه - که در ردیف نویسندگان طراز اول جهان است و از برندگان صاحب نام جایزه ادبی نوبل - در مورد متفکری، زبان به تحسین می گشاید و آثارش را «گرانبها» می خواند، و آنها را مورد تجزیه و تحلیل قرار می دهد، نمی تواند از تأثیر افکار مورد تمجید خویش دور بماند.

شرح همه مشابهت هایی که در شیوه تفکر اقبال و هسه وجود دارد از جوصله این گفتار بیرون است ولی به طور اختصار می توان به چند مورد کلی اشاره کرد که مبین اساس تفکر این دو اندیشمند پُر آوازه است. هسه اعتقادی به دانش رسمی نداشت، چهارده ساله بود که مدرسه را رها کرد و قدم به عرصه زندگی نهاد. نخستین رمان او پی‌تر کامزیند - که در سال ۱۹۰۴ م منتشر شد - در انتقاد از نظام تعلیم و تربیت حاکم است که جوانان را از خلاقیت و ابتکار باز می‌دارد. در رمان تیزهوش زندگی پسر مدرسه‌ای را (که در واقع زندگی خود اوست) به تصویر می‌کشد که خواسته‌هایش در هیچ جهتی جامه عمل نمی‌پوشد. این رمان انتقادی است بر دستگاه تعلیم و تربیت که چه گونه با نادیده گرفتن ظرایف روح کودکان و نوجوانان شادابترین گلهای بوستان زندگی را پژمرده می‌سازد. هسه در این اثر تربیتی همانند اقبال به والدین و مربیان و معلمان هشدار می‌دهد که از قالب اصول تربیتی بسته و بی روح بیرون آیند و با دقایق روح لطیف امیدهای فردای جامعه آشنا شوند، چرا که اگر نخواهند فقط به ضابطه‌ها توجه کنند و همه کودکان را در چهار چوب مقررات خشک بگنجانند و به یک چشم ببینند، جامعه را از پایه ویران می‌سازند و مستی اطفال نو تعلیم را لوح ادبار در بغل می‌نهند. اقبال با توجه به این موضوع و اینکه علم، عاری از بینش اشراقی شده است می‌گوید:

علمی که تو آموزی، مشتاق نگاهی نیست و امانده‌ی راهی هست، آواره‌ی راهی نیست
اقبال نیز مانند هسه علم عاری از معنویت، یا به اصطلاح او عاری از «نظر» را ناکار آمد و بی حاصل می‌داند:

علم را مقصود اگر باشد نظر
علم تفسیر جهان رنگ و بو
بر مقام جذب و شوق آرد تو را
می‌شود هم جاده، هم راهبر
دیده و دل پرورش گیرد از او
باز چون جبریل بگذارد تو را

مقصود اقبال و هسه از علم این است که میان قدرت ناشی از دانش و نیروی عشق ارتباطی متناسب برقرار باشند. تعمق در آثار اینان ما را به این نتیجه می‌رساند که از دیدگاه این دو اندیشمند، علم باید به خدمت عشق در آید؛ زیرا تنها از این طریق است که می‌توان اطمینان یافت بشر از نیروی عظیم علم در راه

اهداف انسانی و مقاصد سازنده استفاده خواهد کرد. اقبال در کتاب بازسازی اندیشه دینی در اسلام می‌گوید «انسان امروزی با فلسفه‌هایی که در نقادی و تخصص‌گرایی علمی دارد، خود را در وضع عجیبی گرفتار می‌بیند. طبیعت‌گرایی، قدرت بی سابقه‌ای برای مهار نیروهای طبیعت به او بخشیده ولی ایمان را از زندگی وی دزدیده است... بنابراین با غلبه‌ای که انسان نو از طریق نتایج فعالیت عقلی خویش بر طبیعت یافت، نهال معنویت در وجودش خشکید...» (۱) هسه نیز چنانکه اشاره شد همین نظر را دارد. در سیدارتا می‌گوید علاقه بیش از حد به علم رسمی سبب می‌شود تا آدمی از دستیابی به «آتمان» و سعادت جاوید بازماند. نیچه نیز با علم رسمی و اصولاً با هرچه که فقط آپولویی باشد و صبغه‌ای از دیونیزوس نداشته باشد مخالف است. البته ناگفته نماند که ریشه این تفکر در ادب فارسی سابقه‌ای طولانی دارد. شیخ بهایی می‌گوید: علم رسمی سر به سر قیل است و قال نه از او کیفیتی حاصل نه حال و حافظ می‌گوید:

بشوی اوراق اگر همدرس مایی   که علم عشق در دفتر نباشد

اقبال نیز در مورد «مردان حال» می‌گوید:

نشئه از حال بگیرند و گذشتند ز قال   نکته‌ی فلسفه دُرد ته جام است اینجا

اقبال و هسه عقل و عشق را مکمل یکدیگر می‌دانند. بررسی دقیق افکار آنان ثابت می‌کند که به هیچ روی عقل ستیز نبوده‌اند و آن را خوار نمی‌شمردند، بلکه اعتراضشان به ارزش بیش از حدی است که زمانه ایشان بر عقل می‌نهاد. اقبال جهان را در اختیار دو نیروی عقل و عشق می‌بیند، و هسه در رمان دمیان این دو نیرو را در دو قطب مورد بررسی قرار می‌دهد. هسه نیز مانند اقبال می‌گوید این دو قلمرو در زندگی بشر مکمل یکدیگرند. اگر روح آدمی فقط با عقل قرین شود به ورطه تباهی می‌رود و اگر تنها به عشق بگراید از حقیقت واقعی و کلی جهان بی‌خبر می‌ماند. اقبال نیز دقیقاً مروج همین اندیشه است:

۱ - بازسازی اندیشه دینی در اسلام ترجمه محمد بقایی ماکان، ج ۲، ص ۲۵.

از همه کس کناره گیر صحبت آشنا طلب

هم ز خدا خودی طلب، هم ز خودی خدا طلب

از خلش کسر شمه ای، کار نمی شود تمام

عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب

و در جای دیگری می گوید :

علم تا از عشق برخوردار نیست جز تماشا خانه افکار نیست

هسه و اقبال همانند مولوی حیات صرفاً عقلانی را ظلمانی و شیطانی و عشق را
الاهی و نورانی می دانند:

داند، آن کو نیکبخت و محرم است زیرکی ز ابلیس و عشق از آدم است

زیرکی بفروش و حیرانی بخر زیرکی ظن است و حیرانی بصر

جالب است که اقبال و هسه در پی چنین اندیشه‌ای معتقدند که از شیطان
نباید گریخت، باید او را شناخت و سپس مهارش کرد. در رمان *دمیان* شیطان به
عنوان نماد افکار، نفی و ویرانی معرفی شده است؛ اما در زندگی بشر، به همین
میزان برای اثبات بسیاری از حقایق و برای سازندگی عاملی ضروری است. از
این رو اهریمن، پیوسته با کسی است که می خواهد از تضادها مطلع شود و از این
طریق با آنچه ارزشها را شکل می دهد در تماس باشد. از همین روست که اقبال
می گوید :

جهان از خود برون آورده کیست؟ جمالش جلوه بی پرده کیست؟

مرا گوینی که از شیطان حذر کن بگو با من که او پرورده کیست؟

هسنه در *دمیان* می گوید: «خدا در عهد قدیم و عهد جدید به تحقیق هیأتی
شگفت آور و با شکوه دارد، ولی آنچنان که باید توصیف نشده است. او دارای
شفقت پدرانه، و یکپارچه نیکی و والایی و جمال و تعالی و مهربانی است. اینها
همه درست، اما در جهان علاوه بر اینها چیزهای دیگری هم وجود دارد که به
شیطان نسبت داده می شود. بنابراین موضوعات این بخش از جهان و تمامی آن
نیمه‌ای که به او مربوط می شود، پوشیده و پنهان مانده است... به نظر من باید
همه چیز را محترم شمرد، کل جهان را، نه صرفاً آن نیمه‌ای که به صورت تصنعی
جدا شده.» اقبال نیز می گوید:

که یزدان دارد و شیطان ندارد

مزی اندر جهان کور ذوقی

به عبارت دیگر هر دوی آنان هر آنچه را در عالم هست از «او» می دانند و بنابراین عاشقند بر همه عالم که همه عالم از اوست.

اقبال و هسه به لحاظ اجتماعی و خانوادگی نیز وضعیتی مشابه دارند. هر دو در خانواده‌ای مذهبی چشم به جهان گشودند؛ هر دو در ادامه تحصیل با مشکلاتی خاص خود مواجه بوده‌اند، هر دو در ازدواج اولشان شکست خوردند، هر دو به واسطه این شکست دچار سرخوردگی و بیماری روحی شدند، هر دو در ازدواج اولشان صاحب پسری شدند که بعد مخالف آنان از آب درآمد؛ محیط اجتماعی هر دو دستخوش تلاطم و نابسامانیها و کشاکشهای طاقت فرسا بوده است؛ هر دو یکی از فرزندانشان را از دست دادند که برایشان بسیار جانگاہ بوده است؛ هر دو برای هدایت جامعه خود دست به سخنرانی و انتشار مقاله زدند که سرانجام موجب محدودیتهای اجتماعی آنان شد؛ هر دو بیش از فهم متعارف جامعه می اندیشیدند و لا جرم خود را در سرزمین خویش بیگانه حس می کردند. اکثر قهرمانان هسه افرادی هستند تنها و بی کس که در وطن خود غریبه‌اند و احساس می کنند به حال خود رها شده‌اند و جامعه‌ای که بتواند ارزشهایشان را کشف و آنان را به خود جذب کند، وجود ندارد. احساس عمیق تباہی، تنهایی یأس آور، اضطراب و دلهره، یعنی حالاتی که هایدگر و سارتر تحت عنوان آنگست angst مطرح می سازند در آثارشان مشهود است. اقبال این احساس را در مثنوی چه باید کرد، و در جاوید نامه به عیان اظهار می دارد. او نیز مانند هسه از اینکه در جامعه خویش فهم نمی شود، رنج می برد. دردی که در طول تاریخ بر همه اندیشمندان پیشتاز حاکم بوده است:

همه گفتند با ما آشنا بود

چو رخت خویش بزبستم از این خاک

چه گفت و با که گفت و از کجا بود

و لیکن کس ندانست این مسافر

هر دو به جوانان و زندگی آنان بسیار اهمیت می دهند؛ هر دو جامعه مادی گرای صنعتی و تهی از عواطف انسانی را طرد می کنند؛ هر دو ارزشهای والای معنوی و عاری از تعصب جغرافیایی را می ستایند؛ هر دو به شدت طالب بازفهمی و بازنگری در نهادهای تثبیت شده قدرت، دولت، هنر، تعلیم و

تربیت، اندیشه‌های دینی و امور اجتماعی هستند. بنابراین آنان را باید از پایه‌یزان پست مدرنیسم به شمار آورد. هر دو برای انسان این حق مسلم را قائلند که راه خویش را خودش انتخاب کند؛ هدف همه از نگارش رمان سیدارتا، تبلیغ همین اندیشه بوده است، اندیشه‌ای که از مضامین محوری شعر اقبال است:

اگر تقلید بودی شیوه‌ای خوب   پیمبر هم ره اجداد رفتی

اقبال و همه هر دو به تاریخ و سنت احترام می‌گذارند و هویت کنونی را مبتنی بر ریشه‌ها و هویت پیشین می‌خواهند، همه بینش خود را مرهون اندیشمندان پیش از خود می‌داند و مشخصاً از نووالیس، هولدرین، جبین یا وول، و گو تفریدکلر نام می‌برد و آنها را عمیقاً می‌ستاید. اقبال نیز با خضوع و خشوع تمام خویشتن را مرید اندیشمندانی نظیر مولوی می‌داند. او در یادداشت‌هایش می‌نویسد «اذعان دارم که به هگل، گوته، غالب، بیدل، و وردز ورث بسیار مدیونم. دو بزرگوار نخستین مرا به ماهیت اشیا رهنمون شدند. دومین و سومین نفر که در شمار شعرای بزرگند، پس از آنکه تحت تأثیر افکار و اشعار خارجی قرار گرفتم به من آموختند که چه گونه شرقی بمانم. آخرین نفر هم، در آن زمان که به تحصیل اشتغال داشتم، مرا از الحاد باز داشت». اقبال مطالعه‌ای عمیق در فلسفه، دین، تاریخ و عرفان و اساطیر شرق و غرب داشت، و به روانشناسی، موسیقی، و نقاشی نیز علاقه‌مند بود. همه هم دقیقاً به این امور توجه داشت و در همه این زمینه‌ها، به تصدیق آثارش مطالعه در خور تأمل داشته است.

هر دوی آنان معتقد به تحرّی حقیقت بودند که از اصول هندوئیسم است. آنان خود تحرّی را از حقیقت مهمتر می‌شمارند. رمان سیدارتا تفسیر این بیت اقبال است که:

تسپیدن و نرسیدن چه عالمی دارد   خوشا کسی که به دنبال مجمل است هنوز
اقبال و همه هر دو به دو نوع مرگ قائلند: یکی مرگی که ادامه زندگی است؛ یعنی در واقع دهلیزی است برای یک تغییر و تحول. این مرگ، مرگ انسانهای واقعی است که پس از گذشتن از آن معبر در مرتبه‌ای عالی قرار می‌گیرند؛ دیگری مرگی که انسانهای دانی از آن هراس دارند؛ زیرا پایان همه چیز است.

هسه در سیدارتافوت واسودوای پاک سرشت را - که مردی قایقران است - به خلاف مرگ کامالا - که زنی روسپی است - شرح نمی دهد. مرد قایقران زمانی که احساس می کند دیگر عمرش سرآمده به میان جنگل می رود و با وحدتی که در همه عالم است می آمیزد، حال آنکه کامالا به این وحدت نائل نمی شود، از آنجا که مرگش او را به قلمروی خاص وی، یعنی دنیای مادرانه که از آن دل برکنده و آواره شده باز می گرداند، مرگی دردناک است. ولی واسودوا به هنگام مرگ، مانند سالهای متمادی زندگی خود، با جریان رویدادها هماهنگی کامل دارد و مرگ نیز برای او واقعه ای است مانند دیگر وقایع که به تعبیر اسلامی «واقع می شود» بنابر این مرگ او صرفاً تأیید و ادامه طریقی است که در زندگی پیموده.

آنچه هسه در این قسمت از رمان سیدارتا می گوید منطبق با دیدگاهی است که اقبال در مورد مرگ دارد و آن را در جای جای آثارش متذکر شده. از جمله در گلشن راز جدید (ابیات ۲۲۵ - ۲۳۱) می گوید، مرگ وقتی دردناک و هول انگیز است که آدمی به «خود» خویش متکی نباشد، از عشق (به مفهوم اقبالی) دور بیفتد و آتش ناشی از آن را در ذرات این جهان نیفکند:

خودی تا ممکناتش وانماید	گیره از اندرون خود گشاید
از آن نوری که وا بیند نداری	تو او را فانی و آنی شماری
از آن مرگی که می آید چه پاک است	خودی چون پخته شد از مرگ پاک است
ز مرگ دیگری لرزد، دل من	دل من، جان من، آب و گل من
ز کار عشق و مستی برفتادن	شرار خود به خاشاکی ندادن
به دست خود، کفن بر خود بریدن	به چشم خویش، مرگ خویش دیدن
تو را این مرگ، هر دم در کمین است	بترس از وی که مرگ ما همین است

در این دیدگاه مشترک می بینم که وقتی «خود» به مرتبه متعالی یا به «کمال» می رسد، دیگر حتی از مرگ هم باکی ندارد. مرگ فقط برای آن «خود» و فردی معنای نیستی و نابودی می دهد که در مرتبه عارضی باقی می ماند. از همین روست که انسان آرمانی هر دوی آنان خصوصیات شاهباز را دارد و دیگران در برابرش همانند تیهو هستند. در رمان دمیان قهرمان داستان، سینکلر - که در

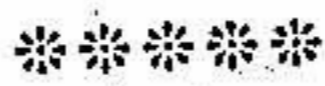
واقع خود هسه است - با پرنده‌ای مانوس است که از نوع پرندگان معمولی نیست، بلکه یک شاهین شکاری است، شاهینی بلند آشیان که مناعت طبع دارد. خصوصیات این پرنده معرف ویژگیهای سینکراست و نشان دهنده دیدگاه والای او به عنوان عضوی از نخبگان معنوی جامعه که در پی دستیابی به کمال نفسانی هستند. در اینجا هسه این مفهوم را القاء می‌کند که انسان باید برتر از عامه مردم باشد، یعنی شکار نشود، بلکه شکار کند، شخصیتی رفیع و آسمانسای داشته باشد. او همه این مفاهیم را در نماد شاهین جمع می‌آورد؛ شاهینی که مناعت دارد و به دنبال صید مختصر نمی‌رود:

به تاج هدهدم از ره مبرکه باز سفید   چو باشه در پی هر صید مختصر نرود
اقبال نیز معتقد است که انسان واقعی باید خصوصیات شاهین را داشته باشد:

اگر یک قطره خون داری، اگر مشت پری داری

بیامن با تو آموزم، طریق شاهبازی را
اقبال این مضمون را به صورتهای مختلف در اشعارش آورده است.
دریبتی دیگر می‌گوید:

جره شاهینی به مرغان سرا، صحبت مگیر   خیز و بال و پر گشا! پرواز تو کوتاه نیست
انسان آرمانی اقبال همانند انسان آرمانی هسه کسی است که صفات شاهباز را دارد. او در نامه‌ای به یکی از دوستانش می‌نویسد: «شاهباز از نظر من نمادی است از کسی که تمامی خصوصیات فقر (بامفهوم اقبالی) در او مجسم می‌شود. اولاً مناعت طبع دارد و بسیار بامتانت است و از صید حیوان دیگری ارتزاق نمی‌کند؛ ثانیاً زندگی آزادی دارد و از همین رو آشیانه نمی‌سازد؛ ثالثاً بلند پرواز است، دیگر آنکه تنهایی را دوست دارد، و سرانجام اینکه نگاه نافذی دارد.»
اینها ویژگیهایی است که اقبال در شرق و هسه در غرب برای آدمیان طالب بودند تا به مدد چنین خصوصیاتی جامعه آرمانیشان شکل گیرد.

نقد و بررسی شرح حال، دیوان، مثنویات و قصاید سنایی غزنوی

اشاره :

گفته مولانا را همه مولوی شناسان به خاطر دارند:

عطار روح بود و سنایی دو چشم او ما از پی سنایی و عطار آمدیم
در جهان فارسی توجه به مولانا در میان فارسی گویان عارف از همه بیشتر است
و به احوال و آثار عطار نیشابوری نیز در محافل علمی با نشر کتاب، رساله، ترجمه یا
مقاله التفاتی هست؛ اما به سنایی غزنوی توجه پژوهشگران کمتر معطوف می‌گردد.
چه عواملی موجب این کم التفاتی است؟ استاد دکتر غلام سرور این مطالب علمی را
در چهار قسمت شرح حال، دیوان، مثنویات و قصاید سنایی تهیه فرموده بود که ما
صلاح دانستیم آن را تلیق داده، به صورت مقاله به دوستان ادب فارسی بویژه
فرهیختگان شعر عرفانی و متصوفانه عرضه بداریم.

***

شرح حال سنایی :

در نام سنایی غزنوی در تذکره‌های شعرا و صوفیه اختلاف زیاد آمده
است، اینک بیان اختلافات در نام سنایی غزنوی :

۱ - محمد عوفی (متوفی در سال بعد از ۹۲۵ هـ / ۱۲۲۸ م) در کتاب
لباب الالباب که قدیمترین تذکره شعرای فارسی زبان است، نام سنایی غزنوی را

* - پژوهشی است از زنده یاد استاد دکتر غلام سرور (م ۱۹۹۸ م). آن مرحوم همکاری‌های علمی

شایانی با مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان داشته‌اند. «دانش»

بدین طریق آورده است: «مجدد الدین آدم السنایی».

۲ - مولانا عبدالرحمن جامی (متوفی در ۸۹۸ هـ / ۱۴۹۲ م) در تذکره صوفیه موسوم به نفحات الانس نام سنایی را بدین طریق می آورد: کنیت و نام وی ابوالمجد مجدود بن آدم است.

۳ - دولت شاه سمرقندی (متوفی در ۹۰۲ هـ / ۱۴۹۶ م) در تذکره الشعراء خود نام سنایی را بدین طریق می آورد: «ابوالمجد مجدود آدم السنایی».

ولی خود سنایی نام خود را در مقدمه دیوان خود بدین طریق آورده است:

روزی من که مجدود بن آدم سنایی ام، در مجدو سنا این کلمات نگاه کردم.

مولد سنایی شهر غزنین است که پایتخت سلاطین خانواده غزنوی بوده است.

ولی تاریخ ولادت او در هیچ تذکره‌ای نیامده است و نیز درباره تحصیلات علوم

متداوله سنایی در هیچ تذکره‌ای ذکری نیامده است. شهر غزنین مهد علوم و

فنون و مرکز علما و حکما بود و ظاهر است که سنایی که در آن نوع محیط علم و

حکمت چشم گشوده و پرورش یافته بود تحصیلات علوم متداوله را به تکمیل

رسانیده بود.

از آثار او ظاهر است که او علاوه بر دواوین شعرای فارسی زبان دواوین

شعراى عربى زبان را نیز مطالعه کرده بود چنان که در بیت ذیل به دونفر از

شعراى عربى زبان يعنى فرزدق و جرير اشاره مى کند:

هست تا نفس نفیست باعث تعلیم دیو بود هم فر فرزدق داعیه جر جریر

سنایی علاوه علوم دیگر در حکمت و فلسفه نیز دستگامی داشت، چنان

که در بیت ذیل اشاره می کند:

که یا رب مر سنایی را سنایی ده تو در حکمت

چنان کزوی به رشک افتد روان بو علی سینا

و نیز در بیان اوصاف معنوی مثنوی جدیقه الحقیقه درباره علوم دینی و عرفانی

در ابیات ذیل اشاره می کند:

چون رخ حور دلبر و دلبند

کرده ام جمله خلق را معلوم

وز مشایخ هر آنچه آثار است

مجلس روح را یکی شمع است

این کتابی که گفته ام در پند

هرچه دانسته ام ز نوع علوم

آنچه نص است آنچه اخبار است

اندر این نامه جملگی جمع است

از شرح حال سنایی چنان ظاهر می‌گردد که دوره زندگی او در دو قسمت مهمی منقسم است که مطالب آن دو قسمت را در ذیل می‌آوریم:

سنایی در قسمت اول زندگی خود خواستار حظوظ زندگی بوده و سخن سرایی را وسیله حصول آن قرار داده بود، و او در این دوره به دربار سلاطین غزنوی پیوسته و قصایدی در مدح و ستایش سلطان ابراهیم بن سلطان مسعود اول (۴۵۱ تا ۴۹۲ هـ / ۱۰۵۹ تا ۱۰۹۹ م) و سلطان مسعود ثالث بن سلطان ابراهیم (۴۹۲ تا ۵۰۸ هـ / ۱۰۹۹ تا ۱۱۱۴ م) و سلطان بهرام شاه بن سلطان مسعود ثالث (۵۱۲ تا ۵۴۷ هـ / ۱۱۱۸ تا ۱۱۵۲ م) و وزرا و ندما و قضاة ادوار حکومت آن سه سلطان غزنوی سروده است.

سنایی چنان که از آثار او ظاهر می‌گردد، از آغاز جوانی از غزنین حرکت کرد و مدت دراز در بیشتری از شهرهای خراسان مانند بلخ و سرخس و هرات و نیشابور اقامت داشت و در همین اوان به اراده گذاردن حج بیت الله شریف در مکه المکرمه و زیارت روضه مقدس حضرت رسول اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - از بلخ به جانب عربستان مسافرت نمود و در بین راه قصیده‌ای در «اشتیاق (خانه) کعبه در راه حج» سروده است و اینک بیتی چند از آن قصیده:

گاه آن آمد که با مردان سوی میدان شویم	یک ره از ایوان برون آییم و برکیوان شویم
راه بگذاریم و قصد حضرت عالی کنیم	خانه پردازیم و سوی خانه یزدان شویم
گرچه در ریگ روان عاجز شویم از بی دلی	چون پدید آید جمال کعبه جان افشان شویم
یا به دست آریم سزی یا بر افشاییم سر	یا به کام حاسدان گردیم یا سلطان شویم

سنایی بعد از گذاردن حج بیت الله شریف و زیارت روضه مقدس حضرت رسول اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - از عربستان به بلخ مراجعت نمود و مدتی در شهرهای بلخ و سرخس و مرو و نیشابور اقامت داشته بالاخر به مولد خود یعنی غزنین بازگشت و تا آخرین ایام زندگی همان جا بود. چندی بعد در غزنین تغییری در احوال روحی او پیدا شد و او حالت پیشین دنیاوی و مدیحه سرایی سلطان ابراهیم بن سلطان مسعود اول (۴۵۱ تا ۴۹۲ هـ / ۱۰۵۹ تا ۱۰۹۹ م) ترک گفته لباس درویشی پوشید و زندگی زهد و عبادت را پیش گرفت.

دوره دوم زندگی او همین دوره درویشی و زهد و عبادت است. اکنون به بیان واقعه‌ای می‌پردازیم که سبب تغییر احوال روحی او بوده است.

مولانا عبدالرحمن جامی (متوفی ۱۸۹۸ هـ / ۱۴۹۲ م) در کتاب نفحات الانس واقعه مزبوره را بدین طریق بیان نموده است :

«و سبب توبه وی (یعنی سنایی غزنوی) آن بود که سلطان محمود سبکتگین در فصل زمستان به عزیمت گرفتن بعضی از دیار کفار از غزنین بیرون آمده بود و سنایی در مدح وی قصیده گفته بود و می رفت به عرض رساند (تا این که) به در گلخنی (یعنی آتش خانه حمام) رسید و آوازی شنید که (لای خوار) به ساقی خود می گفت :

«پرکن قدحی به کوری محمودک سبکتگین تا بخورم»

ساقی گفت: «محمود مرد غازی است و پادشاه اسلام»

(لای خوار) گفت: «پس مردکی ناخوشنود است. آنچه در تحت حکم وی در آمده است در حیز ضبط نه در آورده می رود تا مملکت دیگر بگیرد».

(لای خوار) قدح بگرفت و بخورد و باز گفت :

«پرکن قدحی دیگر به کوری سناییک شاعر»

ساقی گفت: «سنایی مرد فاضل و لطیف طبع است»

(لای خوار) گفت: «اگر لطیف طبع بودی به کاری مشغول بودی که وی را به کار آمدی. گزافی چند در کاغذ نوشته که به هیچ کار وی نمی آید، و نمی داند که وی را برای چه کار آفریده اند».

سنایی چون این را بشنید حال بر وی متغیر گشت و به تنبیه آن لای خوار از مستی و غفلت هشیار شد و پای در راه نهاد و به سلوک مشغول شد. باید بگوییم که مولانا جامی در حکایت فوق که درباره تغییر احوال سنایی بیان کرده است به یک اشتباه بزرگی دچار شده است. او واقعه تغییر احوال سنایی را در دوره سلطان محمود غزنوی بیان کرده است و حال آن که سلطان محمود غزنوی در سال ۴۲۱ هـ / ۱۰۳۰ م وفات یافت و سنایی در سال ۵۲۵ هـ / ۱۱۴۱ م به رحمت حق پیوسته است و فاصله ای که بین وفات هر دو است، به صد و چهار و یا صد و چهارده سال می کشد.

دولت شاه سمرقندی (متوفی در ۹۰۲ هـ / ۱۴۹۶ م) حکایت تغییر احوال سنایی را در کتاب تذکره الشعراء خود نسبت به حکایت فوق مولانا جامی مشروحاً بیان کرده است. می گوید :

«اما سبب توبه حکیم سنایی این بود که او مدح سلاطین (غزنوی) گفتی،

و ملازمت حکام کردی. نوبتی در غزنین مدحی جهت سلطان ابو اسحاق ابراهیم بن سلطان مسعود اول گفته و سلطان عزیمت هند داشت به تسخیر قلاع کفار حکیم (سنایی) می خواست که به تعجیل قصیده را بگذراند قصد ملازمت سلطان کرد.

در غزنین دیوانه‌ای بود که او را لای خوار گفتندی، و (او) از معنی خالی نبود. همواره در شراب خانه درد شراب جمع کردی و در گلخنها تجرع نمودی. چون حکیم به در گلخن رسید از گلخن آوازی شنود. قصد کرده شنود که لای خوار با ساقی می گوید.

(لای خوار گفت): «پر کن قدحی تا به کوری ابراهیمک غزنوی بنوشیم».

ساقی گفت: «این سخن را خطا گفتمی چه ابراهیم پادشاهی است عادل؛ مذمت او مکن».

دیوانه (لای خوار) گفت: «چنین است اما مردکی نا خوشنود و ناانصاف است غزنین را چنان که شرط است ضبط ناکرده در چنین زمستانی سرد میل ولایت دیگر دارد، و چون آن ولایت بگیرد، آرزوی ملک دیگر خواهد کرد».

آن قدح بستد و نوش کرد، و ساقی را گفت:

«پر کن پر کن قدحی تا به کوری سناییک شاعر بنوشیم».

ساقی دیگر گفت: «این خطا از صلاح دور است، و در باب سنایی طعن مکن که او مردی ظریف و خوش طبع و مقبول خاص و عام است».

(دیوانه لای خوار) گفت: «غلط مکن که (او) مردکی احمق است. لافی و گزافی چند فراهم آورده نام او شعر کرده، و از سر طمع هر روز دست بردست نهاده در پیش ابلهی به پای ایستاده خوش آمدید می گوید، و این قدر نمی داند که او را برای هرزه گویی نیافریده‌اند. اگر روز عرض اکبر از او سوال کنند «ای سنایی! به حضرت ما چه آوردی، چه عذر خواهد آورد؟ و این چنین کسی را چرا ابله و فضول نشاید گفت؟»

حکیم سنایی چون این شنید از حال به حال رفت و این سخن کارگر آمده دل او از خدمت مخلوق بگردید و از دنیا دل سرد شده، دیوان مدح ملوک را در آب انداخت و طریق انقطاع و مرید و عبادت شعار ساخت.

در آخر این دو حکایت بگوئیم که اگر چه در بعضی جاها عبارات هر دو حکایت از یک دیگر تفاوت دارد، ولی از لحاظ مطالب بین آنها فرقی نیست.

و نیز در ضمن مطالب هر دو حکایت به یک نکته‌ای دیگر باید اشاره کنیم. و بگوییم که محققین عصر جدید بدین نوع حکایاتی که درباره تغییر حال سنایی در فوق بیان شده است. اعتقادی ندارند و عقاید خود را در تغییر احوال سنایی بنحو دیگری بیان می‌نمایند. به عنوان مثال:

دکتر بیح الله صفا استاد دانشگاه تهران در ضمن وقایع مزبوره در جلد دوم تاریخ ادبیات در ایران می‌گوید:

«اهل خانقاه درباره این تغییر حال او (یعنی سنایی) افسانه‌ای داشتند و معتقد بودند علت توجه شاعر به توحید و اعراض از دنیا اثر طعن و تحریض یکی از مجذوبان مشهور به لای خوار بوده است. و علت جعل آن داستان اعتقاد اهل سلوک است به این که تغییر حال ارباب طریقت همواره از تأثیر نفس یا نظر یکی از مشایخ و اقطاب بوده است. لیکن مسلم است که این حال در سنایی نتیجه تأثیری است که وی از شغل خویش داشته و ناکامی است که با همه فضل و دانش و طبع لطیف و قوی خود تحمل می‌کرده... شاید در این امر معاشرت سنایی با سالکان راه عرفان که در آن ایام در بسیاری از بلاد و علی‌الخصوص در بلاد مشرق پراکنده بودند، تأثیر داشت، خاصه که سنایی زود از غزنین پای بیرون نهاد و در بلاد خراسان با رجال مختلف علم و عرفان معاشرت یافت.» باید بگوییم که عقاید استاد صفا درباره تغییر احوال سنایی بدین سبب قرین صحت معلوم می‌شود که سنایی در علم سلوک پیرو شیخ ابو یوسف یعقوب همدانی (متوفی در ۵۳۵ هـ / ۱۱۴۱ م) بود. چنان که دولت شاه سمرقندی در تذکرة الشعرا می‌گوید:

«(سنایی) چون از غزنین به خراسان آمد و دست ارادت در دامن تربیت شیخ المشایخ ابو یوسف همدانی - قدس سره - زد، در خلوت نشست و عزلت اختیار کرد.

مدت مسافرت سنایی در بلاد خراسان و در ضمن مسافرت به عربستان به یقین معلوم نیست ولی بعد از آن که او به غزنین بازگشت تا آخر عمر خود زندگانی خود را در گوشه گیری و عزلت گذرانیده او به سخن سرایی مشغول بود و به تکمیل مثنوی معروف خود موسوم به حدیقة الحقیقة و شریعة الطریقة موفق گردید. در تاریخ وفات سنایی نیز در تذکره‌ها اختلاف است:

۱ - مولانا جامی می‌گوید: «تاریخ تمامی حدیقه چنانچه خود به نظم آورده

است سنه خمس و عشرين و خمسمایه (۵۲۵ هـ) بوده است و بعضی تاریخ وفات وی را همین نوشته‌اند. والله اعلم».

۲ - دولت شاه سمرقندی می‌گوید: «وفات حکیم سنایی در محروسه غزنین در شهر سنه ست و سبعین و خمسمایه (۵۷۶ هـ) بوده».

۳ - استاد مدرس رضوی در مقدمه دیوان سنایی می‌گوید: «قول نزدیک به صواب برای وفات سنایی سال ۵۳۵ هـ است. مزار سنایی در غزنین زیارتگاه خاص و عام است».

دیوان سنایی

درباره عده صحیح ابیات دیوان سنایی غزنوی در تذکره‌های شعر اختلاف زیاد موجود است:

۱ - دولت شاه سمرقندی (متوفی در ۹۰۲ هـ / ۱۴۹۶ م) در تذکره الشعرای خود درباره عده ابیات دیوان سنایی غزنوی می‌گوید:

«دیوان حکیم سنایی سی هزار بیت زیاد است مجموع حقایق و معارف و ترک دنیا».

۲ - میر محمد تقی الجعفری الحسینی (متوفی در ۱۱۷۳ هـ / ۱۷۵۶ م) متخلص به خیال و صاحب کتاب بوستان خیال درباره عده ابیات دیوان سنایی غزنوی می‌گوید:

«دیوان حکیم سنایی غزنوی سی هزار بیت زیاد است مجموع حقایق و معارف و مواعظ و نصایح. اما آنچه به نظر حقیر فقیر تقی الدین الحسینی رسیده بیشتر از دوازده هزار بیت نیست مشتمل بر قصیده و غزل و قطعه و رباعی و چند قصیده در حقایق و معارف».

۳ - آقای مدرس رضوی استاد دانشگاه تهران و مرتب دیوان سنایی در مقدمه دیوان سنایی درباره عده ابیات دیوان سنایی می‌گوید:

«دیوان سنایی که شامل مدایح و زهدیات و قلندریات و ترکیب بند و ترجیع بند و غزلیات و قطعات و رباعیات می‌باشد که مطابق دیوان حاضر بالغ بر ۱۳۳۴۶ بیت است. شامل ۳۱۰ قصیده از مدحیات و زهدیات و قلندریات که قسمت مهم و عمده کتاب را تشکیل می‌دهد به علاوه هفت ترکیب بند و ترجیع بند و مسمط و ۳۷۶ غزل و ۱۸۴ قطعه و ۴۳۲ رباعی و ۲ فرد می‌باشد و چنان که

تقی الدین (الحسینی) نقل کرده اشعار دیوان سنایی منحصر به همین مقدار که در این جا آورده شده، و حتماً قسمت مهمی از آن که مخصوصاً قصاید مدحی و غزلیاتش از میان رفته».

چنان که دولت شاه سمرقندی در تذکرة الشعراء در آخر حکایت در ضمن گفته‌های طنزآمیز لای خوار و تغییر احوال سنایی در موضوع گم شدن قسمت مهمی از اشعار سنایی و بخصوص قصاید مدحیه می‌گوید :

«حکیم چون این (یعنی گفته‌های لای خوار درباره سلطان ابراهیم غزنوی و ازان خود) شنید، از حال به حال رفت، و این سخن کارگر آمده، دل او از خدمت مخلوق بگردید و از دنیا دل سرد شده دیوان مدح ملوک را در آب انداخت و طریق انقطاع و زهد و عبادت شعار ساخت».

البته باید بگوییم که در دیوان سنایی قصاید مدحیه درباره سلطان ابراهیم غزنوی (۴۵۱ تا ۴۹۲ هـ / ۱۰۵۹ تا ۱۰۹۹ م) موجود نیست و ازین امر بدین نتیجه می‌رسیم که گفته دولت شاه سمرقندی درباره گم شدن قصاید مدحیه بعد از تغییر احوال سنایی قرین صحت است.

ولنی بعد ازان که سنایی از مسافرت طولانی به غزنین بازگشت و تا آخر عمر در همان جا بوده قصایدی در مدح سلاطین معاصر خود گفته است؛ یعنی در دیوان او :

بیست و چهار قصیده در مدح سلطان بهرام شاه غزنوی (۵۱۲ تا ۵۴۷ هـ / ۱۱۱۸ تا ۱۱۵۲ م) و یک قصیده در مدح سلطان سنجر سلجوقی (۵۱۱ تا ۵۵۲ هـ / ۱۱۱۷ تا ۱۱۵۷ م)، و یک قصیده در مدح محمد تکین بغراخان (از ملوک ترک خانیة ماوراء النهر (۴۹۵ تا ۵۲۴ هـ / ۱۱۰۲ تا ۱۱۳۰ م) موجود است.

از ذکر مدح سلاطین که بگذریم، باید شرح دهیم که سنایی قصایدی و یا قطعاتی در مدح بزرگان و معاصرین طبقه‌های ذیل گفته است، و یا با آنان روابطی خاصی داشته است:

اول: وزرا و امرا و حکام

دوم: علما و عرفا و قضات

سوم: شعرا

ذکر بزرگان طبقه اول و دوم موجب تطویل کلام است. البته ذکر شعرایی که سنایی در مدح آنان اشعاری سروده است، خالی از اهمیت نیست :

۱ - مسعود سعد سلمان لاهوری که در حدود سال ۴۴۰ هـ / ۱۰۴۸ م در شهر معروف لاهور ولادت یافت. او در دوره های حکومت سلاطین ذیل غزنوی زیسته است:

۱ - سلطان ابراهیم بن سلطان مسعود اول (۴۵۱ تا ۴۹۲ هـ / ۱۰۵۹ تا ۱۰۹۹ م)

۲ - سلطان مسعود ثالث بن سلطان ابراهیم (۴۹۲ تا ۵۰۸ هـ / ۱۰۹۹ تا ۱۱۱۴ م)

۳ - سلطان بهرام شاه بن سلطان مسعود ثالث (۵۱۲ تا ۵۴۷ هـ / ۱۱۱۸ تا

۱۱۵۲ م)

مسعود سعد سلمان بنا بر سوی ظن از جانب سلطان ابراهیم به سبب قربت سیف الدوله بن سلطان ابراهیم دوازده سال در زندان بود، و ازان به بعد در دوره حکومت سلطان مسعود بن ابراهیم به سبب قربت ابو نصر پارسی هشت سال در زندان بود. او در آخر عمر از زندان رهایی یافت و در سال ۵۱۵ هـ / ۱۱۲۱ م در غزنین وفات یافت، حبسیات او معروف است. سنایی دیوان او را جمع آوری نمود.

۲ - امیر معزی در آغاز جوانی شاعر دربار سلطان ملک شاه سلجوقی (۴۶۵ تا

۴۸۵ هـ / ۱۰۷۲ تا ۱۰۹۲ م) بود و بعد از وفات او به دربار سلطان سنجرین ملک

شاه (۵۱۱ تا ۵۵۲ هـ / ۱۱۱۷ تا ۱۱۵۷ م) پیوست و قصایدی در مدح آنان سرود

در دربار سلطان سنجر او برتبه امیر الشعرائی رسید و صاحب ثروت و خدم و

حشم گردید. او در حدود ۵۲۰ هـ / ۱۱۲۶ م وفات یافت.

سنایی به مقام او در سخن سرایی بسیار معتقد بود و در غزل سرایی پیرو

سبک او بود و در رثاء او سه قطعه گفت که در دیوان او موجود است.

۳ - سید حسن غزنوی مشهور به اشرف در غزنین زیسته از علما و واعظان بزرگ

دوره خود بود. بنا بر سوء ظنی از جانب سلطان بهرام شاه بن مسعود ثالث (۵۱۲

تا ۵۴۷ هـ / ۱۱۱۸ تا ۱۱۵۲ م) از غزنین برای حج بیت الله شریف و زیارت روضه

مقدس حضرت رسول اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - به عربستان رفت و

در بازگشت چندی در بغداد بوده در سال ۵۵۲ هـ / ۱۱۶۱ م به جانب غزنین

رهسپار گردید، و در بین راه در قریه آزادوار وفات یافت. سنایی در مثنوی کارنامه

بلخ در مدح او می گوید:

وقت تحسین شعر میر حسن

که بر اشراف دارد اشرافی

تاج و کان موافقان سخن

از پس بوحنیفه اسکافی

۴ - عثمان مختاری غزنوی در آغاز جوانی به سخن سرایی پرداخته و قصایدی در مدح سلاطین ذیل سروده است :

۱ - ارسال شاه اول بن کرمان شاه صاحب کرمان (۴۹۴ تا ۵۳۶ هـ / ۱۱۰۰ تا ۱۱۴۱ م)

۲ - سلطان ابراهیم غزنوی بن سلطان مسعود اول (۴۵۱ تا ۴۹۲ هـ / ۱۰۵۹ تا ۱۰۹۹ م)

عثمان مختاری در قصیده سرایی شهرت تمام داشت. او مثنوی شهریارنامه نیز گفته است. او در سال ۵۴۴ یا ۵۴۹ هـ / ۱۱۴۹ یا ۱۱۵۴ م وفات یافت. سنایی در مدح او قصیده سروده است که مطلع آن در ذیل است :

نشود پیش دو خورشید و دو مه تاری تیر
گر برد ذره‌ای از خاطر مختاری تیر
اکنون برگردیم به محتویات دیگر دیوان سنایی :

بعد از مطالعه دیوان سنایی بدین نتیجه رسیدیم که بیشتر از محتویات آن مشتمل است بر قصاید و علاوه بر قصاید مدحیه بیشتری از قصاید او بدون عنوانات است، البته عدّه خاصی از قصاید او را که عنوانات نیز دارد، می توان به قسمتهای ذیل منقسم کرد:

اول در زهد و عرفان، در حکمت و موعظت و در پند و نصیحت
دوم در مذمت دنیا و مال دنیا، در شکایت روزگار و در مذمت اهل زمان
سوم در مطالب و موضوعات مختلفه ذیل :

الف - در صفت بهار

ب - در نادرست خواندن علما

ج - در بطلان حجت دهریان

د - در اشتیاق کعبه و راه حج

ه - در نتیجه حال نیشابور

نمونه‌ها:

۱ - در اصلاح حال و صفای قلب و کسب دانش می گوید :

مکن در جسم و جان منزل که این دون است و آن والا

قدم زین هر دو بیرون نه، نه این جاباش و نه آن جا

عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی

که از خورشید جز گرمی نیابد چشم نابینا

چو علمت هست خدمت کن چو دانایان که زشت آید

گرفته چینیان احرام و مکی خفته در بطحا

به حکمت جامه‌ای نو کن ز بهر آن جهان، ورنه

چو مرگ این جامه بستاند تو عریان مانی و رسوا

۲- رنج و سعی و عبادت لازم است تا انسان به معالی انسانی و معارف رحمانی

نایل شود. سنایی در این موضوع اشعاری سروده است بی نظیر و بی مانند

می گوید:

هر کسی از رنگ گفتاری بدین ره کنی رسید

سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب

ماه‌ها باید که تا یک پنبه دانه ز آب و خاک

عمرها باید که تا یک کودکی از روی طبع

غزل سنایی:

درد باید مرد سوز و مرد باید گام زن

لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن

زاهدی را خرقة گردد یا حماری را رسن

عالمی گردد نکو یا شاعری شیرین سخن

اگرچه غزل قبل از دوره سنایی موجود بود ولی پیشرفت آن به اندازه

کافی نبود. البته با شیوع و نشر افکار تصوف و عرفان غزل رنگ تازه‌ای گرفت؛

زیرا سنایی اولین شاعر بزرگی است که افکار عرفانی را در اشعار خود آورده

است، و قصاید و مثنویات او حاوی انواع افکار عرفانی می باشد. غزل سنایی نیز

از لحاظ مطالب و معانی عرفانی جنبش تازه‌ای یافت، چنانچه احساسات و

اشارات لطیف و زیبای عرفانی در غزل او تمام معنی موجود است. اینک یک

غزل شیوای سنایی:

سؤال کرد دل من که دوست با تو چه کرد

دراز قصه نگویم حدیث جمله کنم

جفا نمود و نبخشود و دل ربود و نداد

نه چاره‌ای که دل از دوستیش باز کنیم

بر انتظار میان دو حال ماند ستم

ایا سنایی لؤلؤ زدیدگانت مبار

چرات بینم با اشک سرخ و با رخ زرد؟

هر آنچه گفت نکرد، و هر آنچه کشت نخورد

وفا بگفت نکرد و جفا نگفت و بکرد

نه حيله‌ای که توانم ز راه باز آورد

کشید باید رنج و چشید باید درد

که در عقيله هجران صبور باید مرد

قطعات سنایی:

قطعات سنایی حاوی افکار اخلاقی است. اینک دو قطعه به عنوان مثال:

دوستی گفت: «صبر کن، زیرا که

آب رفته به جوی باز آید

گفتم: «ار آب رفته باز آید

در دمّ خمر خوردن گوید:

نکند دانا مستی، نخورد عاقل می

چه خوری چیزی کز خوردن آن چیز ترا

گر کنی بخشش گویند که می کرد نه او

در ره مستی هرگز نسهل دانایی

نی چون سرو نماید به مثل سرو چوئی

ور کنی غریبه گویند که او کرد نه می

رباعیات سنایی: از مطالعه رباعیات سنایی بدین نتیجه رسیدیم که گوینده در

آتش محبت محبوب می سنوزد؛ فریاد می زند و می گوید:

گر خاک شوم، چو باد بر من گذرد

جانش خوانم، به چشم من درنگرد

***

بختی نه که با دوست در آمیزم من

دستی نه که با قضا در آمیزم من

صبری نه که از عشق بپرهیزم من

پایی نه که از میانه بگریزم من

مثنویات سنایی

سنایی غزنوی مثنویات ذیل از خود باقی گذاشته است:

۱ - حدیقة الحقیقه و شریعة الطریقه یا الهی نامه؛ ۲ - سیر العباد الی المعاد یا کنوز الرموز؛

۳ - طریق التحقیق؛ ۴ - کارنامه بلخ؛ ۵ - عشق نامه؛ ۶ - عقل نامه

در نسخه خطی مثنوی های سنایی در دیوان هند (لندن) مثنوی

غریب نامه نیز به نام او موجود است. آقای مدرس رضوی استاد دانشگاه تهران

در مقدمه دیوان سنایی، مثنوی بهرام و بهروز به نام سنایی آورده است.

دکتر ذبیح الله صفا، در تاریخ ادبیات در ایران جلد دوم مثنوی تجربه

العلم به نام سنایی آورده است.

از مثنوی های سنایی حدیقة الحقیقه و شریعة الطریقه معروف به حدیقه

سنایی شهرت تمام دارد و از لحاظ مطالب عرفانی مهمترین مثنوی های اوست

و مشتمل است بر ده باب ذیل:

الباب الاول فى التقدیس و التمجید و التعظیم
الباب الثانى فى نعت النبى صلى الله عليه وآله واصحابه رضوان الله عليهم
اجمعين

الباب الثالث فى صفت العقل

الباب الرابع فى فضيلت العلم

الباب الخامس فى الغفلة و القهور

الباب السادس فى صفت الافلاك و البروج

الباب السابع فى الحكمة و الامثال

الباب الثامن فى العشق و المحبة

الباب التاسع فى حسب حاله و بيان احوال و فخر هذا الكتاب بكتب المتقدمين

والاخرين

الباب العاشر فى مدح السلطان بهرام شاه (غزنوى) و الصدور و القضاة

جای تعجب است که در این مثنوی تمام عنوانات به زبان عربی است.

بنا بر شهرت این مثنوی تذکره نویسان و محققان عقاید خود را درباره آن بیان

کرده اند، اینک عقاید پنج نفر از آنان را در ذیل می آوریم:

۱ - مولانا عبدالرحمن جامی (متوفی در ۸۹۸ هـ / ۱۴۹۲ م) در کتاب نضجات

الانس درباره حقیقه سنایی می گوید:

«و کتاب حقیقه الحقیقه بر کمال وی (یعنی سنایی) در شعر و بیان اذواق

و مواجید ارباب معرفت و توحید دلیلی قاطع و برهان ساطع است».

۲ - دولت شاه سمرقندی (متوفی در ۹۰۲ هـ / ۱۴۹۶ م) در تذکره الشعرا درباره

حقیقه سنایی می گوید:

«اما از گفته حکیم سنایی کتاب حقیقه است که هر چمن از آن حقیقه

ریاض حقیقت و طریقت است، و اهل توحید و تصوف اغلب ابیات این کتاب

در رسایل به استشهاد می آرند».

۳ - دکتر رضا زاده شفق در تاریخ ادبیات ایران درباره حقیقه سنایی می نویسد:

«و توان گفت: شاهکار شاعر است از حیث احتوای مطالب عرفانی و

علمی و از جهت بلاغت و حسن سبک در بین کتب متصوفه ممتاز است».

۴ - آقای مدرس رضوی استاد دانشگاه تهران در مقدمه دیوان سنایی درباره

حقیقه سنایی می نویسد:

«و آن از شاهکاری مهم ادبی فارسی است که در نوع خود بی مثل و مانند می باشد».

۵ - دکتر ذبیح الله صفا در تاریخ ادبیات در ایران جلد دوم معتقد است:

«حدیقة الحقیقة از جمله منظومه‌هایی است که در ادبیات فارسی تأثیر فراوان داشته و در ایجاد منظومه‌هایی از قبیل تحفة العراقین خاقانی (متوفی در ۵۹۴ هـ / ۱۱۹۵ م) و مخزن الاسرار نظامی (متوفی در ۵۹۸ هـ / ۱۲۰۲ م) و جام‌جم اوحدی مراغی (متوفی در ۸۳۸ هـ / ۱۳۳۷ م) اثر مستقیم کرده است. البته استاد براون در کتاب تاریخ ادبی ایران جلد دوم بر عکس جمله عقاید توصیف‌آمیزی از جانب تذکره نویسان ایرانی درباره حدیقة سنایی می‌گوید:

«منظومه‌ای است که نسبت به عارفانه خالص اخلاقی می‌باشد که در بحر سخته دار و غیر جاذب گفته شده، و به عقیده من کسالت‌انگیزترین کتابهاست در (زبان) فارسی، حاوی سخنان بی‌مزه و بی‌شعورانه و حکایات بی‌معنی و در مقابل مثنوی جلال‌الدین رومی به مراتب پست است.

و از آن به بعد ترجمه تمثیل ذیل را که به عنوان «فی جماعة العمیان و احوال الفیل» در حدیقة سنایی آمده است، به طور نمونه خوب از تمثیلات حدیقه بزبان انگلیسی آورده است:

وندران شهر مردمان همه کور
لشکر آورد و خیمه زد در دشت
از پی جاه و حشمت و صولت
آرزو خواست زان چنان تهویل
بر پیل آمدند از آن عوران
اطلاع او فتاد بر جزوی
بر شان دیگران فراز شدند
و آنچه گفتند جمله بشنیدند
دیگری حال دل از او پرسید
پهن و صعب و فراخ همچو گلیم
گفت: گشت است مر مرا معلوم
سهمناک است و مایه به تهیست

بود شهری بزرگ در حد غور
پادشاهی بر آن مکان بگذشت
داشت پیلی بزرگ باهیت
مردمان را ز بهر دیدن پیل
چند کور از میان آن کوران
هر یکی را به لمس هر عضوی
چون بر اهل شهر باز شدند
هیئت و شکل پیل پرسیدند
آن که دستش به سوی گوش رسید
گفت: شکلی است سهمناک عظیم
وان که دستش رسید زی خرطوم
راست چون ناودان میانه تهیست

وان که را بُد ز پیل ملموش
گفت: شکلش چنان که مضبوط است
هر یکی دید جزوی از اجزا
هیچ دل را ز کلی آگه نی
از خدایی خلاق آگه نیست
البته بر عکس عقیده استاد براون دکتر رضا زاده شفق در تاریخ ادبیات
ایران در ستایش اوصاف معنوی حدیقه سنایی می نویسند:

«سنایی در حدیقه افکار دلپسند و شعائر بلند و راهنمایهای سودمند را
بامضامین عرفانی باهم آورده است».

و اکنون بعضی از تمثیلات اخلاقی را برای نمونه در ذیل می آوریم:

۱. ابلهی دیند اشتری به چرا
گفت اشتر که اندر این پیکار
در کژی من مکن به عیب نگاه
گفت: نقشت همه کژ است چرا؟
عیب نقاش می کنی هشدار
تو ز من راه راست رفتن خواه

و مقصود از این تمثیل «نه آرایش ظاهر به تنهایی دلیل خوبی است، و نه نازیبایی
بیرون دلیل بدی کردار است که نشانه خوبی است».

۲. نطق زیبا ز خامشی بهتر
در سخن در پایدت سفتن
گنگ اندر حدیث کم آواز
ورنه از جان فرامشی بهتر
ورنه گنگی به از سخن گفتن
به که بسیار گوی بیهده تاز

و مقصود از این تمثیل این است که «مرد اگر سخن زیبا گوید نطقش بهتر و گرنه
خاموشی از بیهوده گویی پسندیده تر است».

۳. عقل در راه حق دلیل تو بس
عقل خودکارهای بد نکند
عقل بر هیچ دل ستم نکند
عقل هر جایگاه خلیل تو بس
هر چه آن ناپسند خود نکند
به طمع قصد مدح و ذم نکند

و مقصود از این ابیات این است که مرد باید که در جمله کارهای خود
عقل را راهنمای خود گرداند، تا مقصود خود را به دست بیارد. گویی بهترین
راهنمای مرد، عقل است.

دولت شاه سمرقندی در تذکرة الشعرا واقعه ای درباره حاسدان سنایی
بیان می کند که چه طور آنان بر تکمیل حدیقه، سنایی را مورد طعن و تشنیع قرار
دادند، و آن شاعری را که به گوشه ای نشسته به کسی کار نمی داشت آزاری

رسانیدند. اینک واقعه مزبوره :

«با وجود این فضل و کمال (سنایی) چون حدیقه تمام کرد، علمای ظاهر غزنین بر حکیم طعن کردند و اعتراض نمودند (و سنایی) آن کتاب را به دارالسلام بغداد فرستاد، و به دارالخلافة عرض کرد، و از علمای بغداد و ائمه آن دیار بر صحت عقیده خود فتوی حاصل کرد».

و خود سنایی واقعه مزبوره را در آخر حدیقه به عنوان ذیل بیان می نماید: «کتبت کتاباً الی مدینة السلام (بغداد) الی الامام الاجل برهان الدین جمال الاسلام ابی الحسن علی بن ناصر الغزنوی الملقب به بریان گر به سبب طعن طاعتین و عرضه الی دارالخلافة الامامیة المقدسیة اعز الله انصاره».

چشم دارم که کنار گردد سهل	گرچه هستم اسیر هر نا اهل
به سر من که تونه معذوری	تا کی این انقباض و این دوری
چون رخ حور دلبر و دلبند	این کتابی که کرده ام در پند
کرده ام جمله خلق را معلوم	هرچه دانسته ام ز نوع علوم
و ز مشایخ هر آنچه آثار است	آنچه نص است آنچه اخبار است
مجلس عقل را یکی شمع است	اندز این نامه جملگی جمع است
فضلا را پشه از روان باشد	عقلا را غذای جان باشد
و ز سر جهل ریشخند کنند	جاهلان جمله ناپسند کنند
نیست اندر سخن مجال سخن	تو چه گویی بیا و فتوی کن

استاد دکتر صفا در تاریخ ادبیات جلد دوم در ضمن واقعه فوق درباره حدیقه سنایی به این طریق اظهار عقیده می نماید:

«اشعاری که سنایی به (امام الاجل برهان الدین ابوالحسن علی بن ناصر الغزنوی ملقب به) بریان گر فرستاد معرف کامل کتاب او و مطالب اصلی آن است».

و اضافه می نماید: «این کتاب (یعنی حدیقه) را که در اوان وفات سنایی پراکنده بود، محمد بن علی الرقا به امیر (سلطان) بهرام شاه (غزنوی) گرد آورد، و مقدمه ای فصیح بر آن نگاشت».

البته درباره مثنویات دیگر سنایی باید بگوییم که تمام آنها نسبت به مثنوی حدیقه الحقیقه به اختصار گفته شده است، و علاوه بر کارنامه بلخ که مطایبه نامه نیز گفته می شود، درباره مثنویات دیگر دکتر رضا زاده شفق در تاریخ

ادبیات ایران می گوید:

«به طور کلی می توان گفت: محتویات تمام مثنوی ها راجع است به معانی تصوف و مطالب عرفان و عبارت است از توحید خدا و نعت پیمبر - صلی الله علیه وآله و سلم - و [مدح] اولیا و تحریض به ترک دنیا و اعراض از ظاهر و رجوع به باطن و ترک خود پرستی و غرور و کسب مقامات معنوی».

و استاد کتر صفا در ضمن آن اضافه می نماید:

«سنایی در مثنوی های خود به ایراد معانی و الفاظ دشوار و اشاره بیه مسایل مختلف علمی و فلسفی و عرفانی و دینی توجه کرده، و از این حیث بسیاری از ابیات او در سیر العباد و طریق التحقيق و حدیقه محتاج شروح مفصل است تا مورد فهم خواننده تواند شد، و از میان مثنوی های او حدیقه الحقیقه را عبداللطیف بن عبدالله العباسی (متوفی در ۱۰۴۸ هـ / ۱۶۳۸ م) شرح کرده است.

قصاید سنایی:

قصیده در ایران در دوره حکومت سامانیان (۲۶۱ تا ۳۸۹ هـ / ۸۲۴ تا ۹۹۹ م) آغاز گردید، ولی پیشرفت واقعی آن در دوره عروج حکومت غزنویان (یعنی از آغاز حکومت سلطان محمود تا خاتمه حکومت سلطان بهرام شاه: از ۳۸۸ تا ۵۴۷ هـ / ۹۹۸ تا ۱۱۵۲ م) بوده است. قصیده سرایان بزرگ که قبل از سنایی غزنوی بوده و یا دربار سلاطین غزنوی انتساب داشتند در ذیل می باشند:

- ۱ - عنصری بلخی ملک الشعراء دربار سلطان محمود او در سال ۴۳۱ هـ / ۱۰۳۹ م وفات یافت.

- ۲ - فرخی سیستانی که در سال ۴۲۹ هـ / ۱۰۳۷ م وفات یافت.

- ۳ - منوچهری دامغانی که در سال ۴۳۲ هـ / ۱۰۴۰ م وفات یافت.

قصیده سرایان معروف که با سنایی غزنوی معاصر بوده و با دربار سلاطین غزنوی انتساب داشتند. در ذیل می باشند:

- ۱ - ابوالفرج رونی (متوفی در سال بعد از ۴۹۲ هـ / ۱۰۹۹ م)

- ۲ - مسعود سعد سلمان لاهوری (متوفی در ۵۱۵ هـ / ۱۱۲۱ م)

- ۳ - عثمان مختاری غزنوی (متوفی در ۵۴۴ یا ۵۴۹ هـ / ۱۱۴۹ یا ۱۱۵۴ م)

- ۴ - سید حسن غزنوی معروف به اشرف (متوفی در ۵۵۲ هـ / ۱۱۵۷ م)

شعراى فوق همه به تمام معنى قصيده سرا بودند و قصايدى در مدح سلاطين غزنوى مى گفتند، و سنابى غزنوى نيز در دوره اول سخن سرايى خود در زمرة همان شعراى قصيده سرا بوده است ولى بعد از تغيير حال علاوه بر چند قصيده مدحيه قصايد عرفانى و اخلاقى سروده است.

اکنون به موضوع خاص مقاله يعنى نظر انتقادى بر قصايد سنابى غزنوى برگرديم.

بعد از مطالعه خاص تمام قصايد سنابى غزنوى بدین نتیجه رسيديم که قصايد سنابى غزنوى از لحاظ موضوعات منقسم است در قسمتهاى ذيل:

اول، در حمد باری تعالى و نعت حضرت رسول اکرم - صلى الله عليه وآله وسلم -

دوم، در مدح سلاطين و بزرگان دينى و عرفانى؛

سوم، در زهد و عرفان، حکمت و موعظت و پند و نصيحت، مذمت دنيا و مال دنيا؛

چهارم، در موضوعات مختلفه.

و بيشترى از مهمترين و معروفترين قصايد او از لحاظ موضوعات همان است که در قسمت سوم آمده است.

ما اینجا دو قصيده از قسمت سوم و يك قصيده از قسمت چهارم انتخاب کرديم، و اکنون بالترتيب به شرح مختصات آن مى پردازيم:

۱ - قصيدهاى که مطلع آن در زير است، يکى از معروفترين قصايد سنابى است که او در زهد و موعظت و پند و نصيحت گفته است:

مکن در جسم و جان منزل که اين دون است و آن والا

قدم زين هر دو بيرون نه، نه اینجا باش نه آنجا

علامه اقبال از محتويات و مطالب اين قصيده متأثر شده منظومه اى در همين بحر به زبان اردو سروده است که در کتاب بال جبريل او به مطلع ذيل موجود است:

سما سکتا نهين پهنائ فطرت مين مرا سودا غلط تھا، اى جنون شايد ترا اندازه صحرا

بعد از مطالعه قصيده فوق الذكر سنابى از مطالب آن هر چه به دست آمده است، ما به عنوانات مختلفه در ذيل مى آوريم:

۱ - در ترک دنياى پست گويد:

چه مانی بهر مرداری چو زاغان اندرین پستی

قفس بشکن چو طاووسان یکی بر پر برین بالا

ترا دنیا همی گوید که دل در مانبندی به

تو خود این پند ننیوشی از این گویای ناگویا

۲- در تلقین به فهم قرآن حکیم گوید (یعنی نه به تلاوت محض قرآن حکیم)

عروس حضرت قرآن نقاب آن گه براندازد

که دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی

که از خورشید چیز گرمی نیابد چشم نابینا

۳- در مذمت مال دنیا و ترک حرص مال دنیا گوید:

گر از دوزخ همی ترسی به مال خود مشو غره

که اینجا صورتش مال است و آنجا شکلش از درها

گر امروز آتش حرصت بگشتی بی گمان رستی

وگر نه تَفَّ آن آتش ترا هیزم کند فردا

چو علم آموختی از حرصت آنکه ترس کاندل شب

چو دزدی با چراغ آید گزیده تر برد کالا

۴- در تلقین به آموزش علم دین و حکمت گوید:

چو تن جان رامزین کن به علم دین که زشت آید

درون سو شاه عریانی برون سو کوشک در دیبا

به حکمت جامه نوکن ز بهر آن جهان ورنه

چو مرگ این جامه بستاند تو عریان مانی و رسوا

۵- در ترک صحبت دنیا داران گوید:

اگر دینت همی باید ز دنیا دار پی بگسل

که حرصش با تو هر ساعت بود بی حرف و بی آوا

همی گوید که دنیا را به دین از دیو بخریدم

اگر دنیا همی خواهی بده دین و ببر دنیا

۶- در ترک صحبت نااهلان گوید:

گر از زحمت همی ترسی ز نااهلان ببر صحبت

که از دام زبون گیران به عزلت رسته شد عنقا

۷ - درباره پذیرش صفت قناعت گوید:

گرت نزهت همی باید به صحرای قناعت شو

که آنجا باغ در باغ است و خوان در خوان و وا در وا

۸ - در آخر قصیده سنایی ابیات دعائیه گوید:

به دل نندیشم از نعمت، نه در دنیا نه در عقبی

همی گویم به هر ساعت چه در سرا چه در ضرا

که یارب مر سنایی را سنایی ده تو در حکمت

چنان کز وی به رشک افتد روان بو علی سینا

مگر دانم در این عالم ز بیش آزی و کم عقلی

چو رای عاشقان گردان، چو طبع بی دلان شیدا

زبان مختصر عقلان بسند اندر جهان بر من

که تا چون خود نخوانندم حریص و مفسد و رعنا

به هر چه از اولیا گویند رزقنی و وفقنی

به هر چه از اولیا گویند آمتا و صدقنا

۲ - درباره قصیده سنایی که مطلعش در ذیل است:

طلب ای عاشقان خوش رفتار
طرب ای نیکوان شیرین کار

مولانا عبدالرحمن جامی (متوفی در ۸۹۸ هـ / ۱۴۹۲ م) در کتاب

نفحات الانس در ضمن شرح حال سنایی غزنوی می گوید:

«وی (یعنی سنایی) را قصیده رائیه است زیادت از صد و هشتاد بیت که

آن را رموز الانبیا و کنوز الاولیا نام نهاده و بسی معارف و حقایق و لطایف و دقایق

در آن جا درج کرده است. و اولش این است:

طلب ای عاشقان خوش رفتار
طرب ای نیکوان شیرین کار

ولی در دیوان حاضر که آقای مدرس رضوی استاد دانشگاه تهران ترتیب داده

است عده ابیات این قصیده یکصد و چهل و پنج آمده است.

دولت شاه سمرقندی (متوفی در ۹۰۲ هـ / ۱۴۹۶ م) در ضمن شرح حال

سنایی غزنوی می گوید:

«و چند قصیده او در توحید و معارف بی نظیر است، و بزرگان تتبع آن

نموده اند.» و درباره قصیده ای که مطلعش در ذیل است، می گوید:

طلب ای عاشقان خوش رفتار
طرب ای شاهدان شیرین کار

نقد و بررسی، شرح حال، دیوان، مثنویات...

و این قصیده را شیخ اوحد الدین کرمانی (متوفی در ۶۹۷ هـ / ۱۲۹۸ م) و شیخ
فخر الدین عراقی (متوفی در ۶۸۸ هـ / ۱۲۸۹ م) و غیر ایشان تتبع کرده‌اند و
حواصی گفته‌اند.

دولت شاه سمرقندی در این جا به اشتباهی دچار گردیده است، شیخ
اوحد الدین کرمانی در تتبع قصیده فوق سنایی قصیده‌ای نگفته بلکه مرید او
رکن الدین اوحدی مراغی در تتبع قصیده سنایی قصیده گفته است که مطلعش
این است:

سَر پیوند ما ندارد یار   چون توان شد ز وصل برخوردار؟

آقای مدرّس رضوی در مقدمه دیوان سنایی درباره قصاید او می‌گوید:
«وی را در ترک و تجرید دنیا قصاید بلندی است که چند قصیده آن در

همان دوران خودش بسیار شهرت یافته، و قصیده وی بدین مطلع:

طلب ای عاشقان خوش رفتار   طرب ای شاهدان شیرین کار

به بحر ابرار موسوم گشت، و مختار خواص و مرغوب افاضل شده است.»
بعد از مطالعه دقیق این قصیده از مطالب خاص آن هر چه به دست رسیده
است، در ذیل می‌آوریم:

۱ - به عاشقان حق صدایی می‌زند و می‌گوید

طلب ای عاشقان خوش رفتار	طرب ای نیکوان شیرین کار
تاکی از خانه هین ره صحرا	تاکی از کعبه هین در خمّار
زین سپس دست ما و دامن دوست	بعد از این گوش ما و حلقه یار
در جهان شاهدهی و ما فارغ	در قدح جرعه‌ای و ما هشیار

در این باره می‌گوید:

۲ - انسان اشرف المخلوقات است.

چرخ و اجرام چاکران تو اند

حلقه دز گوش چرخ و انجم کن

۳ - در فضیلت علم صحیح گوید

علم کز تو ترا بنستاند

آب حیوان چو شد گره در حلق

۴ - در تلقین درباره پیروی حضرت رسول اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - گوید:

بر بساط خدای پنا افشار
حل و عقد خزینہ اسرار
به یقین دان که ایمنی از نار

تو از آن کور چشم چشم مدار
کی توان سفت سنگ خاره به خار

خفته را خفته کی کند بیدار؟

بشنوی گفت و نشنوی کردار

۳ - قصیده‌ای که سنایی در اشتیاق کعبه و راه حج گفته نیز از قصاید غرّای اوست. اینک مختصات آن :

۱ - در آغاز قصیده در اشتیاق دیدار کعبه گوید:

یک ره از ایوان برون آیم و برکیوان شویم
خانه پردازیم و سوی خانه یزدان شویم

گاه در کنج رباطی باسگان همخوان شویم
گاه در حال ضرورت یار هر نادان شویم
مهربانی نه که آبی آرد، ارعطشان شویم

۲ - در مشکلات سفر کعبه گوید:

ما ز روی استقامت سرو این بستان شویم
چون پیالودیم از او، خالص چو زرکان شویم

۳ - باز به اشتیاق دیدار کعبه قوی دل گردد و در ستایش سفر کعبه گوید:

چون پدید آید جمال کعبه جان افشان شویم
یا به کام حاسندان گردیم، یا سلطان شویم
یا به زیر پشته ریگ اجل پنهان شویم

در طریق رسول «ص» دست آویز
جز به دست و دل محمد «ص» نیست
چون دلت پر ز نور احمد «ص» بود
۵ - در مقایسه عقل و عشق گوید:

عقل در کوی عشق ره نبرد
کی توان گفت سر عشق به عقل

۶ - درباره عالم فاضل ولی بی کردار گوید:

عالمت غافل است و تو غافل

غول باشد نه عالم آن که از او

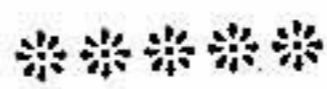
گاه آن آمد که بامردان سوی میدان شویم
راه بگذاریم و قصد حضرت عالی کنیم
۲ - در مشکلات سفر کعبه گوید:

گاه در صحن بیابان باخران همره بویم
گاه از دل غریبی باز هر ناکس کشیم
غمگساری نه که اشکی باز از غمگین بویم

۳ - باز به اشتیاق دیدار کعبه قوی دل گردد و در ستایش سفر کعبه گوید:

این سفر بستان بیماران راه ایزد است
بادیه بوته است، ما چون زر مغشوشیم راست
۴ - در آخر قصیده مقصود سفر کعبه را به این طریق بیان می‌کند:

گرچه در ریگ روان عاجز شویم از بی دلی
یا به دست آریم سزی، یا بر افشانیم سر
یا پدید آیم در میدان مردان همچو کوه

خدمات علمی و ادبی

پرفسور دکتر عبدالشکور احسن

پژوهشگر زبان و فرهنگ ایران و استاد ممتاز دانشگاه پنجاب

چکیده:

برقرار کردن ارتباط فرهنگی با همه حوزه‌های زبان فارسی یکی از وظیفه‌های مهم فارسی زبانان است و باید در این رابطه، تأکید خاصی بر ارتباط با ایران شناسان و فارسی زبانان بخصوص با اندیشمندان کشورهای همسایه و گفت و شنود و همدلی با شخصیتها و خادمان برجسته آن داشت. آنچه که در پی می‌آید، در راستای این هدف نگارش یافته و حاوی شرح حال و آرای مختصری از پرفسور دکتر عبدالشکور احسن استاد ممتاز و پژوهشگر فرهیخته زبان و فرهنگ ایران و شبه قاره است. او از شخصیت‌های صاحب نامی است که هم خود را در طول حیات در راه مطالعات ایران و پاکستان مصروف کرده و زندگی پُرثمر خود را وقف تحقیق و تدریس زبان فارسی و ادبیات غنی آن کرده و چندین اثر نفیس پدید آورده است.

***

دیدار دوستان، آشنایان، افراد خانواده در فرهنگ ایران زمین سابقه ممتدی دارد. دید و بازدیدهای نوروزی و آنچه بدان به «صله رحم» تعبیر می‌شود همه مظاهری است از این سنت گرانقدر که در مردم ایران و شرق سابقه داشته است.

چه بسا بسیاری از استادان ایرانی در ایران و ایرانشناسان و دوستداران ادب و فرهنگ ایران زمین در خارج مشتاق هستند که از تندرستی همکاران و دوستداران خود آگاهی یابند و برکم و کیف فعالیتهای ادبی و تحقیقی آنان واقف شوند.

بنده مدتی پیش بر آن شدم که این سنت را به نمایندگی مردمی که به علت دوری و مشکلات نمی توانند به دیدار دوستانشان برسند به جا آورده و دیداری انجام دهم و طبعاً گفتگویی با دیدار کنندگان داشته باشم. گفتگویی که بتواند جوابگوی خواستههای دیدار کنندگان مفروض باشد.

افزون بر آن زندگینامه‌ای از این بزرگان گرانقدر در دسترس آنان و سایر طالبان قرار گیرد و از سوی دیگر بدین وسیله تبادل اطلاعاتی میان محققان ایرانشناس نیز انجام گیرد که هر یک، از فعالیتهای تحقیقاتی همکارانشان در خارج از کشور آگاهی یابند و با تبادل اطلاعات، کار یکدیگر را مکمل باشند.

از یمن سفری به لاهور، توفیقی حاصل شد تا با پرفسور دکتر عبدالشکور احسن استاد ممتاز و شخصیت برجسته معاصر پاکستان و شادروان دکتر محمد باقر، دکتر ظهور الدین احمد و استادان و ایرانشناسانی دیگر دیداری داشته باشم و ضمن گفتگو، ره آوردی از نظرات و احوال ایشان را فراهم ساخته، تقدیم فرهیختگان و ادب دوستان کنم.

دکتر عبدالشکور آن طور که خود برای من نقل می کرد در لاهور مرکز ایالت پنجاب و معتبرترین مرکز فرهنگی پاکستان زاده شد. محیط خانوادگی اش با زبان فارسی سازگاری داشت. پدر و مادرش، فارسی را نیکو می دانستند. مادرش گلستان و بوستان را در کودکی فرا گرفته بود و پدرش ابیات زیادی از انواع شعر فارسی در حافظه داشت. آن دو پس از هر نوبت که نماز می خواندند در دعای خود، شعر فارسی به کار می بردند. عبدالشکور، دوران تحصیلات مقدماتی را تا سطح دیپلم در این شهر و دوره لیسانس را در رشته زبان و ادبیات فارسی و علوم اقتصادی، در دانشگاه دولتی لاهور به پایان برد. سپس به اخذ درجه فوق لیسانس در رشته زبان و ادبیات فارسی و لیسانس در رشته حقوق از دانشگاه علیگره (۱۳۱۷ ش - ۱۹۳۸ م) توفیق یافت. در سالهای ۱۳۳۳ و ۱۳۳۴ در محضر استادان بنام دانشگاه تهران درباره زبانهای پهلوی و فارسی باستان و

اوستا و فرهنگ باستانی ایران به تحصیل پرداخت و به اخذ شهادتنامه های فوق لیسانس در رشته های فوق از دانشگاه تهران نائل آمد.

او علی رغم کوتاهی مدت اقامت در ایران، از درک محضر استادان بزرگی چون: مجتبی مینوی، سعید نفیسی، لطفعلی صورتگر، بدیع الزمان فروزانفر، رضا زاده شفق، احسان یارشاطر، ابراهیم پورداود، صادق کیا، محمد معین، پرویز ناتل خانلری، ذبیح الله صفا و صادق گوهرین غافل نماند و در تحصیلات و مطالعات خود چنان کوشا و خستگی ناپذیر بود که در طول یازده ماه اقامت در ایران، آن طور که خود نقل می کرد شش گواهینامه دریافت کرد. در این سفر پربار، اندیشه اش را پیرامون نگارش رساله دکتری به سوی موضوعی بدیع یعنی «گرایشهای جدید در زبان فارسی» جهت داد. چند سال بعد در سالهای ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸ بنا به دعوت دانشگاه فردوسی مشهد به تدریس در دوره دکتری پرداخت. موضوع تدریس وی، تأثیرات فرهنگ ایرانی در شبه قاره پاکستان و هند بود. دکتر عبدالشکور ضمن ارادتنی که به تمام بزرگان سخن پارسی دارد، سخت تحت تأثیر حافظ و مولوی است و آن دو را بارزترین چهره های ادب پارسی بر می شمارد که شیوه سخنسرایی و گوهر نظریات و تفکراتشان در احوال وی تأثیر سازنده و عمیق داشته است.

معتقد است که مولوی، زندگی را از جنبه های روحانی و مسائل اخلاقی و مسائل مادی، به طرز خاص شرح داده و تفسیر کرده است و تمام زندگی را طوری دقیق دیده که انگاری هیچ شاعر در دنیا، دقت نظر و ادراک دقیق او را نداشته باشد. مولوی موضوعات مختلف در مسائل زندگی را عمیق دیده و دقیق حل می کند. موقعی که مثنوی را می خوانیم موضوعات زیادی نظرمان را جلب می کند. مثنوی همچون دریای ژرفی است که هر چه بیشتر از آن استفاده می کنیم تشنگی افزون می شود. فکر مولوی مسائل حیات و حقایق کاینات را در بر دارد. وی عشق را نیروی اصلی و اساسی زندگی می داند و آن را با چنان شور و هیجان و نشاط و با سوز و گداز می سراید که نظیری در جهان شعر ندارد.

علامه محمد اقبال که به پیروی و شاگردی مولانای روم افتخار می کند اظهار می کند: «چنان امروز به یک رومی نیاز دارد که روح امید را خلق کند و آتش شوق برای زندگی روشن سازد». همان طور که حافظ شیرازی، شاعری

است که شور مستی و جوش و حرارت و موسیقی و آهنگ در دیوانش بیداد می کند و شاید کسی دیگر بجز مولوی این هنر را نداشته باشد. فرق بین مولوی و حافظ این است که مولوی به هنر چندان علاقه مند نیست. او در احساسات و شور و مستی که دارد فرو رفته است. البته حافظ یک هماهنگی و تطابق بین عقیده و هنر داده است که هیچ شاعر دیگری در فارسی پیدا نمی شود که این تطابق را داشته و از لحاظ فکر و عقیده به هر دو مسلط باشد و حافظ از دیگران سبقت می گیرد، و گوهر فلسفه حافظ هم عشق است، هم محبت و هم انسانیت. آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است. با دوستان مروت با دشمنان مدارا

***

در کوی ما شکسته دلی می خرنند و بس بازار خود فروشی از آن راه دیگر است این استغنا که حافظ دارد کس دیگری نیست که داشته باشد مثلاً:

که برود به نزد شاهان ز من گدا پیامی که به کوی می فروشان دو هزار جم به جامی این طور شعر می گوید، آن نشان دوستی و آن محبت و آن استغنا و آن بلندی فکر و آن رفعت نظر که حافظ دارد، کس دیگر ندارد. برای توضیح کافی به تأثیر عرفانی ای که اشعار مولانا جلال الدین محمد بلخی رومی و حافظ شیرازی در سیر و سلوک و احوال زندگی او داشته، به همان پیغام محبت و پیغام استغنا و آن اشاره می کند؛ آن پیغام شکسته دلی و تلافی و مدارایی که البته بیشتر آزمان است و آدمی به آن نمی رسد. مولوی و حافظ یک نمونه ابرمرد تاریخند. شعر مولوی یادتان باشد که:

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین همراهم سست عناصر دلم گرفت شیر خدا ورستم دستانم آرزوست

گفتم که یافت می نشود، گشته ایم ما گفت: آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

این است مولوی، او قهرمان است و اقبال درباره او به زبان شعر در زبان اردو می گوید:

هم خوگر محسوس و هین ساحل کنی خریدار

اک بحر پیر آشوب و پیر اسرار هی رومی

تو بیهی هی اسی قافله شوق مین اقبال

جس قافله شوق کاسالار هی رومی

ما کہ خوگر محسوساتیم فقط خریدار ساحلیم اما مولوی یک بحر پر آشوب و پراسرار است. ای اقبال، تو یکی از آن پیروان قافلہ شوق هستی کہ رومی سالار آن قافلہ شوق است.

براستی گفتار مخاطب مؤدب من دکتر عبدالشکور، از واکنشی اصیل و از کنکاشی درونی، مایه و حکایت داشت و از خلال سخنهایش آگاهی احساس و استنباط نسبت به آرمان انسانی پدیدار بود و از تأثر عظیمی کہ فرهنگ اسلامی بر شبہ قارہ گذشتہ بود و بدان احترام می گذاشت یاد می کرد و ابراز می داشت: «چون ایران در فرهنگ مسلمانان شبہ قارہ، تأثیرات عمیقی گذاشتہ است. از عرفان و تصوف تا آداب و رسوم فرهنگ آن در حیات ما انعکاس یافته است و در تمام شئون زندگی ما، چه در مذهب و چه در عرفان، چه در هنرهای زیبا و زبان و ادبیات و چه در آداب و رسوم، حتی در لباس و خوراک، فوق العادہ مؤثر بوده است. ما در زمینہ هنرهای زیبا مثل هنر معماری و نقاشی و خطاطی و تہذیب و تجلید، از ایران الہام گرفتیم، گرچہ طبق ذوق و قریحہ مردم این سرزمین، تحولاتی ہم پدید آوردیم.

از دورہ قدیم و حتی از دورہ قبل از تاریخ، نفوذ فرهنگ ایران در شبہ قارہ شروع شدہ است؛ آثاری در سوات و در شمال غربی پاکستان پیدا شدہ کہ با آثاری از قبیل خراسان و خوزستان خیلی با ہم نزدیک است. یعنی این دو کشور ایران و پاکستان از لحاظ فرهنگی با ہم نزدیک بودہ اند. در دورہ ہخامنشیان نام کشور «ستاگدیا» بردہ شدہ کہ ہمین پاکستان امروز است. داریوش در بعضی از کتیبہ های خود در تخت جمشید نوشتہ کہ من شاہنشاه بیست و یک کشورم و آن کشورها را نام بردہ است. یکی از آنها این پاکستان ماست... هرودوت می نویسد کہ داریوش تا «بیاس و ستلج» آمدہ و از آن جلو نرفتہ است. من حساب کردم کہ آنجا ہمین پاکستان امروز است...

دورہ شکوفایی تأثیرات فرهنگی ایران در سرزمین پاکستان از دورہ غزنویان آغاز می شود. قدیمترین زن شاعر زبان فارسی، پاکستانی است. نام وی «رابعہ قزداری» است؛ اولین کسی کہ بہ فارسی شعر گفت. قزدار در بلوچستان پاکستان است. خانم رابعہ قزداری بہ صورت یک صوفیہ درآمدہ بود و فریدالدین عطار در کتاب معروف الہی نامہ خود از او ذکر کردہ است.

دکتر عبدالشکور احسن با روحی سرشار از عشق و شور و با صدایی رسا و دلنشین، در گفتگوی صمیمانه‌ای که با وی داشتم همچنان از وجوه مشترک ایرانیان و پاکستانیان سخن می‌گفت و سخت بدان می‌بالید و اصرار داشت تا این مشترکات تاریخی و فرهنگی، مورد مطالعه و سنجش دقیق و مستمر قرار گیرد و به طور شایسته و بایسته ارزیابی شود. اعتقاد داشت:

«... مردم پاکستان با ایران خیلی آشنایند. ایران برای ملت پاکستان، کشوری ناشناخته نیست. مردم می‌دانند چه سرزمینی است و چه سابقه درخشانی داشته است و کتابها هم درباره آن زیاد تحریر شده است. ایران و پاکستان به قدری باهم نزدیک بوده‌اند که گانۀ یک فرهنگ داشتند و هم زبان و هم کیش بوده‌اند و روابط هند مخصوصاً در دورۀ مغول، با همه اختلافات سیاسی‌ای که روی هرات و قندهار داشت، با ایران خیلی محکم شد.

همچنین زبان اردو و ادبیات اردو به قدری تحت تأثیر زبان فارسی قرار گرفته است که شاید در دنیا نظیر نداشته باشد. مثلاً در شعر اردو نیز همان غزل و قصیده است و مثنوی و رباعی و تشبیه و استعاره و همان کوهکن و شیرین و منجنون که در فارسی هست. هرچه در زبان فارسی و شعر فارسی بود، مال پاکستان بود. از گلهایی صحبت می‌کردند که اینجا پیدا نمی‌شود. همه از ایران بود... حتی شاعران امروز که شعر می‌سرایند نمی‌دانند که آنها چقدر تحت تأثیر ادبیات فارسی اند.»

این فرزانه دانشمند، کانون رهبری خلاق علمی، فرهنگی، تاریخی، اجتماعی و دینی سرزمین خود را ایران می‌دانست، تأثیر فرهنگ و تمدن ایران در شبه قاره را چندان زیاد می‌دانست که تأکید بسیاری بر ایرانشناسی و مطالعات مربوطه قائل بود. او برای سرنوشت میراث گرانقدر تمدن و فرهنگ مشترک ایران و پاکستان با دید ژرف می‌نگریست. تأکید داشت باید در زمینه مسائل سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و تاریخی دو کشور، اطلاع مفید داشته باشیم و علما و ادبا و عرفا و شعرا و دو کشور را به یکدیگر متعارف کنیم؛ مثلاً این موضوع که ایران چطور تأثیرات فرهنگی در پاکستان دارد و فرهنگ ایران، چه تأثیراتی در فرهنگ پاکستان و با مسلمانان شبه قاره داشته است موضوع بسیار جالبی است که باید در رأس مطالعات ایرانشناسی در این منطقه قرار گیرد.

امروزه لازم است کتابهایی که درباره ایران چاپ می شود و یا درباره فرهنگ ایران یا هنرهای ایران در جهان چاپ می شود، در پاکستان متعارف شود و در این کشور آنها را توزیع بکنیم.

به هر حال، ما هم به دنبال منابع یا مراکز قوی ای هستیم که بتواند ما را در این جهت (ایرانشناسی در پاکستان) تغذیه دهد و با مردم امروز ایران و سابقه زبان و فرهنگ و تاریخ آن متعارف کند و فرهنگ ایشان و اجتماعات آنان را آن طور که هست به ما بشناساند، زیرا ایجاد هر نوع رابطه قوی بین دو کشور، به واقع شناسایی هر چه تمامتر بافت فرهنگی - اجتماعی و درجات خلقی و سابقه کهن ملت و فرهنگ هر دو کشور است.»

دکتر عبدالشکور احسن، در تحقیقات ادبی و تاریخی پاکستان، صاحب نظر است و با زبان و ادب فارسی، الفتی تمام دارد. عمر پربارش در این زمینه و زمینه های مربوط به مطالعات ایرانشناسی و فرهنگ و زبان مشترک ایران و پاکستان و تدریس و تألیف سپری شده و دهها اثر نفیس پدید آورده است.

او علاوه بر کارهای تحقیقاتی و مطالعاتی، از امور اجرایی نیز باز نماند و به مدت ۱۸ سال اداره تحقیقات پاکستان و مجله آن را سرپرستی کرده است. در طول عمر پربار خود، مقالات متعدّد و چندین تألیف به سه زبان فارسی، اردو و انگلیسی نگاشته از جمله: تصحیح مهر نیمروز و دستنبو از میرزا غالب، گنج دانش، قندپارسی، پاکستان ادب، اقبال کی فارسی شاعری کا تنقیدی جایزه از انتشارات مرکز تحقیقات پاکستان و دانشگاه پنجاب و آثار به انگلیسی شامل:

Modern Trends in the Persian Language, Iran - Pakistan Institute of Persian Studies, Islamabad

An appreciation of Iqbal's Thought and Art, Research Society of Pakistan, Lahore.

The Imperial Library of the Mughals, (edited) University of the Punjab, Lahore

Studies in Persian Language and Literature, Printing in hand, Bazm-i-Iqbal, Lahore.

استاد عبدالشکور احسن در این ملاقات، تفاهم بسیار نشان می داد و

حفظ مراسم ساده غریب نوازی و مهماندوستی ای را که در گفتگو با مرحوم دکتر محمد باقر و شادروان پرفسور غلام سرور و مرحوم پرفسور بشیر حسین و زنده یاد دکتر سبط حسن رضوی و دکتر محمد ریاض صاحب نظران و ایران شناسان دیگر پاکستانی مشاهده کردم، به کمال مراقب بود. وی بسیار متین، خون گرم، استوار، فهیم، علیم و پاکیزه روی و پاکیزه دل بود. در دقایق و نکات ریز زبان و ادب فارسی تسلط کامل داشت. و هم اکنون مایه عزت و افتخار اهل تحقیق و نظر و استادان است و او را پیشکسوت و طلایه دار خویش می دانند.

او دلدادۀ فرهنگ و زبان مشترک ایران و پاکستان و شخصیتی بسیار با احساس و پرشور به نظر می رسد؛ فصاحتش در کلام و بلاغتش در بیان فوق العاده است. از استادان بافضیلت معاصر ایرانی نظیر مرحوم علی اکبر دهخدا، ملک الشعراء بهار و جلال آل حمد به نیکی یاد می کند و برای آنان احترام بسیار قائل است. خاطرات بسیار شیرین از ایران و ایرانیان داشت و ایران را مثل میهن خود تلقی می کند.

باشد که این بیان کوتاه، کمکی باشد در جهت اکرام چنین عزیزانی که حقی بزرگ بر زبان و ادب پارسی و گسترش آن دارند و نیز زمینه ای را فراهم آورد برای شناسایی بیشتر این بزرگوار که در گوشه و کنار دنیا بویژه در شبه قاره، عمر خود را در این راه بزرگ سپری می کنند.

خدمات این اندیشمند و دیگر استادان گرانقدر غیر ایرانی که بی هیچ چشمداشتی، صادقانه به زبان و ادب پارسی خدمت می کنند، شایسته بسی تقدیر است و امید که مسئولان مربوط در جهت بزرگداشت این بزرگواران بیش از پیش، تمهیدی بیندیشند.

*****

ایران شناسی و ایران شناسان برجسته در پاکستان طی قرن بیستم میلادی (۲)

چکیده

در قرن نوزدهم میلادی زبان فارسی در شبه قاره از رسمیت افتاد و زبان انگلیسی جایگزین آن شد، اما در همین قرن مراکز متعدد آموزش و ترجمه و تدوین و تألیفی و همچنین نشر و چاپ متون فارسی در سراسر شبه قاره به وجود آمد که عمده آنها شهر کلکته جهت ایجاد انجمن سلطنتی آسیایی بنگال و کالج فورت ویلیام، و لاهور برای افتتاح دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب که در شبه قاره در زمینه آموزش زبانهای شرقی از جمله فارسی پیشقراول بوده، و لکهنؤ برای دایر شدن چاپخانه نامی نولکشور که صدها آثار ارزشمند منشور و منظوم فارسی را چاپ و منتشر نموده است. ایران شناسی و خدمات علمی ایران شناسان پاکستان در همین عقب نما طی قرن بیستم میلادی مورد مطالعه قرار گرفته است.

***

لغات: شبه قاره، دانشکده خاورشناسی لاهور، ایران شناسان پاکستان طی قرن بیستم میلادی

۱ - مدیر فصلنامه دانش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان - اسلام آباد

۲ - متن مقاله برای سلسله همایش های بررسی پیشینه ایران شناسی و دستاوردهای آن تا امروز، بنیاد

ایران شناسی، تهران، (۳۰ آذر تا ۳ دیماه ۱۳۸۳).

پیشگفتار

۱ ایران شناسی در سرزمین پاکستان به همان اندازه قدمت و سابقه دارد که سلطه و سیطره مسلمانان در این صفحات شبه قاره برای نخستین دفعه برقرار، و برای قرن های متمادی، ادامه داشته است. خود محمد بن قاسم، قبل از ورود به این آب و خاک، امور حکومت فارس را متصدی و مقیم شیراز بوده است. بنابراین می توان گفت که ایران شناسی در پاکستان در حدود سیزده قرن سابقه دارد، بهمین دلیل کلیه مؤرخان، متصوّفان، سخنوران، نویسندگان، تذکره نگاران که به زبان فارسی آثاری از خود باقی گذاشته اند، به نحوی می توان به عنوان ایران شناس قلمداد نمود؛ اما در این مقاله کوشش می شود که ایران شناسان قرن بیستم میلادی را با ارزیابی آثار علمی، پژوهشی و ادبی و همچنین خدمات آموزشی آنان معرفی نمود.

۱.۱ قبل از این که به خود موضوع پردازیم ملاک کار این پژوهش، یعنی اینکه چه کسانی به عنوان خدمتگزاران ایران شناسی در پاکستان قلمداد شده اند، در ذیل آورده می شود:

۱ - متولّد و متوفای در پاکستان

۲ - متولّد در خارج از پاکستان اما اقامت ممتد در پاکستان

۳ - متولّد در پاکستان اما اقامت ممتد در خارج از پاکستان

۴ - متوفای قرن بیستم میلادی

۱.۲ اینک شمه ای از احوال و آثار و خدمات علمی چند تن از ایران شناسان برجسته که در صحنه ایران شناسی در پاکستان طی یک قرن اخیر سهم شایانی دارند، بطور مجمل در این مقاله منعکس می گردد.

۲ - ۱ - میرزا قلیچ بیگ (۱۸۵۳ - ۱۹۲۹ م)

۲.۱ از حیث علمی و ادبی، یکی از راههای مهم شناخت مناطق و سرزمین ها از نوباوگانی است که در آغوش خود پرورانده اند. شبه قاره جنوب آسیا نوابغی مثل امیر خسرو، فیضی فیاضی اکبرآبادی، اسد الله غالب و علامه اقبال را طی قرنهای متمادی تحویل جامعه ادبی و شعری به ویژه به زبان فارسی داده و هم

اکنون تاریخ ادبیات فارسی را بدون ذکر سهم شخصیت‌های فوق نمی توان به سلک نگارش درآورد. همچنین شخصیت علمی و ادبی میرزا قلیچ بیگ مظهر ارتقاء و توسعه ادبیات فارسی و سندهی در سرزمین مهران پاکستان می باشد. سال ولادت نابغه شهیر ۱۸۵۳ م و تاریخ ارتحالش نیز ۱۹۲۹ م می باشد. طی زندگانی متمر ۷۷ ساله او، تصنیف و تألیف و ترجمه در حدود ۴۵۷ کتاب، رساله و اثر به زبانهای فارسی، سندهی، اردو، انگلیسی و کارهای علمی به زبانهای عربی، بلوچی و سایر السنه، اعجاب آور است.

۲.۲ از بیست و دو اثر که میرزا قلیچ بیگ به زبان فارسی تألیف و تصنیف نمود، یکی «گرچی نامه» است که در ۱۳۸۰ هـ ش با تصحیح و تنقیح خانم فائزه زهرا میرزا، نتیجه میرزا قلیچ بیگ، استادیار زبان و ادبیات فارسی در دانشکده دخترانه مارگلای اسلام آباد، و با راهنمایی دانشمند گرامی آقای دکتر محمد حسین تسبیحی توسط مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد چاپ و منتشر گردیده است.

۲.۳ میرزا قلیچ بیگ در سال ۱۸۵۳ م مطابق با ۱۲۷۰ هـ ق در محله «تندوتورو»ی حیدرآباد سند چشم به جهان گشود. وی تحصیلات متداول را در زادگاه در مکتب و مدرسه اکتساب نمود و اغلب تلمذ وی از ابوی خویش بوده است. از هفت سالگی به فکر سخن پرداخت؛ از لحاظ تسلط به السنه ششگانه فارسی، عربی، انگلیسی، سندی و بلوچی و اردو و کثرت آثار منظوم و منثور و تراجم، میرزا قلیچ در تاریخ ادبی مشرق زمین کم نظیر بوده است.

۲.۴ بی مناسبت نیست در این مرحله تذکری ازین واقعیت بشود که از ۲۲ کتاب فارسی از آثار میرزا قلیچ بیگ، گرچی نامه دومین کتاب فارسی اوست که ۷۳ سال پس از درگذشت این نویسنده و سخنور برجسته منتشر گردیده. اولین کتاب فارسی وی به نام «مفتاح القرآن»، در حین حیات میرزا قلیچ بیگ به چاپ رسیده بود. همین امر نشان می دهد که هزاران نسخ خطی که در پاکستان و سایر کشورهای منطقه در کتابخانه های عمومی و خصوصی موجود است، نیاز به ارزیابی علمی از ناحیه محافل صلاحیت دار داشته و دارد تا به حفظ و توسعه میراث مشترک خدمتی ارزنده انجام شود، بدین معنی که طی سالهای آتی اگر نشر همه آثار علمی به زبان فارسی امکان پذیر نباشد، حداقل مهم ترین آثار

متفکران، مورخان، نویسندگان و سخنوران این سرزمین های پهناور، به تواند چاپ برسد و مورد استفاده علاقه مندان قرار گیرد.

۲.۵ میرزا قلیچ بیگ در حین استخدام دولتی نخست به صورت معلم زبان فارسی در دبیرستان دولتی حیدرآباد سند به مدت شش سال مشغول به تدریس گردید. آنگاه در امتحان مسابقه ای اداره مالیاتی دولت شرکت نمود و در حدود سی و یک سال در این زمینه منشأ خدماتی بود، تا اینکه در ۱۹۱۰م به افتخار بازنشستگی نایل آمد. از طرف دولت وقت در سال ۱۹۰۶م مدال «قیصر هند» به وی اعطاء شد و بعدها در ۱۹۲۴م به عنوان «شمس العلماء» ملقب گردید. اینک نگاهی به شماره مؤلفات و آثار میرزا قلیچ بیگ به زبانهای مختلف :

الف - ادبیات سندی ۳۸۵ اثر

ب - ادبیات انگلیسی ۴۱ اثر

ج - ادبیات فارسی ۲۲ اثر

د - ادبیات اردو ۰۵ اثر

ه - ادبیات عربی ۰۳ اثر

و - ادبیات بلوچی ۰۱ اثر

جمعاً ۴۵۷ اثر

۲.۶ میرزا قلیچ بیگ غیر از زبانهایی که به آن آثاری تصنیف، تألیف و یا ترجمه کرد، به زبانهای ترکی و گجراتی و مراہتی نیز آشنایی داشت. در ادبیات سندی در موضوعات متنوعی، آثاری از خود باقی گذاشته که شامل تاریخ، فلسفه، جغرافیه، ریاضی، زبان شناسی، دستور زبان، نمایشنامه و زمان نویسی، طب، اخلاق، نجوم، کشاورزی و نقد ادبی است و به همین دلیل او را به القاب سعدی سند و بخيام سند و حتی شکسپیر سند یاد کرده اند.

۲.۷ میرزا قلیچ بیگ در صحنه ایران شناسی سهم شایانی دارد. او کسی است که آثار علمی و ادبی برجسته فارسی را به زبانهای متعددی از جمله انگلیسی و سندهی برگردانده و موجب ترویج و اشاعه ایران شناسی و فرهنگ ایران زمین در این صفحات بوده است.

۲- پرفسور دکتر شیخ محمد اقبال (م ۱۹۴۵م)

۳ از استادان به نام زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب و رئیس اسبق دانشکده خاورشناسی، استاد دکتر شیخ محمد اقبال (م ۱۹۴۵م) بعثت همعصری و همنامی با علامه محمد اقبال (م ۱۹۳۸م) در محافل علمی جهانی به درستی شناخته شده. وی مصحح راحة الصدور الراواندی است، که در اروپا منتشر گردید. همچنین کتاب وی «ایران به عهد ساسانیان» در دانشگاه های شبه قاره جزو مواد درسی بوده. مقالات عدیده وی به فارسی و اردو پیرامون تتبعات در زبان و ادب فارسی و ایران شناسی در مجله دانشکده خاورشناسی (اورینتل کالج میگزین) چاپ و منتشر گردیده. او کسی است که دیدارهای متعدد علمی از ایران پیش از استقلال پاکستان نمود و رابط عمده در زمینه ایران شناسی در آن زمان در این منطقه از جهان بوده است.

۳- پرفسور حافظ محمود خان شیرانی (۱۸۸۰ - ۱۹۴۶م)

۴ استاد حافظ محمود خان شیرانی استاد اسبق دانشکده خاورشناسی که در عین حال محقق، مصحح، سنگه شناس طراز اول بوده. او در تونک به دنیا آمد و با تکمیل تحصیلات متوسطه در شبه قاره در ۱۹۰۴م برای ادامه تحصیلات عالی به انگلستان رهسپار شد. در لندن دوره هایی را در رشته حقوق، زبان عربی و فارسی گذراند. پس از درگذشت پدرش که جهت ادامه تحصیل از وی پشتیبانی می کرد، او بخدمت شرکت لوزاک در آمد. در همان زمان اولین کتاب به نام طلوع و عروج اسلام اثر دکتر هنری استاب را توسط شرکت لوزاک به چاپ رسانید. در ۱۹۱۲م از طرف همان شرکت در هند مأموریت یافت. در ۱۹۲۲م به عنوان مربی زبان اردو به دانشکده اسلامی لاهور پیوست. از ۱۹۲۰م در مجله مخزن و از سال بعد در مجله اردو مقالات علمی در زمینه ایران شناسی و ادب فارسی بطور مرتب می نوشت. در سال ۱۹۲۵م در مجله دانشکده خاورشناسی آغاز به نگارش و چاپ نتایج پژوهشهای خود پرداخت. دو اثر او تنقید شعر العجم مؤلفه مولانا شبلی نعمانی وارد و در پنجاب تا سال ۱۹۲۸م چاپ و مورد توجه محافل علمی قرار گرفته بود. در ۱۹۳۳م «تذکره مجموعه نغز» را تصحیح نمود و منتشر ساخت. در ۱۹۴۰م به افتخار بازنشستگی نائل

آمد. سال بعد کتابخانه شخصی خویش شامل ۲ هزار و یکصد نسخه خطی و هزار و هفتصد جلد کتاب چاپی را به دانشگاه اهداء کرد. در ۱۹۴۲ م به دهلی منتقل گردید و در ۱۵ فوریه ۱۹۴۶ به کسالت ضیق النفس بدرود حیات گفت. مقالاتی که در مدت ۴۱ سال (۱۹۰۵ - ۱۹۴۶) در مجله های علمی و ادبی مختلف پیرامون زبان و ادبیات فارسی وارد و سایر موضوعات مورد علاقه انتشار داده بود، توسط نوّه او دکتر مظہر محمود شیرانی در ده مجلد تدوین و توسط انجمن ترقی ادب لاهور منتشر گردیده است. استاد شیرانی در زمینه شاهنامه فردوسی هم تتبعاتی انجام داد که در محافل ادبی مورد توجه قرار گرفت.

۴- پرفسور دکتر مولوی محمد شفیع (۱۸۸۳ - ۱۹۶۳ م)

۵ استاد دکتر مولوی محمد شفیع متبحر به زبانهای فارسی و عربی و در ایران شناسی و علوم اسلامی به مرتبه والایی قرار داشت. استاد بدیع الزمان فروزانفر در قضیده غزایی وی را ستوده که مطلعش اینست:

دهر و دوران کم آورد فرزند
چون محمد شفیع دانشمند

شرح احوال و آثار استاد شفیع را می توان در مقدمه مثنوی وامق و غدرای عنصری بلخی (م ۴۴۱ هـ ق) که توسط استاد تصحیح و در ۱۹۶۷ م چاپ گردیده ملاحظه نمود. سایر آثار وی عبارتند از:

- ۱ - تتمه صوان الحکمه از علی بن زید بیهقی: ترجمه فارسی موسوم به درة الاخبار، تدوین و تحشیه، لاهور، ۱۹۵۱ م.
- ۲ - مطلع السعدین مؤلفه عبدالرزاق سمرقندی (قرن ۸ هـ) تدوین و تحشیه با معانی و فرهنگ، لاهور، ۱۹۵۲ م.
- ۳ - مکاتبات رشیدی از رشید الدین فضل الله همدانی (م ۷۱۸ هـ) متن فارسی با تعلیقات مشروح، لاهور، ۱۹۵۳ م.
- ۴ - تذکره میخانه از ملا عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی، متن با تعلیقات مشروح، لاهور، ۱۹۵۳ م.

استاد دکتر شفیع در ۱۹۵۳ م ریاست اولین هیأت عالی رتبه فرهنگی پاکستان را که از ایران دیدن کرد، به عهده داشت که به عضویت و شامل ۱۴ تن

از استادان برجسته ایران شناسی و ادب فارسی وقت از دانشگاه های پنجاب، سند، کراچی، پشاور و داکا بوده است.

۵- استاد سید وزیر الحسن عابدی

۶ استاد عابدی در بجنور چشم به جهان گشود. تحصیلات عالی را در اوائل دهه ۱۹۵۰م در دانشگاه تهران داشت. چندین کتاب به تحقیق و تنقیح وی به چاپ رسیده که شامل منتخباتی از متون فارسی غالب به مناسبت سده اسدالله غالب (م ۱۸۶۹م)، دیوان ابوالفیض فیضی فیاضی (م ۱۰۰۴ هـ ق) خسرو شیرین سخن - منتخباتی از کلیات امیر خسرو دهلوی (م ۷۲۵ هـ ق) و مآخذ مولوی در افکار اقبال به اردو و همچنین جلد اول فهرست نسخه های خطی کتابخانه حافظ محمود شیرانی، انتخاب دبستان عجم در دو جلد، مقالات منتخب مجله دانشکده خاورشناسی در دو مجلد و کتابی در زمینه دستور زبان فارسی نیز شامل مؤلفات استاد عابدی است.

۶- پیر حسام الدین راشدی (م ۱۹۸۲م)

۷ یکی از شخصیت های منفرد پاکستانی در صحنه ایران شناسی، و ایران دوستی طی قرن بیستم میلادی، پیر حسام الدین راشدی، چشم و چراغ یکی از دودمان های اصیل سند و متصف به فضایل علمی و روحانی و معنوی بوده است. او به برکت ذوق سلیم و مطالعات وسیع، عالم و ادب شناس ممتاز زبان فارسی در این مرز و بوم بوده. خدمات علمی پیر راشدی به حدی مورد توجه مقامات فرهنگی و دانشگاهی ایران قرار گرفته است که در سالهای آخر زندگانی مکرر، مسافرت های عدیده ای به ایران کرد و در یکی ازین سفرهای رسمی که بنابه دعوت مقامات ایرانی صورت گرفت، دانشگاه تهران دکترای افتخاری هم به وی اعطاء نمود. کتابخانه شخصی پیر راشدی دارای نسخ خطی نادر و کمیاب و کتابهای چاپ شده ارزنده بوده که صیت آن در سر تا سر محافل علمی خاورشناسی پیچیده بود. بنده در کتابخانه های خصوصی و شخصی در زمینه موضوعات مربوط به زبان و ادب فارسی و ایران شناسی کمتر کتابخانه دیگر در پاکستان را می شناسم که خاور شناسان باختری که به پاکستان سفر

می کردند، علاقه ویژه جهت استفاده از آن نداشته باشند.

۷.۱ از مؤلفات و انتشارات متعدد پیراشدی، کتابهای نامبرده زیر، اغلب برای اولین دفعه چاپ و منتشر گردیده است:

- ۱ - تذکره الشعراء کشمیر اصلح میرزا با چهار ضمایم (جمعاً در پنج مجلد)
- ۲ - تذکره ریاض العارفین تألیف آفتاب رای لکهنوی
- ۳ - مثنوی مهر و ماه جمالی دهلوی (متوفی ۹۴۲ هـ) که در سال ۱۳۵۳ هـ ش به وسیله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ و منتشر گردیده.
- ۴ - مقالات الشعراء از میر علی شیر قانع تتوی، کراچی ۱۹۵۷ م.
- ۵ - مثنوی مظهر الآثار سروده شاه جهانگیر هاشمی کرمانی، حیدرآباد، ۱۹۵۷ م.
- ۶ - مثنویات و قضاید میر علی شیر قانع تتوی، حیدرآباد، ۱۹۶۱ م.
- ۷ - مکتبی نامه میر علی شیر قانع تتوی، حیدرآباد، ۱۹۶۳ م.
- ۸ - مثنوی چنیسر نامه از ادراکی بیگلری، حیدرآباد، ۱۹۶۴ م.
- ۹ - تحفة الکرام میر علی شیر قانع تتوی، حیدرآباد، ۱۹۷۲ م.

۷- دکتر محمد بشیر حسین (م ۱۹۸۳ م)

۸ دکتر محمد بشیر حسین یکی از اساتید فاضل و محققان نامدار به شمار می رفت. در ۱۹۶۳ م با گذراندن پایان نامه به موضوع « فعل مضارع » در زبان فارسی از دانشگاه تهران فارغ التحصیل گردید. نخست در کتابخانه موقوفه دیال سینگ لاهور به تحقیق و فهرست نگاری اشتغال داشت. آنگاه به گروه فارسی دانشکده خاورشناسی پیوست و در حین تدریس بکرسی استادی گنج بخش منسوب به علی بن عثمان هجویری، ارتقاء یافت. علاوه بر رساله دکتری از آثار دیگر دکتر بشیر حسین، فهرستهای توصیفی کتابخانه های شخصی دکتر مولوی محمد شفیع و حافظ مخمود شیرانی و تلفظ فارسی ایران (امروز) می باشند که چاپ و منتشر گردیده است. این محقق برجسته بر اثر ابتلاء به سرطان خون در سن حدود پنجاه سالگی بدرود حیات گفت.

۸- پرفسور دکتر سید محمد عبدالله (۱۹۰۶ - ۱۹۸۶م)

۹ استاد دکتر عبدالله تحصیلات و مطالعات عالی در سه زبان فارسی، عربی و اردو داشته و مدتهای مدیدی به تدریس و تحقیق مشغول بود. در حین تصدی به ریاست دانشکده خاورشناسی در ترویج زبانهای شرقی از جمله در نهضت جایگزین ساختن زبان اردو به عنوان زبان رسمی در پاکستان به جای زبان انگلیسی که میراث دوره استعمار است، فعالانه سهم و شریک بوده است. تتبعات گسترده وی در ادبیات فارسی بحدی بود که از مولوی شناسان و اقبال شناسان سرشناس عصر به شمار می رفت. مقالاتی علمی وی در باب شهرآشوبهای فارسی و نظیری نیشابوری را می توان در مجموعه مقالات او «مباحث» (به اردو) ملاحظه کرد.

۹- دکتر خواجه عبدالحمید عرفانی (۱۹۰۷ - ۱۹۹۰م)

۱۰ آقای دکتر عرفانی، دانشیار دانشکده دولتی کوئته در دهه های ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰م به مدت ۱۵ سال به تدریس مشغول بود. آنگاه برای دو سال و اندی به عنوان نماینده فرهنگی شبه قاره در مشهد بتدریس زبان انگلیسی اشتغال داشت. یک سال و نیم پس از تأسیس پاکستان، در ۱۹۴۹م به عنوان اولین وابسته فرهنگی و مطبوعاتی سفارت پاکستان در تهران اعزام گردید، و در حین مأموریت شش ساله اول توانست آثاری متعدد درباره مشاهیر شعر و سخن ایران و پاکستان منتشر سازد، از جمله:

۱- رومی عصر در شرح احوال و آثار علامه اقبال، تهران، ۱۳۳۰ ش.

۲- شرح احوال و آثار ملک الشعراء بهار، تهران، ۱۳۳۴ ش.

۳- انتخاب شعر فارسی معاصر جلد یکم (هفده شاعر)

انتخاب شعر فارسی معاصر جلد دوم (سیزده شاعر) لاهور ۱۳۳۵ ش.

۴- ایران صغیر یعنی تذکره شعرای فارسی کشمیر، تهران، ۱۳۳۵ ش.

و آثاری منتشره دیگر در ایران و پاکستان.

۱۰.۱ از سال ۱۹۵۶م به مدت دو سال و اندی مدیریت فصلنامه فارسی

زبان «هلال» کراچی که از طرف اداره مطبوعات دولت پاکستان برای تشدید

مناسبات فرهنگی میان دو کشور از کراچی منتشر می شد، به عهده داشت و از

سال ۱۹۵۸م مجدداً برای شش سال دیگر به سمت قبلی در تهران منصوب شد.
 در این دوره آثاری به شرح زیر از وی چاپ و منتشر گردید:

- ۱ - داستانهای عشقی پاکستان، تهران، ۱۳۴۰ ش.
  - ۲ - سرود سرمد: در شرح احوال و آثار و انتخاب اشعار سید صادق سرمد، تهران، ۱۳۴۲ ش.
- آقای دکتر عرفانی پس از مراجعت به موطن و تقاعد نیز سالها به امر تدریس و تحقیق و نگارش مشغول بود و در این مدت نیز یازده کتاب دیگر به فارسی، انگلیسی و اردو منتشر ساخت. این دوبیتی سروده ملک الشعراء بهار بهترین معرف عرفانی ایران شناس می باشد:

دوش آمد پی عیادت من
 گفتمش چیست نام پاک تو؟ گفت
 مَلکی در لباس انسانی
 خواجه عبدالحمید عرفانی!

۱۰ - پرفسور فیروز الدین رازی

۱۱ استاد فارسی دانشکده دولتی لاهور، محقق، لغت شناس دارای چندین اثر علمی از جمله فرهنگ سه زبانه فارسی انگلیسی و اردو که در دهه ۱۹۵۰م تدوین و منتشر نمود و در این رهگذر در پاکستان مبتکر به شمار می رود. او جهت تفحص و تحقیق در فرهنگ نویسی فارسی در سال ۱۹۵۰م به تهران سفر کرد و از محضر استادان مسلم ایرانی وقت کسب فیض کرد. ملک الشعراء بهار آخرین غزل را که در یک نشست علمی قرائت کرد به افتخار فیروز الدین رازی در تهران تشکیل شده بود، مصرع اول آن بدینقرار است:

دارم به یاد این سخن از پیر منی فروش
 استاد رازی در زمینه فارسی آموزی نیز آثاری از خود باقی گذاشته است.

۱۱ - دکتر هرمل سدارنگانی (۱۹۱۳ - ۱۹۹۲م)

۱۲ پژوهشگر برجسته شبه قاره، محقق ممتاز زبان و ادب فارسی و ادیب و سخنور نامی در تاریخ ۲۲ اکتبر ۱۹۱۳م در شهرک شهدادپور در بخش سانگهر استان سنده در عشیره سدارنگانی متولد گردید. وی تحصیلات دبستانی و دبیرستانی را در زادگاه تکمیل نمود و جهت اخذ دانشنامه های کارشناسی و

کارشناسی ارشد در دانشکده ناسیونال حیدرآباد، و دی. ج.، سند کالج کراچی، و اسماعیل کالج بمبئی، ثبت نام کرد. از محضر استادان نامور و ادبای سرشناس زبانهای فارسی، انگلیسی و سندهی نیمه اول قرن بیستم در هند، دکتر هوتچند گربخشانی و دکتر عمر بن محمد داود پورتا اکتساب فیض کرد. پس از اخذ فوق لیسانس در زبان و ادبیات فارسی به عنوان مربی فارسی در دی. ج. کالج آغاز خدمت نمود. در همین اثناء در ۱۹۴۶م بانوشتن پایان نامه «سخنوران فارسیگوی سند» به زبان انگلیسی از دانشگاه بمبئی نایل به اخذ دکترای زبان فارسی گردید.

۱۲.۱ در ۱۹۴۷م پس از تجزیه شبه قاره به دو کشور، مثل برخی ادیبان و معلمان هندوی معاصر دیگر، دکتر سدارنگانی به دهلی منتقل گردید و در دانشگاه به امر تدریس و در برنامه های فارسی رادیو آغاز به فعالیت نمود که سالها ادامه داشت. در ۱۹۵۶-۵۷م دکتر سدارنگانی بایورس دانشگاه تهران به اخذ دکتری دانشکده ادبیات دانشگاه تهران موفق گردید و همان رساله انگلیسی دانشگاه بمبئی را با اضافه کلمه «هند» در موضوع و با ترجمه به فارسی به عنوان رساله دکتری تسلیم نمود. اما اهمیت تحقیق دکتر سدارنگانی را محققان و پژوهشگران نیمه دوم قرن بیستم از جمله مؤلفان مطالب در دایرة المعارفها، و گردآورندگان نظیر دکتر ظهور الدین احمد (ادب فارسی پاکستان) دکتر سبط حسن رضوی (فارسی گوینان پاکستان) با استفاده و ارجاع مکرر مسجل ساخته اند. متن انگلیسی کتاب در سالهای ۱۹۵۶م و ۱۹۸۷م دو دفعه توسط هیئت ادبی سندهی در کراچی / حیدرآباد، چاپ گردید در حالی که متن فارسی آن در تهران منتشر گردیده است.

۱۲.۲ دکتر سدارنگانی با آثار علمی متعددی که به زبان سندهی تصنیف، تألیف یا ترجمه کرد. موجب تشدید و توسعه افکار استادان سخن نظیر حکیم سنایی، عطار نیشابوری، سعدی شیرازی، شیخ محمود شبستری، حافظ شیرازی، امیر خسرو دهلوی، مولانا جامی، عرفی شیرازی و غنی کشمیری در ادبیات سندهی گردیده است. اینک از چند اثر دیگر دکتر سدارنگانی اسنم می بریم:

۱ - شاه جو چونند شعر: اشعار منتخب شاه عبداللطیف بهتایی، بچاپ بمبئی.

۲- کنور پاژون یا تاریخ: کتاب پژوهشی درباره شعر شاه عبداللطیف، چاپ ۱۹۸۴م.

۳- مجموعه مقالات چاپ ۱۹۶۶م.

۴- بابر نامہ ترجمہ سندھی.

۵- امر او جان ادا - ترجمہ.

۶- گرو گوہند سنگھ - ترجمہ.

۷- سسی پنون - ترجمہ.

۸- ولتول - ترجمہ.

دکتر سدارنگانی در تاریخ ۶ دسامبر ۱۹۹۲ در ۷۹ سالگی در دہلی بدرود حیات گفت.

۱۲- استاد میرزا مقبول بیگ بدخشانی (۱۹۰۵ - ۱۹۹۳م)

۱۳ استاد بدخشانی در روستای مغلاتوالی در بخش سیالکوٹ چشم بہ جهان گشود. با تکمیل تحصیلات کارشناسی ارشد در رشته ادب فارسی، در دانشکده های مختلف دولتی بہ امر تدریس مشغول گردید. برای تہیہ آثار و مقالات علمی قریحہ خاصی داشت، بہ تہیہ کتب درسی نیز توجہی داشته، آثار مهم وی بدین قرار است:

۱- ادب نامہ ایران (اردو) ۱۹۶۵م

۲- تاریخ ایران از مادها تا ساسانیان (ایضاً) ۱۹۶۷م.

۳- تاریخ ایران از ظهور اسلام تا عصر حاضر (ایضاً) ۱۹۷۱م.

۴- ترجمہ اردوی سکینہ الاولیای داراشکوہ لاهور ۱۹۷۱م.

۵- ادارت جلد چہارم تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۱م

۶- تدوین مواد درسی کارشناسی فارسی انتخابی ۱۹۷۵م.

۱۳- پرفسور دکتر محمد باقر (۱۹۱۰ - ۱۹۹۳م)

۱۴ دکتر محمد باقر در دہکدہ ای در حوالی فیصل آباد بہ دنیا آمد. با اخذ کارشناسی ارشد فارسی از دانشگاه پنجاب جہت تکمیل دورہ دکتری بہ

انگلستان رفت. در حین تدریس در دانشکده خاورشناسی به ریاست گروه و سپس به ریاست دانشکده ارتقاء یافت. وی در حین حیات از برجسته ترین استادان فارسی نیم قرن اخیر پاکستان بشمار می رفت. از سال ۱۹۳۹ م که اولین دفعه به ایران سفر کرده بود، او ۲۵ دیدار کوتاه و دراز مدت از ایران داشته است. ۱۶ اثر تحقیقی و یک صد مقاله علمی از آثار ارزشمند اوست از جمله :

۱ - لغت مدارالافاضل (در چهار مجلد) دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۵۳ تا ۱۹۷۰ م.

۲ - تدوین و تصحیح دیوان جویای تبریزی (م ۱۱۱۸ هـ)، لاهور، ۱۹۷۱ م.

۳ - احوال و آثار و افکار علامه اقبال (به اردو و انگلیسی) در دو مجلد ۱۹۸۱ و ۱۹۸۵

۴ - تذکره مخزن الغرائب (پنج جلد) تألیف ۱۲۱۸ هـ / ۱۸۰۳ م، دو جلد اول را دانشگاه پنجاب و ۳ جلد دیگر را مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان منتشر کرده است. ۱۹۶۹ تا ۱۹۹۴ م.

۵ - تاریخ پنجاب (فارسی) مؤلفه ۱۸۴۰ م، اکادمی ادبی پنجابی، لاهور، ۱۹۷۲ م.

۶ - مسافرتها و ایام البيروني (انگلیسی) اداره تحقیقات دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۵ م.

۷ - درفش کاویانی نوشته میرزا غالب، لاهور، ۱۹۶۹ م.

۸ - تاریخ گذشته و حال لاهور (انگلیسی) ۱۹۸۴ م.

۱۴.۱ امتیاز دیگر پرفسور باقر تربیت و پرورش شاگردان و همکارانی برجسته نظیر دکتر عبدالشکور احسن، دکتر ظهور الدین احمد، دکتر آقا یمین خان، دکتر محمد ظفر خان، دکتر عبدالحمید یزدانی، دکتر سید محمد اکرم، دکتر آفتاب اصغر، دکتر انعام الحق کوثر، دکتر محمد بشیر حسین، دکتر نسرین اختر ارشاد، استادان و روسای سابق گروه فارسی دانشکده خاورشناسی و دانشکده های دولتی و صدها نفر مروجان فارسی در سطح کشور طی دهه های اخیر می باشد.

کالس منتقل گردید و مدتی یک کالج نو بنیاد خصوصی را اداره کرد و از سال ۱۹۵۰ الی ۱۹۵۵ در دانشکده اردوی کراچی سمت دانشیاری و مدیریت گروه فارسی را به عهده داشت. با تأسیس گروه آموزشی فارسی در دانشگاه کراچی، به ریاست گروه آموزشی فارسی منصوب و تا بازنشستگی به تدریس و آموزش اشتغال داشت.

۱۷.۱ یکی از کارهای برجسته استاد غلام سرور در دهه ۱۹۵۰ میلادی تدوین و انتشار کتب درسی دبیرستانی و دانشگاهی است که هنوز هم شامل برنامه دروس می باشد که اسامی آنها بدین قرار است:

- ۱ - حرف نو، بخش یکم، منتخباتی از نثر قدیم و جدید، برای دوره متوسطه.
- ۲ - حرف نو، بخش دوم، منتخباتی از شعر قدیم و جدید، برای دوره متوسطه.
- ۳ - نقش تازه، بخش یکم، منتخباتی از نثر قدیم و جدید، برای دوره کارشناسی.
- ۴ - نقش تازه، بخش دوم، منتخباتی از شعر قدیم و جدید، برای دوره کارشناسی.
- ۵ - آثار جاویدان، گزینشی از آثار نویسندگان معاصر ایران برای دوره کارشناسی ارشد.

۶ - افکار جاویدان، گزینشی از اشعار فارسی معاصر برای دوره کارشناسی ارشد.

استاد غلام سرور در حین انجام تدریس در دانشگاه به امر تحقیق و پژوهش توجهی خاص داشت. مقاله های علمی وی در مجله های فارسی زبان هلال، و صدای پاکستان مرتب منتشر می گردید.

۱۷.۲ پس از بازنشستگی بود که آقای دکتر غلام سرور به کار سنگین تصحیح و تدوین مقدمه خلاصه الفاظ جامع العلوم و خلاصه الفاظ جامع العلوم (ملفوظات حضرت جلال الدین بخاری مخدوم جهانیان) همت گماشت که هر دو جداگانه به وسیله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۱۹۹۲م) چاپ و منتشر گردید. سایر آثار منتشر شده دکتر غلام سرور بدین قرار است:

- ۱ - گل های بهار، انتخابی از شعرای معاصر ایران، چاپ علیگر، ۱۹۴۵ م.
- ۲ - سخن نو در سه جلد، منتخباتی از نثر فارسی معاصر، چاپ علیگر، ۱۹۴۷.
- ۳ - تاریخ ایران قدیم (اردو) از دوره اساطیری تا دوره ساسانیان، چاپ کراچی.

۴ - دستور زبان فارسی (اردو).

۵ - تاریخ زبان فارسی جلد اول.

۶ - فهرست توصیفی نسخه های خطی عربی و فارسی کتابخانه اچ شریف

گیلانی در بخش بهاولپور ۱۹۶۰م

۱۷.۳ - چندین کتاب دیگر به اردو، انگلیسی و فارسی از آثار استاد تا به حال

منتشر نشده است. اگر ده ها مقاله که استاد برای مجله های اردو، فارسی و

انگلیسی نوشته بود و همچنین ده ها گفتار رادیویی که در ضمن ایران شناسی و

زبان و ادبیات فارسی نوشته و در برنامه زبان فارسی رادیو پاکستان خود پخش

نموده است در نظر بگیریم، می توان گفت که پشتکار استاد اعجاب آور

بوده است.

۱۷.۴ اما یکی از ویژگیهای منحصر به فرد استاد غلام سرور تربیت و

راهنمایی ۲ الی ۳ نسل از شاگردانی برجسته در علیگر و کراچی می باشد که

شامل دکتر سید محمد، رئیس سابق دانشگاه اسلامی علیگر، دکتر تنزیل

الرحمن، قاضی بازنشسته دادگاه عالی سند و رئیس سابق شورای ایدیولوژی

اسلامی پاکستان، آقای ممتاز غلوی سفیر سابق پاکستان، دکتر سید مطیع الامام

مرحوم استاد و رئیس سابق گروه آموزشی فارسی دانشگاه کراچی، دکتر

ابوسعید نور الدین (داکا)، دکتر عابد علی خان استاد و رئیس بازنشسته گروه

آموزش فارسی دانشگاه کراچی، دکتر محمد ریاض مرحوم، استاد و رئیس اسبق

گروه اقبال شناسی دانشگاه آزاد علامه اقبال اسلام آباد، دکتر سبط حسن رضوی

مرحوم، استاد گروه فارسی دانشکده دولتی راولپندی و مدیر اسبق فصلنامه

دانش، دکتر سید علی رضا نقوی رئیس سابق بخش فارسی و حقوق اسلامی

اداره تحقیقات اسلامی اسلام آباد، دکتر صغری بانو شکفته، استاد و رئیس

سابق گروه فارسی دانشگاه ملی زبانهای نوین اسلام آباد، دکتر طاهره صدیقی

استاد و رئیس سابق گروه فارسی دانشگاه کراچی، دکتر ساجد الله تفهیمی

استاد و رئیس سابق گروه فارسی دانشگاه کراچی، دکتر اطاعت یزدان دانشیار

سابق فارسی دانشگاه پشاور، پشاور، دکتر حسین جعفر حلیم دانشیار

بازنشسته فارسی دانشگاه کراچی، خود اینجانب و دهها تن دیگر که در صحنه

آموزش و ترویج زبان و ادبیات فارسی و توسعه ایران شناسی، فارسی نویسی و

کارهای علمی و انتشاراتی سهم شایان دارند. استاد در ۱۹۹۸ م به رحمت ایزدی پیوست، روانش شاد!

۱۷- پرفسور دکتر سید مطیع الامام (۱۹۱۹ - ۱۹۹۹ م)

۱۸ دکتر سید مطیع الامام خواهرزاده سید حسین امام (متوفی ۱۹۸۵ م) یکی از همکاران قانداعظم در نهضت استقلال طلبی پاکستان، در سال ۱۹۱۹ م در پتنه (بهار) متولد گردید. تحصیلات دانشگاهی را با اخذ فوق لیسانس در رشته های اردو و فارسی در سال ۱۹۴۳ م به پایان رسانید و از ۱۹۴۴ الی ۱۹۴۸ در دانشکده محلی به تدریس اردو و فارسی اشتغال داشت. پس از منتقل شدن به کراچی از سال ۱۹۵۲ تا ۱۹۵۵ در دانشکده اسلامی به تدریس فارسی مشغول بود و در ۱۹۵۵ م موقعی که بخش فارسی در دانشگاه کراچی تأسیس گردید، به عنوان استادیار به گروه فارسی پیوست. در حین ۲۴ سال خدمت به رتبه استادی ارتقاء یافت، و در سالهای ۱۹۷۲-۷۴ و ۱۹۷۸-۷۹ ریاست گروه آموزشی فارسی را نیز به عهده داشت. در حین تدریس با تنظیم پایان نامه به فارسی با عنوان « شیخ شرف الدین یحیی منیری و سهم او در نشر متصوفانه فارسی » در سال ۱۹۶۵ م به دریافت درجه دکتری از دانشگاه کراچی نائل آمد. این رساله به وسیله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ و منتشر گردیده است. اثر مهم او فهرست میکروفیلم های مخطوطات مربوط به سلسله فردوسی (به زبان انگلیسی) در سال ۱۹۶۹ م چاپ گردید. مقالات تحقیقی وی به فارسی در ماهنامه های وحید و مهر چاپ تهران و به اردو در مجله های شوق و تاج چاپ کراچی منتشر شده است. استاد دکتر مطیع الامام در ۱۹۹۹ م داعی اجل را لبیک گفت.

نتیجه گیری

۱۹ در این مقاله ۱۷ نفر ایران شناس پاکستان معرفی گردیده اند که طی قرن بیستم میلادی می زیستند و مصدر و منشاء خدمات ارزنده در صحنه ایران شناسی بوده اند. در حالیکه دهها ایران شناس سرشناس پاکستانی که در همان قرن متولد گردیدند و در قرن بیست و یکم میلادی به قید حیات هستند و

خدمات علمی ایشان بسیار ارزنده بوده و کماکان ادامه دارد، در این مقال از معرفی شان به ترس از اطالہ کلام بیش از حد معمول، احتراز نموده ایم که شامل استادان، نویسندگان و مؤلفان متعدد رشته ایران شناسی نظیر پرفسور دکتر عبدالشکور احسن، دکتر ظہور الدین احمد، دکتر وحید قریشی، دکتر سید محمد اکرم، دکتر انعام الحق کوثر، دکتر نبی بخش قاضی، پرفسور دکتر نبی بخش بلوچ، دکتر محمد ظفر خان (م ۲۰۰۵م)، دکتر آقا یمین خان، دکتر سید علی رضا نقوی، دکتر عبدالحمید یزدانی، دکتر صغری بانو شکفته، دکتر آفتاب اصغر، دکتر نسرین اختر ارشاد، دکتر ک.ب. نسیم، دکتر ظہیر احمد صدیقی، دکتر غلام مصطفی خان (م ۲۰۰۵م)، دکتر ریاض الاسلام، دکتر ساجد اللہ تفہیمی، پرفسور حضور احمد سلیم (م ۲۰۰۴م)، دکتر سلطان الطاف علی، دکتر محمد صدیق شبلی، دکتر شمیم محمود زیدی، دکتر محمد سلیم اختر، دکتر روشن آرا بیگم، دکتر ظاہرہ صدیقی، دکتر کلثوم سید (م ۲۰۰۱م)، دکتر سید سراج الدین، دکتر گوہر نوشاهی، دکتر مہر نور محمد، و نگارندہ این مقالہ و ایران شناسان دیگر میباشند کہ ہمہ آنان در نیمہ اول قرن بیستم میلادی بدنیا آمدند و تحصیلات عالیہ در رشتہ زبان و ادبیات فارسی و یا رشتہ های مربوط بہ ایران شناسی را در اروپا، ایران و یا خود پاکستان تکمیل نموده، بہ امر ترویج رشتہ ایران شناسی مشغول گردیدند. در این جا تذکر این نکتہ شایستہ خواهد بود کہ تربیت شدگان برخی از ہمین اساتید کہ در حال حاضر در سطح دانشگاههای پاکستان بہ امر تدریس اشتغال دارند و در عین حال بہ تدوین و تصحیح متون ایران شناسی و تحقیق و پژوهش نیز عنایت کافی مینمایند، مثل دکتر محمد سلیم مظہر، دکتر معین نظامی، دکتر محمد ناصر، دکتر نجم الرشید، دکتر محمد فرید، دکتر ریحانہ افسر، دکتر شہلا سلیم نوری، دکتر عصمت نسرین، دکتر سرفراز ظفر، دکتر انجم حمید، دکتر غلام ناصر مروت، پرفسور شرافت عباس، دکتر عارف نوشاهی، و سایرین، مضافاً بر خدماتی ارزندہ کہ تاکنون انجام داده اند، انتظار می رود کہ طی سالهای آیندہ ان شاء اللہ در ترویج رشتہ ایران شناسی در پاکستان سهم شایانی خواهند داشت. در این رہگذر ہمکاریهای نهادہای علمی و پژوهشی ایران بویژہ بنیاد ایران شناسی با مؤسسہ های علمی و پژوهشگران پاکستانی در بالابردن سطح نتیایج پژوهشی و نشر و اشاعہ آثار تحقیقی موثر خواهد بود. شایستہ خواهد بود کہ جهت ایجاد

هم آهنگی مطالعات ایران شناسی در این منطقه از دنیا، به مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان مسئولیت برنامه‌های پژوهشی «بنیاد ایران شناسی» با فراهمی تسهیلات و امکانات لازم تفویض گردد که دارای کتابخانه معظمی با بالغ بر ۲۲ هزار نسخ خطی و ۴۴ هزار کتاب چاپی که تعداد قابل توجهی آن کمیاب است، و همکاران ایران شناس و پژوهشگر متعدد می‌تواند مصدر و منشأ پژوهش‌های گسترده‌تر در زمینه ایران شناسی گردد.

پانوشته‌ها

- ۱- ر.ک. فصلنامه دانش شماره ۵۳، تابستان ۱۳۷۷ ش ویژه نامه شیرانی مقاله آقای دکتر سید علی رضانقوی صص ۷۹-۸۱.
- ۲- اقبال ایران (اردو) مؤلفه دکتر خواجه عبدالحمید عرفانی ص ۱۴۵، سیالکوت ۱۹۸۶م.
- ۳- همان، ص ۱۵۷.

منابع و ماخذ

- ۱- عرفانی، دکتر خواجه عبدالحمید عرفانی، اقبال ایران (اردو)، سیالکوت، ۱۹۸۶م.
- ۲- مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، مجموعه سخنرانیهای نخستین سمینار پیوستگی‌های فرهنگی ایران و شبه قاره، اسلام آباد، ۱۹۹۳م.
- ۳- بانک اطلاعات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، زبان فارسی در پاکستان (نام و نشانی استادان فارسی)، اسلام آباد، ۱۳۷۷ ه ش.
- ۴- فائزه زهرا میرزا، گرجی نامه: گردآورده شمس العلماء میرزا قلیچ بیگ، اسلام آباد، ۲۰۰۱م.
- ۵- فصلنامه «دانش» شماره مشترک ۵-۷، و شماره‌های ۱۳، ۳۶، ۵۱، ۵۳ و شماره مشترک ۵۴-۵۵ اسلام آباد.
- ۶- نگارنده، یادداشتهای شخصی.

*****

زندگی و خدمات تپیو سلطان

آخرین فرمانروای مسلمان جنوب هند

چکیده

تپیو سلطان فرمانروای میسور دکن پس از درگذشت سلطان حیدر علی پدر نامدارش به اریکه حکومت تکیه زد. تپیو مجاهدی آزادی خواه و سیاستمدار لایقی بود و در قرن هیجدهم میلادی که استعمار انگلیس داشت در شبه قاره جایی برای خود باز می کرد برای بیرون راندن نیروهای انگلیس از خاک موطن با بصیرت سیاسی و توانایی نظامی عمل کرد. او با کشورهای ایران، عثمانی و فرانسه از در دوستی در آمد و سفیرانی به دربار آنان گسیل داشت. اسلام دوستی و وطن پرستی از مشخصات وی بوده است. او ادب دوست و با فرهنگ بود. به زبانهای فارسی، عربی، انگلیسی و فرانسه تسلط داشت. با وصف اسلام گرایی گسترده هندوان را به مناصب مهم از جمله به نخست وزیری گمارد. مورخان در زمینه کشورداری، مهمات جنگی و اصلاحات اجتماعی از وی توصیفهای فراوانی کرده اند. کتابخانه تپیو دارای دستنوشته های ذی قیمت بود که پس از به شهادت رسیدن او به انگلستان و کلکته انتقال داده شد.

***

مقدمه

تپیو سلطان، فرزند حیدر علی خان (۱۱۶۰ - ۱۱۰۱ ق. / ۱۷۸۲ - ۱۷۲۲ م.) حاکم مسلمان میسور، (ناحیه جنوب شبه قاره) در سال ۱۷۴۹ م. (۱) و به قولی در ۲۰ نوامبر ۱۷۵۰ م. (۲) در ناحیه دیون هلی (۳) در شهر سرنینگاپتم (۴)، مرکز وقت حکومت میسور، در ایالت کرناتک امروزی (۵) دیده به جهان گشود.

* - عضو هیات علمی دانشگاه سیستان و بلوچستان - زاهدان.

مادرش، فخر النساء بیگم، خواهر زیبا و پرهیزکار عبدالحکیم نواب کالاپا (۶) و دختر میر معین الدین (۷) بود. از آنجا که پیش از تولد تیپو، مادرش از زاهد فرزانه و دانشمند هند تیپو مستان «نذرانه» گرفته بود، بعد از تولد فرزندش او را به نزد وی برد و درخواست نمود کودک را برکت دهد و نشانه‌هایی درباره آینده نوزاد به او بگوید. چون تیپو مستان نشانه‌های بزرگی و جلال در سیمای کودک دید، به فخر النساء گفت از او به دقت پرستاری کند و نام «تیپو» را برای او انتخاب کند. (۸)

در رابطه با ریشه نام تیپو، مباحث زیادی وجود دارد؛ اما بدون توجه به زبان‌شناسی، این واژه ریشه کناری - منسوب به ایالت کرنا تک - دارد و به معنی «ببر» است. (۹)

اجداد تیپو

اجداد تیپو از شیوخ قریش و شافعی مسلک بودند. (۱۰) آنان ابتدا به دهلی و بعد از چند سال از دهلی به گلبرگه شریف در ایالت دکن مهاجرت کردند. بنابر قول کرمانی جد اعلی تیپو سلطان، شیخ ولی محمد نام داشت که مردی خداپرست و مورد احترام درگاه حضرت خواجه معین الدین چشتی (وفات ۶۶۳ ق.) معروف به «غریب نواز» بود و از دولت، ماهیانه مقرری دریافت می‌کرد. شیخ دختر یکی از نزدیکان خواجه را برای فرزندش به زنی گرفت و بعد از مرگ پدر، با همه اعضای خانواده‌اش به بیجاپور رفت و به خدمت امیر دکن درآمد. در حمله تیموریان به دکن، شیخ نزدیکان خود را از دست داد و ناگزیر به ایالت کرنا تک رفت و در آنجا مقامی شایسته یافت. وی چهار پسر داشت که یکی از آنها به نام شیخ فتح محمد، پدر بزرگ تیپو سلطان بود. (۱۱) شیخ فتح محمد سپاهی مردی شجاع و ماهر بود و منصب «چهار صد پیاده و صد سوار» داشت. (۱۲) فرزندش حیدر علی نزد راجگان میسور مقامی والا کسب کرد و بعدها توسط فرمانروایان تیموری هند به لقب «خانی» و «نوابی» سرافراز گردید و به امیری میسور رسید و در تاریخ هند به «سلطان حیدر علی خان بهادر» شهرت یافت. (۱۳) وی تا سال ۱۷۸۲ م. که سال وفات اوست، در میسور با قدرت حکومت کرد.

تیپو سلطان

تیپو بعد از مرگ پدر به حکومت میسور رسید. پدر و پسر هر دو مسلمان بودند و با سنت صوفیه، بزرگ شدند. هر چند هر دو اهل میسور بودند، اما زمانی که به قدرت رسیدند، تعداد زیادی از هندوها را به موقعیت و منصب‌های بالا در دربار خود منصوب کردند. (۱۴)

گرچه دربارهٔ دوران کودکی تیپو اطلاعات اندکی وجود دارد، ولی از دوران جوانی و میان سالی وی دانسته‌های بسیار و در عین حال مختلف در دست است. (۱۵)

زمانی که خبر فوت پدر به وی رسید، تیپو در حال تادیب گردنکشان در نواحی مختلف میسور بود. وی به سرعت خود را به پایتخت رساند و در بیستم محرم ۱۱۳۷ ق. بر تخت سلطنت جلوس کرد. (۱۶) تیپو سرداران لشکر و ناظران پیشین را در منصب‌های خود ابقا کرد و به دفع اشرار پرداخت. چندی بعد نیروهای انگلیسی علیه میسور صف آرایی کردند و به سوی سرینگاپتم لشکر کشیدند. تیپو با شجاعت تمام نیروهای مهاجم را شکست داد و قلعه‌های مستحکم نظامی منطقه را از وجود دشمنان پاک کرد. سپس به وی خبر رسید که نیروهای دیگری از سپاهیان انگلیسی از ترچناپلی عبور کرده و در حال رسیدن به میسور است. وی بدرزمان خان از سرداران معروف خود را با افراد بسیار به مقابلهٔ آنها فرستاد و مجدداً شکست سختی به نیروهای انگلیسی داد و صدها اسیر گرفت. (۱۷) در این زمان شیواجی، پیشوای هندو مذهب قوم مرهته (=مراته) در ایالت مهاراشترا، در حال تاخت و تاز بود. (۱۸) وی از درگیریهای نیروهای انگلیسی با تیپو سلطان استفاده کرد و علیه وی وارد کارزار شد، اما به سختی شکست خورد و درخواست صلح کرد. کرمانی می نویسد که به تدریج تا ۱۱۹۹ ق. بیشتر شهرها و قلعه‌ها به تصرف سلطان درآمد. (۱۹)

تیپو تا سال ۱۷۹۹ م. / ۱۲۱۹ - ۲۰ ق. فرمانروایی کرد. در همین سال تیپو، به علت حمله گریهای دولت انگلیس در شبه قاره و نیروهای مرهته و عدم یاری دولت آصفیه نظام از وی، از پا درآمد و شهید شد. (۲۰) تاریخ شهادت وی از عبارات زیر استخراج شده است:

«نسل حیدر شهید اکبر شد»، «تیپو به وجه دین محمد «ص» شهید شد»،

«شمشیر گم شد» - ۱۲۲۰ ق. جلوس وی بر تخت سلطنت در میان جنگ و جدال آغاز شد و فرمانروایی او در اوج بدعهدی و خیانت هم میهنانش به انجام رسید. (۲۱)

شخصیت تیپو

بیتسون (۲۲) در خصوص سنمای ظاهری تیپو می نویسد: «قامتش در حدود ۵ فوت و ۸ اینچ بود. وی گردنی کوتاه، شانه هایی چهارگوش و نسبتاً تنومند داشت. ساقهایش بخصوص پاها و دستهایش کوتاه بود. چشمانی نافذ و کاملاً گشوده با ابروانی کمانی و بینی عقابی و ترکیبی عموماً قهوه‌ای رنگ داشت.» (۲۳) این طرح کلی و آشنای بسیاری از تصاویر اوست. معمولاً وی در لباس سبز رنگ، که رنگ مقدس مسلمانان است، ظاهر می شد. (۲۴) به خاطر معنی نامش، به بیر علاقه فراوانی داشت و این حیوان نماد شخصی او بود. زمانی هم که بر تخت نشست، دستور داد تصویر بیر را بر روی پرچم حکومت مینسور نقشین کنند. سر اسلحه‌ای که حمل می کرد، کله بیر بود. واژه شیر (بیر) تنها حرفی بود که به صورت حکاکی یا مهر شده بر روی اشیای مورد استفاده وی قرار داشت. (۲۵)

در سرتاسر هند، وی به «بیر مینسور» شهرت داشت. حتی نوارهای روی لباسش و روی پرده‌ها و روتختیش و روی متکا و کلاهش نماینده و شبیه پوست بیر بود. (۲۶) خود تخت و هشت گوشه آن با هشت کله بیر آرایش شده بود و تمام تخت مانند بدن کشیده بیر به نظر می رسید، به گونه‌ای که کله طلایی بیر جلوی تخت را تشکیل می داد. (۲۷) بیرهای زنده زنجیر شده نیز از دروازه‌های بزرگ قصرش در جزیره سرینگاپتم نگهداری می کردند و داخل قصر، بیرهای بیشتری وجود داشت، بعضی در قفس و بعضی زنجیره شده. از کلام غرور آمیزی که به او نسبت داده شده اینست: «بهتر است دو روز مانند بیر زندگی کنی تا دویست سال مانند گوسفند بمانی» (۲۸)

کاخ‌های تیپو

معروفترین کاخ تیپو، کاخ لعل باغ (= باغ سرخ فام) در انتهای شرقی

جزیره سرینگاپتم بود که مدتی طولانی برپا نماند. خانم کلیو (۲۹) می نویسد که آن کاخ بسیار زیبا و کاملاً به رنگ سفید و طلایی بود! اما تیپو هرگز بعد از ۱۷۹۲ م به خاطر درگیر بودن در جنگ های میسور علیه نیروهای انگلیسی در آن زندگی نکرد. (۳۰)

در انتهای غربی جزیره، در داخل قلعه، کاخ دیگری وجود داشت که امروزه تنها بقایایی از آن باقی مانده است، اما قصر زیبای «دولت» هنوز پابرجاست. این قصر با باغ هایی به سبک باغ های کهن ایرانی و نهرهای پُر آب، کبوترخانه و سردر هلالی شکل است. (۳۱)

تیپو و سیاست

تیپو مجاهد مردی آزادی خواه و سیاستمداری لایق بود. وی برای بیرون راندن نیروهای انگلیسی از خاک هند با بصیرت سیاسی و توانایی نظامی عمل کرد و با دولت های مناطق مختلف هند مانند دولت نظام، مرهته، نپال، کشمیر، جی پور، جودنپور و کشورهای ایران، عثمانی، عدن، عمان و فرانسه، دست دوستی دراز کرد و سفیرانی به دربار آنان گسیل داشت؛ اما تنها ناپلیون آماده همکاری با وی شد، زیرا فرانسه در آن زمان با بریتانیا بر سر هند رقابت مستعمراتی داشت و به دنبال جای پای در شبه قاره می گشت. به همین خاطر به کمک وی آمد و افسران خود را برای تربیت سپاه میسور به هند فرستاد. پیش از آن، در سال ۱۷۸۸ م، سفرای تیپو به نام های محمد درویش خان و اکبر علی خان و محمد عثمان خان به دربار لویی شانزدهم رسیده بودند، اما آنان موفقیتی حاصل نکردند و در نتیجه نتوانستند اعتماد فرانسه را برای دریافت اسلحه و دیگر تجهیزات نظامی جلب کنند. (۳۲) بعدها انقلاب فرانسه که در همان سالی روی داد که تیپو نیمی از قلمروش را از دست داده بود، برای تیپو منبع خجالت زدگی به حساب آمد، زیرا وی نمی توانست خود را عمیقاً متقاعد کند با حکومتی همدردی نماید که با سر بریده شاه آغاز شده بود. (۳۳) با این وجود فرانسه و میسور متحد باقی ماندند. تیپو لختی صبر کرد تا زمان بگذرد؛ جمهوری خواهان زمانی که فرصت توجه به امور شرق را یافتند، خود را مشتاق داشتن روابط حسنه ای که همیشه بین فرانسه و میسور وجود داشت، نشان دادند.

نتیجتاً تیپو درخواست اسلحه و نیرو کرد. (۳۴)

عنوان و شیوه زندگی تیپو

عنوان سلطان جزیری از نام او بود. (۳۵) زندگی وی شامل دو جنبه مشخص بود: «اسلام دوستی» و «وطن پرستی». وی در طول حیاتش چهار بار با نیروهای استعمار جنگ کرد و هرگز به صلح با آنان و وطن فروشی راضی نشد.

علم دوستی تیپو

تیپو امیری ادب دوست و با فرهنگ بود و به زبان‌های فارسی، عربی، انگلیسی و فرانسه تسلط داشت. (۳۶)

وی حامی عالمان، شاعران، ادیبان و مورخان بود. تذکره معروف ریاض الغارین به دستور وی و توسط مولوی محمد اسحاق، شاعر دربار تیپو، تألیف شد. بیشتر از چهل و پنج کتاب از جمله: سلطان التواریخ، خلاصه سلطانی، زاد المجاهدین، کتاب الاخبار، جواهر القرآن، جامع عباسی، انشای جعفری (در فقه شیعه) و فتح المجاهدین به دستور وی به نگارش درآمد. آثار پر ارزش دوران تیپو در کتابخانه‌های هند و لندن نگهداری می‌شود. نیز در همین دوره، نخستین روزنامه به زبان اردو انتشار یافت که برای لشکریان او در خصوص جهاد مطلب می‌نوشت.

توصیف مورخان از تیپو

مورخان بیگانه، به ویژه انگلیسی‌ها، همواره شخصیت او را ستوده و تحسین کرده‌اند. وی در امور مملکتی و دیپلماسی ید طولایی داشت؛ (۳۷) امور خارجه و داخلی و مالی و بازرگانی را شخصاً اداره می‌کرد. وزیر مالی در دوزان او، «میر آصف» یا «دیوان» خوانده می‌شد. به خاطر احترام به هندوها، پُست وزیر اعظم را به برهمنی هندو مذهب به نام پورینه، (۳۸) که قبلاً هم در دربار پدرش خدمت می‌کرد، سپرد. (۳۹) تعداد سربازان وی به صد و هشتاد هزار تن می‌رسید. دسته نوسلمانان را «احمدی» یا «محمدی» می‌نامیدند؛ سپاهیان میسور را «زمره» و غیر آن را «غیر زمره» می‌گفتند. سواره نظام به «گروه اسلامی»

شهرت داشت. بعدها نیروهای سپاهی را به سه گروه تقسیم کرد: قشون، رساله و جوق. (۴۰)

کرمانی می نویسد که تیپو سلطان ذهنی فعال و نبوغی عالی برای اختراع داشت؛ وی کشتی های مناسبی طراحی کرد و برای ساخت آنها از مس به جای آهن استفاده نمود؛ کرم ابریشم از خارج وارد کرد و بدین طریق موجبات ترقی صنعت ابریشم را فراهم نمود؛ مراودات بازرگانی را با اروپاییان از راه خلیج فارس و دریای سرخ (بحر احمر) رونق بخشید. از ایران، از طریق بندر هرمز مروارید وارد کرد و کارگاه های فراوانی از جمله کاغذ سازی، آلات موسیقی، سنگ تراشی و صنایع ظریفه برای جوانان دایر نمود. زمین ها را بین کشاورزان تقسیم کرد و مالیات فرآورده های کشاورزی را کاهش داد و در نتیجه بر تولید و رونق محصولات کشاورزی افزود. (۴۱)

به گفته کرمانی، تیپو سلطان مردی متقی و مؤمن بود و استعمال مشروبات الکلی را حرام می دانست. مجرمین را وامی داشت به عنوان جزا، درخت بکارند. سال هجری را بر مبنای بعثت نبوی (ص) قرار داد. اسامی دفاتر را به اسامی حسنی مزین کرد: دفتر غفار، دفتر رزاق و غیره. اسامی شهرها را با نام های اسلامی تغییر داد: بنگلور به دارالسرور، کولار به عظیم آباد، دیون هلی به یوسف آباد، سزینگاپتم به ظفرآباد و غیره. نخستین سرشماری به دستور وی در هند صورت گرفت. (۴۲)

مسکوکات تیپو

به دستور وی سکه هایی از جنس طلا، نقره و مس ضرب شد. کارگاه هایی برای ضرب سکه در شهرهای میسور، بنگلور، بدنور و کالی کت دایر کرد. روی یک جانب سکه، «هو السلطان العادل الوحید» و سوی دیگر آن این مصرع فارسی نوشته شده بود:

مصرع:

دین احمد در جهان روشن ز فتح حیدر است (۴۳)

سکه های زر را احمدی، صدیقی، فاروقی و راحتی می نامیدند و سکه های نقره را حیدری، عثمانی، باقری و جعفری. (۴۴)

اصلاحات اجتماعی

وی انجام بسیاری از رسوم اجتماعی هندوان را که با سنت‌های اسلامی مغایرت داشت، مانند ازدواج یک زن با چند برادر یا شوهر (مثلاً در شهر کورک) یا قربانی انسان برای خشنودی اصنام را ممنوع اعلام کرد و برای آنها مجازات سخت قرار داد. همچنین صنایع ظریفه به ویژه جلدسازی در زمان وی رونق بسیار یافت.

کتابخانه تیپو

نشریه دینبورگ، چاپ ژوئیه ۱۸۰۹ می نویسد: فهرست توصیفی کتابخانه شرقی مرحوم تیپو سلطان به اهتمام چارلز استوارت در سال ۱۸۰۹ م منتشر شد. استوارت نوشته است که بسیاری از کتاب های کتابخانه تیپو توسط پدرش حیدرعلی تهیه شده است. بعضی در خلال جنگ ۱۷۸۰ م از قلعه چیتور (۴۵) به دست آمده است... تمام جلدها مجدداً در سرینگاپتم با نام های (مبارک) الله، محمد، فاطمه، حسن و حسین تزیین شده اند... و نام های چهار خلیفه اول در چهار گوشه جلد آمده و در بالای جلد عبارت «حکومت توسط خداوند اعطا شده است» و در پایین «خداوند کافی است» آمده است و مهر تیپو سلطان (۴۶)... بعد از شهادت تیپو سلطان، افسران انگلیسی خانواده وی را به کلکته فرستادند و کلیه لوازم و کتاب ها به کتابخانه فورت ویلیم کلکته ارسال شد و نسخه های خطی قرآن مجید، که گران بهاترین کتاب های مجموعه سلطان بودند و از دستنوشته های اورنگزیب (۱۰۲۷ - ۱۱۱۸ هجری قمری) امپراتور بزرگ تیموریان هند، به کاخ ویندزر در لندن فرستاده شد. تخت مرصع و مِطْلا و قالی های زربفت و شمشیرهای مرصع نشان و دیگر اسلحه های گران قیمت وی به موزه لندن سپرده شد. (۴۷)

عرس تیپو

به مناسبت سالگرد شهادت تیپو، هنوز مراسمی در زادگاهش، در سرینگاپتم، در میسور برگزار می شود. (۴۸) مراسم با ورود دوستان و شستشوی سه قبر در داخل آرامگاه وی آغاز می شود. به یاد وی موزه و

انستیتوی تحقیقات تپو سلطان، در سال ۱۹۸۳ م تاسیس شده است. (۴۹) این مرکز به جمع آوری و تهیه عکس و میکروفیلم و ویدئوفیلم از تمام اشیای مربوط به حیدر علی و تپو سلطان مشغول است.

پی نوشتها:

۱. نور النساء، ص ۲؛ دائرة المعارف
- کمبریج هند، ص ۱۰۹ و دهخدا ذیل حرف
- ت.
۲. حیدر علی خان، ص ۱.
- ۳.
- ۴.
۵. دائرة المعارف کمبریج، ص ۱۰۸
۶. نور النساء، ص ۳.
۷. کرمانی، ص ۲۰.
۸. نور النساء، همانجا.
۹. همانجا
۱۰. کرمانی، همانجا
۱۱. همان، صص ۸ - ۹.
۱۲. همان، ص ۱۹.
۱۳. حیدر علی خان، ص ۱.
۱۴. تپو سلطان حکمران میسور، ص ۱.
۱۵. کرمانی، صص ۲۵۸ - ۲۶۱
۱۶. همان، صص ۲۶۶ - ۲۶۷، ندوی، ص
- ۲۶ و حبیب، ص ۶.
- ۱۸ - بریتانیکای دانش آموز هند، ص ۸، ج
- ۵
- ۱۹ - کرمانی، صص ۲۹۹ - ۳۰۱
- ۲۰ - بریتانیکا، همان ص ۱۶۰
- ۲۱ - کرمانی، ص ۳۸۷.
- ۲۲.
۲۳. تپو سلطان حکمران میسور، همانجا.
۲۴. همانجا
۲۵. نورالنساء، ص ۳.
۲۶. همان، ص ۴.
۲۷. همانجا.
۲۸. همانجا.
- ۲۹.
۳۰. داخل کاخ تپو سلطان، ص ۱.
۳۱. همانجا.
۳۲. مقدمه بر تپو سلطان، ص ۱.
۳۳. همان، ص ۵.
۳۴. همانجا.
۳۵. عرفان حبیب، ص ۱۴۶.
۳۶. کرمانی، صص ۲۵۸ - ۲۶۱.
۳۷. عرفان، حبیب، صص ۴۰ - ۶۵.
- ۳۸.
۳۹. همان، ص ۱۱۱؛ پورینه وزیر اعظم
- میسور، ص ۱.
۴۰. کرمانی، ص ۳۹۸.

۴۱. کرمانی، صص ۳۹۸ - ۳۹۹.
 کتاب‌ها، ص ۲.
 ۴۲. کرمانی، ص ۴۰۰.
 ۴۳. سکه‌های تیپو سلطان، ص ۱.
 ۴۴. همانجا.
 ۴۵.
 ۴۶. استوارت، ص ۴۸ به بعد و جلد

منابع و مآخذ:

- ۱ - ندوی، محمد الیاس؛ سیرت تیپو سلطان شهید، حیدرآباد، مطبع محمدی، ت.ن.
- ۲ - کرمانی، سید میر حسین؛ نشان حیدری، حیدرآباد، مطبع دارالکریم، ت.ن.
- 3 - Irfan Habib; State and Diplomacy Under Tipu Sultan, India 2001.
- 4 - Stewart, Charles; Descriptive Catalogue of the Oriental Library of the Tippu Sultan of Mysor, London 1809.
- 5 - The Cambridge Encyclopedia of India, Edited by Francis Robinson, Cambridge 1989.
- 6 - Student's Britanica India, vol.5, New-Delhi 2000.

Internet:

- 1 - Tipu Sultan, the Tiger of Mysore;
- 2 - Tipu Sultan;
- 3 - Haidar Ally Cawn;
- 4 - Tipu Sultan , Ruler of Mysore;
- 5 - Tipu's Coinage;
- 6 - Purniya, Chief Minister of Mysore;
- 7 - Interior of Tipu Sultan's Palace;
- 8 - Tipu Introduction;
- 9 - Volume of Notes from Dr. John Hope's Lectures.

کردار کاوہ آہنگر در شاهنامه فردوسی

چکیده:

در قرن چهارم هجری حکومت مستقل و خود متکی سامانی در خراسان و فرارود به وجود آمد که سرپرستی دانشمندان و سخنوران معاصر را ارج قائل بود. به همین سبب رودکی «بخارا» را از حیث علمی همسان بغداد قلمداد کرده بود. شاهنامه فردوسی در طول عمر بیش از هزار ساله اش دمساز جاودانه ملت ایران و شریک غمها و شادی هایش بوده است. در پادشاهی جمشید در آن سوی اروند رود شاهی عادل به نام «مرداس» پسری داشت جاه طلب به نام ضحاک که به سودای مسند شاهی به مرگ پدر راضی می شود. بر اثر بوسه ابلیسی به دو کتف ضحاک دوماز گرسنه می روید. ماران غذا می خواهند و غذایشان هر روزه مغز سردو تن آدمیان تشخیص داده می شود. دعوی خدایی جمشید مردم را از وی آزرده خاطر کرده است. پس از شکست جمشید ضحاک به تصاحب تاج و تخت ایران موفق می شود. دو جوان ایرانی به نام ارمایل و گرمایل در شمایل آشپز به قصر می آیند. ضحاک شبی شوم ترین خواب زندگی را می بیند. مؤید سبب قیام فریدون را شرح می دهد، وی فرزند آبتین آزاده ایرانی است. در همین اثناء داد خواه آهنگری که عمال پسر جوانش را گرفتند تا مغزش را خوراک ماران کنند و از کاوہ به خاطر نفوذش در بین مردم دلجویی می کند. اما کاوہ پیش بند چرمیش را بر سر نیزه می کند که نمادی از رنج و درد مردم و مظهر این است که بزودی حکومت تبدیل خواهد شد. فریدون سفارش سلاح مخصوص برای کشتن ضحاک می دهد. او به عبادتگاه می رود و به ستایش یزدان پاک می پردازد. فریدون ضحاک را در غار تاریخ به میخ لعنت می آویزد. روزی که فریدون ضحاک را به بند کشید مردم آن را مهرروز و مهرگان خواندند. در مقاله از داستان باستانی به ویژه در صحنه روانشناسی عمومی تحلیل خاصی صورت گرفته است.

***

در زمان خلفای راشدین حکومت اسلام حکومتی مذهبی بود و در زمان امویان حکومت اسلام یک حکومت سیاسی شد و شمشیر و تعصب به جای عدل و پرهیزکاری به میان آمد. دولت اموی برای برتری عرب و حفظ نژاد عرب بسیار می کوشید و برای انتشار زبان عربی در ممالک اسلامی تلاشهای بسیاری می کرد تا آنجا که مصر قبطی و شام رومی و عراق کلدانی تدریجاً به ممالک عربی تبدیل شدند. ایرانیان در دوران سلطه بنی امیه تحقیر فراوان دیدند تعصب نژادی فرزندان ابوسفیان، ملت آزاده و نژاده ایران را به واکنش واداشت. تا آنجا که در عین اعتقاد به شریعت اسلام و حقانیتش به نبرد با نفوذ سیطره جویانه اعراب برخاستند.

سرزمین پهناور خراسان بعد از سالها سلطه اعرابی که به عنوان عامل و والی از طرف خلفای بنی امیه و بنی عباس به کشتن و کندن و سوختن مشغول بوده اند، در قرن سوم تکانی به خود می دهد و با ظهور حکومت سامانی نفس راحتی می کشد. مؤسس این سلسله ایرانی امیر اسماعیل سامانی است. مسلمانانی که حساب دین را از نژاد و قومیت جدا می داند و به عمارت و ساختن آمده است نه غارت و سوختن.

قرن چهارم مقارن با جلوس نوه امیر اسماعیل سامانی به نام امیر نصر بر تخت پادشاهی است. وزیر و درباریان وی همه از دانشمندان صاحب فضل و فضیلت هستند. مردان آزاده ای که از فیض حضورشان شهر «بخارا» پایتخت سامانیان جلوه و شکوهی گرفته است و در مقابل بغداد پایتخت عباسیان به عنوان مرکز تازه فرهنگ ایرانی و معارف اسلامی قد علم کرده است.

او در عین اعتقاد به شریعت مقدس اسلام، اهل فضل و تحقیق را محترم می دارد و قلمرو گسترده حکومتش جولانگاه متفکرانی است که می کوشند با افکار خود بر وسعت معارف اسلامی بیفزایند و مردم خراسان را از تعدیات غارتگرانه دربار عباسی نجات بخشند.

در این دوره دو شیوه تفکری که سالها در جهان اسلام مقابل هم ایستاده بودند کارشان به جدال می کشد. از این دو جریان فکری یکی زاییده فکری خلفای بنی امیه است که چون پیامبر گرامی اسلام از میان قوم عرب برخاسته، مردم غیر عرب را گنگ و زبان بسته می خوانند و هر عربی را بر عجم فضیلت

می نهند. اگرچہ آن عرب بی نصیب از تمدن و معرفت باشد و این عجم مفسر برجستہ قرآن:

در مقابل این طرز تفکر اندیشہ دیگری ہم هست کہ فضیلت را منحصر بہ تقوا می داند و ایرانی و تازی در نظرشان یکسانند پس ایرانیان در زیر این علم گرد ہم می آیند تا ریشہ این نژاد پرستی را از جهان اسلام بر اندازند. داستان قیام ابو مسلم خراسانی و انتقال حکومت از بنی امیہ و آل مروان بہ خاندان عباسی نتیجہ برخورد این دو شیوہ تفکر است و شکوہ خلافت عباسی در دوران ہارون و مامون نتیجہ مستقیم دخالت ایرانیان آزادہ در حکومت بغداد می باشد.

نصر بن احمد فرهنگ پرور است و بہ کرامت انسانی حرمت می نهد. همان کرامتی کہ تاج فرخندہ اش لگدکوب تعصب نژادی خلفای بنی امیہ گشت. دربار نصر بن احمد مرکز دانشمندان برجستہ و شاعران آزادہ و روشنفکران آزاداندیش است درباری کہ وزیرانش، بزرگانی چون بلعمی و جیہانی اند و شاعرانش شهید بلخی و رودکی؛ درش بہ روی ہمہ متفکران عالم اسلام از ہر طریقت و مذہبی گشودہ است؛ بی ہیچ خشونت و تعصبی، از سنی حنفی گرفتہ تا شیعہ معتزلی. از مبلغان بنی عباس گرفتہ تا داعیان خلفای فاطمی کہ ہمہ پرستندگان اللہ اند و امت رسول اللہ.

امیر نصر با تاسیس یکی از بزرگترین کتابخانہ های جهان در پایتخت سامانیان و ایجاد محیط امنی برای جلب دانشمندان و متفکران، شہر بخارا را بہ مقامی می رساند کہ رودکی بہ ہیچ دغدغہ خیالی، نغمہ پیروزی سر می دہد کہ «امروز بہ ہر حالی بغداد بخارا است» کار آزادی و آزادگی بہ جایی می رسد کہ دقیقی ترانہ «می خون رنگ و کیش زرتشتی» زمزمہ می کند بی آنکہ تیغ جلاد بر گردنش فرود آید، و رودکی با قصیدہ «مادر می را بکرد باید قربان» صحنہ زیبایی از شکوہ دربار سامانیان پیش چشم خلائق می گسترد، بی آنکہ گرفتار لعن و نفرین شود. و حاصل این شیوہ حکومت و این آزادی اندیشہ و بیان، هجوم متفکران بہ آن سرزمین و رواج بحثہای علمی و فلسفی و فقہی می باشد.

این گونه است کہ قرن چہارم و پنجم از وجود برجستہ ترین متفکران و دانشمندان و شاعران و ادیبان زینت می گیرد و از پرتو تلاش ایران دوستانہ این شاہان است کہ دربار محمود غزنوی با وجود چہار صد شاعر بر دستگاہ رقیبان

فخر می فروشد، و هر گوشه سرزمین خراسان تبدیل به دانشگاهی اسلامی و مؤسسه‌ای تحقیقاتی دور از هر تعصب و تقلیدی می شود.

در دوره استبدادی پس از سامانیان به یاد گذشته ایران باستان افتادن و با نظم شاهنامه نسل جوان ایرانی را با سوابق درخشانش آشنا کردن و قهرمانی چون رستم و شاه رعیت پروری چون کیخسرو را در مقابل دیو مردم خواری چون افراسیاب قرار دادن و مردم را به شیوه‌ای غیر مستقیم به مقایسه و داوری کشیدن و ایرانیان را متوجه انحطاط نسل و آشفتگی روزگارشان کردن، جز مبارزه با سلطه ترکان و اعراب چه هدفی می توانست داشته باشد؟

فردوسی در نامه رستم فرخزاد به برادرش به عنوان پیشگویی سردار ایرانی وضع زمانه را این گونه مجسم می کند:

نژادی پدید آید اندر میان	ز دهقان و از ترک و از تازیان
سخنها به کردار بازی بود	نه دهقان نه ترک و نه تازی بود
بجویند و دین اندر آرند پیش	زیان کسان از پی سود خویش

همین امر سبب تحریک طبع ستم ستیز مردم آزاده برای مقاومت در برابر ظلم و ستم اعراب شد، و زیباترین جلوه این مقاومت در عالم ادبیات جلوه گر شد و شاهنامه فردوسی یادگار چنین دورانی است. از همه زیباتر رندی دهقان زاده طوس است، در اهدای شاهنامه به دربار محمود غزنوی. اهدای اثری لبریز از حماسه و مفاخر ایرانی به پیشگاه سلطان قدرتمندی که مشروعیت حکومتش بسته به تأیید عباسیان بغداد است، زیباترین شاهکار رندانه فردوسی است. او چنین مجموعه‌ای را در لفاف مدحی برای «جهاندار محمود شاه بزرگ» پیچید و میان درباریان با جرأت و جسارت خواند و این گونه دانسته و سنجیده قدم در راهی گذاشت که عاقبتش آوارگی و تنگدستی بود.

او داستانه‌های اسطوره‌ای ایران باستان را مجموعه‌ای دلنشین و حکمت‌آمیز و عبرت‌آموز دیده است که هم بازگفتنش در آن روزگار سیاه تسلط اعراب و ترکان بر سرزمین ایران، خدمتی وطن دوستانه بود و هم به پارسی ستروانش ضامن دوام زبان فارسی و حفظ استقلال فرهنگ ایرانی و هم به بهانه داستان سرایی مجالی مناسب برای انتقال تجارب اجتماعی پیشینیان در زبان رمز و کنایه بود.

داستانهای اسطوره‌ای^(۱) جوهر فرهنگ و معارف ملی است و
عصارهٔ تجارب هزاران ساله قومی. هر شاخ و برگ از روایات اسطوره‌ای حاصل
تجربیات تلخ و شیرین گذشتگان است، که لعاب افسانه‌ای بر آن کشیده شده
است.

مردی که از فحوای کلام و اشعارش حکمت می‌تراود با تسلط اعجاب
انگیزش بر معارف عصر خود مطمئناً می‌دانست که از دوشن آدمیزاده مار
نمی‌روید و می‌دانست که موجودی به اسم دیو و پری وجود خارجی ندارد. اما
این را هم می‌داند که می‌تواند حقایق تلخ را در لفاف افسانه‌ای شیرین بپیچد و
در کام مردم زمانه نهد و در پناه افسانه سرایی پیام خود را به ذهن بیدار و اشارت
شناس نسلهای آینده منتقل کند.

شاہنامہ در طول عمر بیش از ہزار سالہ اش دمساز جاودانہ ملت ایران و
شریک غمها و شادی هایش بوده است. ایرانیان در این ہزارہ پرفراز و نشیب
بی هیچ تصنعی و تبلیغی این شاہکار حماسی را سند افتخارات ملی خود
دانستہ اند و ہرگونہ و دستہ‌ای فراخور فہم و اقتضای خالش آن را خواندہ است.
گروہی شبہای سرد و طولانی زمستان را با خواندن سرگذشت پهلوانان گرم و
کوتاہ کردہ اند و جماعتی دیگر با نقل داستانهای باستان محفل قہوہ خانہ‌ها را
حال و رونق بخشیدہ اند.

گاہ ادبیات پُر ہیمنہ اش ضربہ‌های تنبک مرشد را در گود زور خانہ
دلنشین کردہ و زمانی نقش رستم و دیو سپید در و دیوارها را زینت دادہ است. از
یکسو رجزهای پهلوانان خون شرف و حمیت در عروق جوانان این سرزمین
جوشانده است و از سوی دیگر وصف قیام کاوہ در ظلمات ستم، نور امید
بردلہای افسردہ تابانده است. گاہ تأملات حکیمانہ فردوسی در اثنای
داستانسرایبی طبع افسانہ پسند خلاق را بہ تفکری عبرت آموز کشانده است و
گاہ اندرزهای خردمندانہ اش مددکار ذهن پندآموز پیران گشته است. گنجی کہ
فردوسی برای ایران و ایرانی بر جای گذاشته تنها تاریخ و روایات داستانی و

۱ - اسطوره از یک واقعیت پیدا می‌شود و گاہ انعکاس واقعیت است. در واقع اسطوره گزارہ‌ای است

نمادین یا تجریدی از واقعیت. (ضحاک، ص ۱۹).

اساطیری ایران قدیم نیست، بلکه در حقیقت فرهنگ ایران از آغاز تا پایان قرن چهارم هجری با تمام مظاهرش می باشد.

تواین را دروغ و فسانه مدان
از هر چه اندر خورد با خورد
به یکسان روشن زمانه مدان
دگر بر ره رمز معنی بزد

حماسه کاوه آهنگر

پس از طهمورث^(۱) دیوبند نوبت پادشاهی به فرزندش جمشید^(۲) رسید. جمشید در مراسم تاجگذاری به شیوه شاهان گذشته خطابه ای خواند:

منم - گفت - با فرّه ایزدی
همم شهریاری همم مؤیدی
بدان را ز بد دست کوتاه کنم
روان را سوی روشنی ره کنم^(۳)

و با قبول دو منصب شهریاری و مؤیدی به سودای قدرتی مضاعف متحمل مسئولیتی سنگین می شود که پیش از آن وظیفه سرکوبی اشرار و دفع متجاوزان و حفظ امنیت به عهده شاهان بود. وی برای رفاه رعیت به اختراع و ترویج صنعت نساجی می پردازد و به مردم نخ ریزی و بافتن پارچه و دوختن لباس را می آموزد و کم کم به فکر تنظیم روابط اجتماعی می افتد و طبقات جامعه را مشخص می کند تا افراد هر گروه منحصرأً به همان کار موروثی خود پرداخته و راه افزون طلبی ها برنامجویان بسته گردد. پس مردم جامعه را به چهار گروه تقسیم می کند^(۴): ۱ - گروه آثوریان یا پرستندگان ۲ - مردان جنگ و پاسداران

۱ - طهمورث دیوبند: پس از هوشنگ به پادشاهی رسید. رشتن پشم و دوختن بخامه و اهلی کردن چهار پایان را به انسان آموخت و بر دیوان مسلط شد. (حماسه سرایی در ایران؛ ص ۴۱۸).
۲ - جمشید: پسر طهمورث بود نخست آلات جنگ را ساخت. و ذوب آهن را آموخت. (حماسه سرایی در ایران؛ ص ۴۲۴).

۳ - کلیه ابیات از شاهنامه فردوسی (بر اساس چاپ مسکو) تصحیح سعید حمیدیان انتخاب شده است.

۴ - طبقات چهارگانه: ۱ - کاتوزیان (پرستندگان) ۲ - نیساریان (جنگجویان) ۳ - ونسودیان (کشاورزان)، ۴ - اهنو خوشی (دست ورزی). در حماسه سرایی در ایران، ص ۴۲۴. طبقات چهارگانه به این صورت ذکر شده اند.

تاج و تخت شہریاری ۳ - دہقانان صاحب آب و زمین کہ ہمت والایی دارند و تن بہ خدمت دیگران تسپارند و بہ آزادی و آسایش زندگی گذارند. ۴ - طبقہ تہیدستان کہ برای گذران زندگی خدمت دیگران کنند، از پی روزی جان کنند و عرق ریختن شبانہ روزی مشخصہ خاص اینہاست و اینگونہ حد و مرز ہر طبقہ را معین و نظام طبقاتی تزلزل ناپذیری ایجاد می کند.

در پناہ نظم نوین و بہ یاری قدرت مطلقہ کہ بہ دست آورده شروع بہ سازندگی می کند بہ کمک نیروی دیوان بہ استخراج معادن می پردازد مملکت را توانگر و مردم را ثروتمند می کند و بہ زندگی مردم رنگ تازہ ای می بخشد، پزشکی را می آموزد و پاسدار سلامت مردم می شود. شہرہا را آباد می کند و رفاه رعیت را بہ عہدہ می گیرد و با ترویج صنعت کشتیرانی پهنہ دریاہا را نیز بہ قلمرو قدرت خود می افزاید. زمین و اقیانوسہا در دست اوست، پس بہ فکر آسمانہا می افتد. نیروی مہار شدہ دیوان را چون باد سلیمانی در خدمت موکب شاہانہ می گیرد.

ز جای مہی برتر آورد پای

چہ مایہ بدو گوہر اندر شناخت

نشستہ برو شاہ فرمان روا

شگفتی فروماندہ از بخت او

مران روز را روز نو خواندند

بہ ما ماند از آن خسروان یادگار

ہمہ کردنیہا چو آمد بہ جای

بہ فرکیانی یکی تخت ساخت

چو خورشید تابان میان ہوا

جہان انجمن شد بر آن تخت او

بہ جمشید بر، گوہر افشاہندند

چنین جشن فرخ از آن روزگار

جمشید کشور را بہ آبادی و رعیت را بہ رفاه کشانده است و آرامش و امنیت در ہمہ جا حاکم است. او در عین شاہی، آدمیزادہ است و در نہاد آدمیزادگان غروری ہم نہادہ اند. غرور سلطنت کارش را بہ تکلف و تجمل می کشاند. مملکت آرام و روزگار بر وفق مراد جمشید می گذرد. دوران طولانی آرامش و اطاعت و رفاه و بی مرگی در دیاری کہ پیش از آن دستخوش آفتہا بودہ است، فرا می رسد.

ندیدند مرگ اندر آن روزگار

نشستہ جہاندار ہساف رہی

چنین سال سیصد ہمی رفت کار

جہان سر بہ سر گشت او را رہی

سزان مملکت و مقریان سلطنت، کاری نداشتند جز مدح ذات مبارک و دعا بہ

دولت شهریاری کردن. فرمانروایی با آن قدرت و هوشمندی بازیچه هوس و چاپلوسان درباری می شود، و خود را نماد دانایی و بزرتری انسانی آسمانی می پندارد و علاوه بر اینها خود رایگانه روزگار در قدرت، شکوه، خرد و همه خصلت‌های برجسته می پندارد. پس گرفتار غرور و خود پسندی می شود و خود را به مقام خدایان منسوب می کند و خود را آفریدگار می خواند، جهان چنان شده است که او خواسته. نگاهی به تخت جواهر نشان و نگاهی به قامت خم شده چاپلوسان درباری و نگاهی به رعیت خاموش می افکند و واپسین قدم را به سوی پرتگاه سقوط برمی دارد و هوای خدایی به سر می زند و خود را یگانه شاه جهان می خواند پس بخت از او بر می گردد.

یکایک به تخت مهی بنگرید
چنین گفت با سالخورده مهان
هنر در جهان از من آمد پدید
بزرگی و دیهیم شاهی مراست
به گیتی جز از خویشان را ندید
که جز خویشان را ندانم جهان
چو من نامور تخت شاهی ندید
که گوید که جز من کسی پادشاست؟

دعوی خدایی همان و سقوط قطعی همان؛ با ادعای خدایی، فره ایزدی^(۱) (جز با قبول و حمایت ملت نمی تواند باشد) از جمشید فاصله می گیرد و سنگ بنای پیدایش ضحاک، در حقیقت همان منیت جمشید است. پادشاهی که کشور را سامانی بخشیده است بر تخت غرور و خود پسندی می نشیند و ایران زمین دستخوش آشوب می شود. ترس و نفرت، هراس و بی اعتمادی سایه خویش را بر مردم افکنده است و سقوط جمشید دیر یا زود یک واقعیت خواهد بود.

چو این گفته شد فر یزدان ازوی
منی چون به پیوست با کردگار
به جمشید بر تیره گون گشت روز
بگشت و جهان شد پر از گفت و گوی
شکست اندر آورد و برگشت کار
همی کاست آن فر گیتی فروز

۱- فره ایزدی: (عنایتی خدایی شاهان و دانایان دینی را) قر در اوستا خورنه در معنی نیروی جادویی شاهان. به نظر فردوسی: همان تأییدات الهی است که شامل حال رهبران عدالتخواه و خدمتگزار بشریت نظیر انبیاء و امیران آرمانی دادگر خدا ترس و وظیفه شناس می شود. (قلمرو ادبیات حماسی ص ۱۱۱).

در گوشہ ای از قلمرو شاہنشاهی جمشید در آن سوی اروند رود در دیار تازیان شاہی عادل و مہربان بہ نام «مرداس» شاہ قبیلہ خویش است۔
یکی مرد بود اندر آن روزگار

مرداس پسری داشت جہانجوی و جاہ طلب بہ نام ضحاک (۲) ملقب بہ بیوراسب کہ صاحب دہ ہزار اسب زرین ستام تکاور بود۔ ضحاک بر خلاف پدر از عواطف انسانی و فضایل رعیت پروری بی نصیب است و لبریز از غرور جوانیست، و شیطان کہ در کمین اوست در ہیأت شخصی خیرخواہ بہ سراغ او می رود:

چنان بد کہ ابلیس روزی پگاہ
دل مہتر از راہ نیکی ببرد
بیامد بسان یکی نیک خواہ
جوان گوش گفتار او را سپرد
و او را برای رسیدن بہ تخت پادشاہی بہ وسوسہ قتل پدر دچار می کند۔
چو ضحاک بشنید اندیشہ کرد
بہ ابلیس گفت: این سزاوار نیست
ز خون پدر شد دلش پر ز درد
دگرگوی کین از در کار نیست
سرانجام ضحاک تسلیم وسوسہ شیطان می شود و بہ سودای مسند شاہی بہ مرگ پدر راضی می شود۔ پس شیطان در مسیر راہ او چاہی می کند و مرداس پیر، بی خبر از دامی کہ در راہش نہفته است در چاہ سرنگون می شود و ابلیس با استفادہ از سنیاہی شب لچاہ را پر می کند و ہیچکس از قضیہ آگاہ نمی شود و مرید سر سپردہ اش بہ تاج و تخت می رسد و بر مسند پدر را بہ راحتی تکیہ می زند:

پس ابلیس، وارونہ آن ژرف چاہ
بہ چاہ اندر افتاد و بشکست پست
بہ خاشاک پوشید و بسترد راہ
شد آن نیک دل مرد یزدان پرست
ضحاک کہ تازہ مزہ قدرت شاہی را چشیدہ است آمادہ فداکاری و فرمانبری ابلیس است پس این بار ابلیس است پس این ابلیس در ہیأتی تازہ بر وی ظاہر می شود، در لباس آشپزی با سلیقہ و خوش ترکیب و سخنور بہ قصر می آید و

۱ - دشت سواران نیزہ گذار: سرزمین تازیان۔

۲ - ضحاک: چون دہ ہزار اسب داشت او را بہ پهلوی بیوراسب می خواندند۔ نام ضحاک در اوستا

اژی دہاک است، اژی در معنی مار و دہاک در معنی موجودی اهریمنی۔

اختیار مطبخ^(۱) سلطنتی را در نقش سمبلیک آشپز ضحاک به دست می‌گیرد:
 چو بشنید ضحاک بنواختش
 ز بهر خورش جایگه ساختش
 کلید خورش خانه پادشا
 بندو داد دستور فرمان روا

با اینکه مردم از گیاه‌خوارانند ابلیس با نقشه سنجیده‌ای به تهیه خورشهای گوشتین^(۲) می‌پردازد و بر آن است که ضحاک را به گوشت‌خواری عادت دهد، پس به فراهم ساختن غذاهای گوناگون و خوش‌نمزه از گوشت پرندگان و چرندگان می‌پردازد و با این کار ضحاک را به دایره گوشت‌خواران می‌کشاند تا لب و دندان جوان را با لذت کشتن و خوردن آشنا کند و در حقیقت این گونه رموز سرکوب زبردستان را به ضحاک می‌آموزد خدمات ابلیس اندک هم نبود او کباب را بر سفره شاهانه نهاده تا ضحاک به لذت کشتن و خوردن پی ببرد، تا دریابد چه حکومت بی‌دغدغه‌ای می‌توان با کشتن اندیشمندان آزاده و غارت رعایای ستم‌پذیر و درهم کوفتن اقتصاد مملکت، داشت.

سرانجام در مقابل خدمات خود افتخار بوسه زدن بر شانه شاه را درخواست می‌کند. ضحاک ساده لوح سخن ابلیس را می‌پذیرد، پس با غرور شاهانه کتف خود را برهنه می‌کند و افتخاری بدان عظمت به چنین خدمتکار می‌دهد در حالیکه از افکار نهانی او چیزی نمی‌داند و نمی‌داند که چه نقشه‌ای برای او کشیده است و ابلیس که روزها به انتظار این لحظه است فرصت را غنیمت می‌شمرد:

ببوسید و شد بر زمین ناپدید
 کس اندر جهان این شگفتی ندید

بوسه منجوس او ضحاک را گرفتار بلایی درمان‌ناپذیر و جاودانه می‌کند، از جای بوسه‌ها دو مار گرسنه می‌روید ابلیس و سوسه قدرت را در جسم و جان ضحاک می‌کارد، ضحاک مارها را می‌برد تا از سوسه قدرت ببرد اما آنها دوباره می‌رویند، او می‌خواهد به همان حکومت پدر و سواری و شکار و عشق و حال بسنده کند، اما بیهوده است:

۱ - آشپزخانه: در این سطور رمز دستگاه امنیتی و تبلیغی است که دو بازوی پر قدرت حکومت را تشکیل می‌دهند. (فریدونیان... ص ۵۷)

۲ - تا این زمان خوردنیها از رستنیها بود و گوشت خورده نمی‌شد. (قلمرو ادبیات... ص ۲۸).

چو شاخ درخت آن دو مار سیاہ بر آمد دگر بارہ از کتف شاہ

طبیان دارو تجویز می کنند بی اندک اثر و کمتر خاصیتی و سرانجام می فهمد که ماران بر دوش او جاودانہ تاریخند. با همه قدرت و توان، خود را در برابر این پدیده عجیب ناتوان می بیند زمان به سرعت می گذرد و ماران گرسنه غذایی خواهند و پزشکان در مقابل آنها ناتوان، عجیب این است که این ماران (۱) از درون ضحاک سر برداشته اند چیزی از درون او تبدیل به مارانی شده است و این ماران چیزی می خواهند از جنس آدمی تا به ضحاک آسیبی نرسانند. وسوسه قدرت را هیچ طبیعی نمی تواند معالجه کند و فقط قدرت می تواند آن را متوقف کند. این بار ابلیس در هیأت پزشکی متخصص و مسیحا نفس بر ضحاک ظاهر می شود و چاره و دواي درد ماران را به او می گوید :

خورش ساز و آرامشان ده بخورد نباید جزین چاره ای نیز کرد

به جز مغز مردم مده شان خورش مگر خود بمیرند ازین پرورش

و غذای ماران مزاحم را مغز سر آدمیان می داند و می گوید بریدن ماران راه چاره نیست باید آنها را غذای مخصوص خوراند و بلای ماران علاج ناپذیر است و مداوی او جنبه تسکین دارد و مسکن آزارشان، مغز مردان جوان (۲) است و بس.

چرا این ماران باید مغز جوانان را بخورند؟ می تواند اشاره ای به تبلیغات دستگاه حکومتی و شستشوی مغزی جوانان باشد و کسانی که با این روش فریب نمی خورند مار دیگر با ترور و شکنجه و امثالهم به خدمتشان می رسد. مشخص است که در ایران باستان هم چون روزگار ما نیروی تعقل و قدرت خلاقه بشر را از مغز می دانستند، و جباران زمانه برای تحکیم موقعیت و توسعه قلمرو خود به مبارزه با مغزها و اندیشه ها می پرداخته اند.

دعوی خدایی، مردم را از جمشید آزرده خاطر کرده است و او را از مردم

۱ - مار در همیشه سمبل پلیدی و زشتی بوده است. در باره نقش سمبلیک ماران، چیزهایی از قبیل پاگون سرداران و واکسیل نظامیان، و تحت الخنک دستار و طاق شال رومی سخن می گویند، همه این علامتها نشانه قدرت است. (فریدونیان ص ۶۰).

۲ - مردان جوان: در واقع نیروی متفکر و مبارز و جنگجویی که می توانست مخالف هم باشد.

جدا. او دیگر خود را کسی از جنس آدمیان و برگزیده ملت خود نمی داند. ملت نیز پیوند مهر از او می گسلد و قدرت مرکزی متزلزل می شود. شاهان و فرمانروایان سرزمینهای تحت امر جمشید سر به طغیان بر می دارند و در جستجوی شاهی دیگر رو به سرزمین تازیان می نهند و ضحاک را به شاهی بر می گزینند و خود را از چاله می اندازند و از مار به افعی پناه می برند.

از آن پس بر آمد ز ایران خروش
سیه گشت رخشنده روز سپید
پدید آمد از هر سوی جنگ و جوش
گسستند پیوند از جمشید
برو تیره شد فره ایزدی
به کژی گرایید و نابخردی

بزرگان ایران چون می شنوند در سرزمین تازیان پادشاهی ازدها پیکر است به سراغ او می روند، شستشوی مغزی مردم که «مارهای» تبلیغات چی ضحاک به راه انداخته اند سبب می شود تا این مظهر هراس و وحشت را بر جان و مال خود مسلط کنند و مردم نیز که ظلم و استبداد جمشید را دیده بودند، می پذیرند زیرا که وصف مرداس خدا ترس مهربان را شنیده اند و با این فکر که پسر نیز چون پدر است در اوج ظلم و ستم زمانی که چشم به روشنائی افق فردا دارند از چاله غرور جمشیدی برآمده و در چاه جنایت ضحاک می معلق می مانند:

به شاهی برو آفرین خواندند
و راه شاه ایران زمین خواندند

ضحاک جوان با مارهای روئیده بر شانه های خود، که در آرزوی پادشاهی جهان بود پایه های حاکمیت خویش را استوارتر می سازد، دعوت سران ایران را می پذیرد و به سوی ایران می آید تا ایران زمین را تحت فرمان خویش قرار دهد. پس سپاه عظیمی فراهم و به قرارگاه جمشید حمله می کند. جمشید در مقابل مخالفت مردم هر مقاومتی را بی حاصل می بیند و ترک تاج و تخت و مملکت می گوید و سرانجام به دست مأموران ضحاک گرفتار می شود و بی آنکه مجال سخن گفتن داشته باشد به حکم ضحاک، بدن با اره دو پاره شده اش بر خاک ذلت می افتد و دفتر زندگی اش برای همیشه بسته می شود، و ضحاک مالک بلا منازع تاج و تخت ایران است و فرمانروای بی رقیبان جان و مال مردمی که با پای خود به سراغش رفته اند و با دست خود تاج شهریاری بر سرش نهاده اند، بر تخت شاهی می نشیند و با جلوس منحوس او همه چیز رنگ می بازد و همه کارها وارونه می شود:

پراگندہ شد کام دیوانگان

نہان گشت کردار فرزندگان

نہان راستی، آشکارا گزند

هنر خوار شد، جادویی ارجمند

به نیکی نرفتی سخن جز به راز

شده بر بدی دست دیوان دراز

اساس حکومت ضحاک بر فریب خلاق است. در قلمرو چنین حکومتی چشمه هنر می خشکد، فرزندگان و آزاد اندیشان کنج عزلت می نشینند، دیوان بر اقتصاد کشور مسلط می شوند و به بدی و ناپاکی مردم را غارت می کنند. شجاعت و دلاوری خوار است و فریب و ریا نقد رایج بازار می شود. حکومت وحشت با خونریزیهای بی دریغ مردم را می ترساند و دروغ و ریا فرزندان خلق ترس و وحشتند. خاندانهای حکومتگر در رأس حکومت در اندک مدتی چنان ثروتی افسانهای می اندوزند که در هیچ دوره ای بر ایشان میسر نبود. اکنون ضحاک مسلط است و کامروا و تنها مزاحم رامش و کامش وی، دو مار بر کتف رسته اویند. ضحاک همچنان به شستشوی مغزی و مخ خوری جوانان از طریق دستگاههای تبلیغاتی خود ادامه می دهد و آنها که تحت تأثیر تبلیغات او واقع نمی شدند و به مخالفت با رژیم ازدها فاش می پردازند سر از آشپزخانه ابلیس در می آورند. مارانی که خوراکی جز مغز تازه جوانان نمی پسندند. مردم اسیر دست ضحاک هستند و ضحاک اسیر دست ماران بر دوش و به عبارت دیگر موکلان عذاب ابدی. در چنین حال است که فردوسی می گوید: «به نیکی نبودی سخن جز به راز»

خوراک روزانه ماران مغز دو جوان است، اشتهای سیری ناپذیر ماران ضحاک، روزگار مردم را سیاه کرده است. اما فریادی از مردم بر نمی خیزد. برای مبارزه با دو تبلیغاتچی و امنیتی ضحاک به دو فرد نیاز است. پس دو نجیب زاده ایرانی به نام ارمایل و گرمایل در شمالی آشپز به قصر می آیند و از هر دو قربانی یکی را نجات می دهند، ارمایل و گرمایل، در حقیقت دستگاههای ضد تبلیغاتی و ضد اطلاعاتی و امنیتی را در بین مردم سازمان می دهند. این دو نجیب زاده که از شم آینده نگری خوبی هم برخوردارند با کار تبلیغی بر روی جوانان مأموریت خویش را انجام می دهند و جای چنین کاری هم همان آشپزخانه یعنی مرکز تبلیغات ایدئولوژیک و دستگاه امنیتی است. پس سعی می کنند با نفوذ در

سازمان اطلاعات و امنیت ضحاک از هر دو نفر یک نفر را از شر دستگاه تبلیغاتی و امنیتی ضحاک برهانند و اینگونه به جمع آوری نیرو می پردازند و همین جوانان از کام اجل جسته انبوه می شوند و سرانجام برای یاری ایران بر می خیزند

ضحاک در شبی شنومترین خواب زندگی خود را می بیند: جوانی با گریزی گاو سر به جنگ او آمده است. او را از کاخ شاهی بیرون می راند و در دماوند کوه به زنجیر می کشد. این کابوس نیمه شبی ضحاک را گرفتار ترسی جنون انگیز می کند سرآسیمه و پریشان از خواب بر می خیزد در حالی که چنگال مرگ برهستی اش چنگ انداخته، لحظه ها سیاه و سنگین شده اند قدرت و شکوه پادشاهی وی به پایان خود نزدیک می شود. با احضار مؤبدان و خوابگزاران، ابلهانه، کوس رسوایی خود را به صدا در می آورد و مژده سقوط خود را به گوش جهانیان می رساند. خوابگزاران نیز پیام آور زمزمه های دلنشینی برای او نیستند. از فریدونی سخن می گویند که می آید و تاج و تخت پادشاهی او را سرنگون می سازد. جنون قدرت و تلقین چاپلوسان درباری کار ضحاک را چنان ساخته است که خود را صاحب فره ایزدی می پندارد و آدمکشی های خود را اجرای فرمان الهی می داند و بالحن حق با جانب می گوید:

بدو گفت ضحاک ناپاک دین چرا بندم از منش چیست کین

خواب ضحاک در حقیقت آرزوی افسانه پردازان و تصویر گران تاریخ است. ضحاک مدتها قبل از پایان پادشاهی خود توسط همین خواب فهمیده بود که دشمن اصلی او کیست و چگونه حکومت هزار ساله او را پایان می دهد. (۱) مؤبد سبب قیام فریدون را شرح می دهد که به خونخواهی پدر است و به مناسبت کشته شدن گاوی که او را شیر خواهد داد، کشتار جوانان صاحب مغز سلب امنیت و آسایش رعیت، مسلط کردن دیوان بدکاره بر جان و مال مردم، نتیجه مسلمش در هم ریختن کارها و تباهی اقتصاد مملکت است. گاو بر

۱ - تعیین سرنوشت ضحاک با تمسک به خواب و رؤیا برای او می تواند به سبب اعتقادات مردم آن دوران هم باشد. باور مردم به آسمان و تقدیر را فراتر از اراده انسانها و یا روند قانونمند زندگی و تاریخ به شمار آورد.

مایہ ای^(۱) کہ ہم بار می کشند و ہم شیر می دهد مظهر مشخص برکات اهورایی است و جز اقتصاد و بنیہ مالی مملکت چه می تواند باشد؟
ضحاک برای تغییر سرنوشت به جستجوی فریدون می پردازد تا مثل همه ابلهان روزگار به جای رفیع علت به دفع معلول پردازد. سرانجام فریدون، سمبل دلہایی کہ مشتاق زندگی هستند و بر چہرہ مرگ مہر نفرت نشانده اند، متولد می شود و از نیروی جادویی شاہان (فر) بهره مند می شود.
او متولد می شود، چون زندگی باید ادامه داشته باشد و تاریخ باید بہ حرکت خود ادامه بدهد و ضحاک نمی تواند جلوی این رود خروشان را بگیرد، و گاو بر مایہ نیز قدم بہ عرصہ ہستی می نهد. مأموران دژ خیم ضحاک در ہر کوی و برزنی در جستجوی فریدون و گاو بر مایہ هستند.
پدر فریدون آبتین^(۲) آزادہ ایرانی است کہ بہ کین ضحاک کمر بسته است و جلادان مردم شکار در طلب او گرم جستجو. مرگ آبتین زندگی ہمسر و فرزندش فریدون را دستخوش تحولی ہراس انگیز می کند و فریدون را از گذشتہ اش جدا می کند و در این جہان پر آشوب تنہا و بی ہویت رہا می کند.

۱ - گاو بر مایہ: در فرہنگ ہند و ایرانی از جملہ معانی گاو «زمین» است کہ بہ کرات در ودا و بندرت در اوستا بہ کار رفتہ است. گاو بر مایہ استانی زرخیز از استانہای کشور است کہ از دیگر استانہای کشور آب و ہوای بہتری دارد.

ز گاوان ورا برترین پایہ بود

ہمان گاو کش نام بر مایہ بود

بہ ہر موی بر تازہ رنگی دگر

ز مادر جدا شد چو طاووس نر

این ناحیہ مدتی پس از تولد فریدون از کشور جدا شد. و بہ عنوان مرکز مخالفین حکومت قرار گرفت. گاو بر مایہ نامی است کہ مخالفین حکومت ضحاک بہ این بخش از کشور دادہ اند (فریدونیان... ص ۹۳).

۲ - آبتین: آنچه را فرزندان یا مغزشان از آغاز می فہمند تودہ مردم از طریق شکم گرسنہ تجربہ کردہ و خیلی دیر درک می کنند، زمانیکہ فقر و یاس و نکبت و فساد ہستی شان را تباہ کردہ است. پس بہ سزاغ مغز فرزندان و روشنفکران و شکم گرسنہ مردم می رود و این مسئولیت بہ عہدہ آشپزخانہ یعنی سازمان امنیت گذاشتہ می شود. سازمان امنیت مغز کوب و دستگاہ تبلیغات مغز خور کہ بہ جای نان وعدہ و وعید بہ خورد مردم می دہد. پس آبتین در حین مبارزہ بہ دست افراد ضحاک کشتہ می شود.

در ازدحام بی عاطفه شهر بیم جان، ریشه جوانمردی را خشکانیده است. اگر از مردانگی و صفا نشانی باقی مانده باشد در سینه آرام روستاهای دور افتاده است. پس مادر کودک را در آغوش می گیرد و ترک شهر و دیار می کند. این گریز شاید کنایه ای باشد از نابسامانی زندگی شهریان و خفقان حاکم بر پایتخت ضحاک فریدون از شیر گاو برمایه (پایگاه ترویج تمدن و فرهنگ ایرانی) رشد می کند و ضحاک در جستجوی فریدون و گاو برمایه است. و سرانجام گاو را یافته و می کشد.

بیامد از آن کینه چون پیل مست	مران گاو برمایه را کرد پست
همه هرچه دید اندرو چارپای	بیفگند و زیشان پرداخت جای
سبک سوی خان فریدون شتافت	فراوان پژوهید و کس را نیافت
به ایوان او آتش اندر فگند	ز پای اندر آورد کاخ بلند
فرانک بدو گفت کای نامجوی	بگویم ترا هر چه گفتم بگوی
تو بشناس کز مرز ایران زمین	یکی مرد بد نام او آب تین
ز تخم کیان بود و بیدار بود	خردمند و گرد بی آزار بود
پدر بد ترا، و مرا نیک شوی	نبد روز روشن مرا جز بدوی

ضحاک با تصرف کشور و در اختیار گرفتن خزانه و سپاه، کمر به کین ایرانیان بسته است مغز جوانان^(۱) را طعمه ماران ساخته و ریشه تعقل و تفکر را از بین برده است. با کشتن جوانان و آزادگان، قلمرو جمشید را به قبرستانی سرد و خاموش مبدل کرده است و تخم خشم و غضب را در دل مردم می کارد.

با کشتن گاو برمایه و درهم شکستن خانه ها به جنگ سنت و فرهنگ ایران رفته است و اکنون دم از فرّه ایزدی می زند. که آوازه فریدون به گوشش رسیده است و از انفجار غضب ملت بردبار بیمناک است و تحقق کابوس وحشت انگیز خود را نزدیک می بیند، پس پچاره جویی می کند و کار را به جایی می رساند که

۱- در اینکه غذای ماران بر آمده از دوش او باید حتماً مغز جوانان باشد راز و رمزهایی وجود دارد که از جهتی نمادی است از رفتار حکام خود کامة و ستمگر تاریخ که به منظور هموار کردن راه سلطه جوجویی و استبداد و زورگویی خود نخست به سراغ جوانان می روند و موانع راه قدرت طلبی خود را با شستشوی مغزی و یا کشتن جوانان و از بین بردن مغزشان که کانون تفکر و اندیشه های انقلابی و ظلم ستیز آنان است، هموار می سازند. (قلمرو ادبیات حماسی، ص ۱۱۱).

کردار کاوہ آہنگر در شاہنامہ فردوسی

مخالفان خود را دیو مردم می خوانند، در چنین شرایطی همه آرزومند سقوط او هستند حتی آنان که کار گزاران دستگاه او هستند. پس به این فکر می افتد که: محضری به امضای سران ملک و حافظان نظام برساند که جز راستی سخنی بر لب بر نیاورده است و از عدالت سر مویی فرو گذار نکرده است و این گونه می خواهد که رأی اعتماد دوباره بگیرد:

بر آن کار گشتند همداستان

زییم سپید همه راستان

گواهی نوشتند برنا و پیر

بر آن محضر ازدها ناگزیر

و ناگهان بستم دیده ای زبان به اعتراض می گشاید:

که «شاه، منم کاوہ داد خواه

خروشید و زد دست بر سر ز شاه

ز شاه آتش آید همی بر سرم»

یکی بی زبان مرد آہنگرم

این خروش دادخواهی آہنگری است که حکومتیان، جوانش را گرفته تا مغزش را خوراک ماران کنند. پس سعی در جلب نظر کاوہ^(۱) می کند. از این حرکت جسورانه، حیرت زده بر خود می لرزد ضحاک از خطر شورش و توطئه آگاه شده است پس فرزند او را از کشتن معاف می کند و از کاوہ به خاطر نفوذش در بین مردم دلجویی می کند. تا جلوه ای از عطف ضحاک را به چشم خلائق کشانده باشد.

شگفت آمدش کان سخن ها شنید

سپید به گفتار او بتگرید

بتجویی بجستند پیوند او

بدو باز دادند فرزند او

و از کاوہ می خواهد تا سند را گواهی کند. کاوہ محضر را می خواند:

سبک سوی پیران آن کشورش

چو بر خواند کاوہ همه محضرش

بریده دل از ترس گیہان خدیو

خروشید کای پای مردان دیو

نه هرگز بر اندیشم از پادشا

نباشم بدین محضر اندر گوا

بدرید و بسپرد. محضر به پای

خروشید و بر جست لرزان ز جای

کاوہ خروشان و فریاد کنان از دربار ضحاک بیرون می رود در حالی که جمعیت عظیمی بیرون مجلس منتظر بازگشت کاوہ هستند.

که: «ای نامداران یزدان پرست

خروشان همی رفت نیزه به دست

۱ - کاوہ آہنگر: می تواند نمادی برای روح سازش ناپذیر یک ملت در تاریخ باشد. او مظهر ملتی است

که ظلم و استم را تحت هیچ شرایطی نمی پذیرد و سرانجام بر ظالم می آشوبد.

کسی کو هوای فریدون کند
دل از بند ضحاک بیرون کند

بپوید، کین مهتر آهرمن است
جهان آفرین را به دل دشمن است

کاوه پیش بند چرمینش را بر سر نیزه می کند نمادی از رنج و درد مردم که بزودی به مظهر حکومت تبدیل خواهد شد. فریاد کاوه آب حیاتی است که بر گورستان خاموش مردگان پاشیده می شود و طلسم اهریمنی ضحاک در هم می شکند، دردمندان همدل می شوند و همدلی ها گسترش می یابد و مقاومتها را ایجاد و مقاومتها تنشها را در بین مردم می افزاید کینه شدید مردم نسبت به ضحاک و دستگاه جهنمی او سبب حمایت از فریدون می شود، و ضحاک در آتش نفرت مردم گرفتار می شود. سیل جمعیت از کوی و برزن به سوی کاوه سرازیر می شود و در اطراف علم کاویانی حلقه می زنند و به همراه او به راه می افتند و به سراغ فریدون می روند. انبوه جمعیت و اهتزاز چرم پاره آهنگری او را به قیام می خواند.

فریدون سبک ساز رفتن گرفت
سخن راز هر کس نهفتن گرفت

برادر دو بودش دو فرخ همال
از و هر دو آزاده مهتر بسال

فریدون قبل از حرکت به برادران خود سفارش سلاح مخصوصی برای کشتن ضحاک می دهد و آنها برای تهیه گرز گاوسر به سراغ آهنگران می روند. گرز آهنینی که محصول بازوان هنرمند طبقه کارگر و گروه متخصصان است و این گرز به شکل سر گاو بود. به عبارتی شکل و شمایل این گرز در واقع نشانه گاو برمایه (همان ناحیه ای که مرکز قیام فریدون بود) گاو می تواند نمودار جامعه کشاورزی و مظهر اقتصاد تولیدی کشور باشد. و این سلاح جدید در پیروزی نهایی تأثیر تعیین کننده دارد.

فریدون به همراه انبوه جمعیت به عبادتگاه می رود و به ستایس یزدان پاک می پردازد و از او یاری می خواهد و سحرگاه در غیاب ضحاک به کاخ او حمله و کاخ را تصرف می کند. قدرت مادی و نظامی مملکت را در دست می گیرد. مردم سالها جور بیگانه کشیده، مشتاق هم وطنی نژاده و شهریاری آزاده اند.

ضحاک با سپاه گرانس به شهر می رسد و از بیراهه به کاخ شاهی می رود و با فریدون درگیر می شود و به جنگ تن به تن می پردازد و فریدون او را اسیر می کند و به فرمان سروش غیبی که می گوید بگیر و در بندش کش و بگذار تا خلاق پوچی کارش را و بطلان جادویش را ببینند و با شکنجه ماران گرسنه اش روزگار بگذارند - مارانی که دیگر نصیبی از مغز جوانان ندارند - و فریدون چنین می کند، سروش غیبی به او می گوید جز چند نفر امین با خود نبرد و به تاخت او

را ببرد تا کسی از مخفیگاہ ضحاک آگاہ نشود، و ضحاک را در غار تاریخ بہ میخ لعنت ابدی می آویزد. (۱) چرا فریدون ضحاک را نکشت؟ اگر فریدون با فرود آوردن آخرین ضربه بہ زندگی شوم ضحاک خاتمہ می داد بعید نبود کہ طرفدارانش بعدہا از او قہرمان نساژند.

فریدون ضحاک را در غاری کہ بنش ناپیداست مخفیانہ و دور از چشم مردم زندانی می کند. آیا این غار بی انتہا، تونل زمان نیست؟ آیا این غار بی انتہا تونل تاریخ نیست؟ ضحاک و نظام ضحاک در طول تاریخ باید زندہ بماند و در بند کردنشان بیشتر جنبہ تبلیغی دارد و مخفیانہ است. چہ بسیار در طول تاریخ و در تونل زمان بند او را بگشایند و امثال او فردا و فرداها در نقطہ دیگری بہ قدرت برسند و این سیستم جہنمی را بر مردم مسلط کنند. ضحاک و مارانش ہموارہ زندہاند تا باز در جای دیگری علم شوند. ہر چند کہ ضحاک در بند است اما ابلیس آزاد است، در کنار ہر کسی جا خوش می کند تا فرصتی بدست بیاورد و دوبارہ خود را نشان بدهد.

فریدون می داند کہ حال و ہوای جنگ چہ آشویی در کشور ایجاد کردہ است. تحریک ضحاکیان بہ یک تحرک نظامی دیگر، بہ فریدون ہشدار می دہد کہ جانب بزرگان و ضحاک سازان را نگہ دارد و زیاد تند نرود و بہ ثمرہ چپاول آنها و مال و منالشان چشم ندوزد. سران سپاہ بہ بہانہ دفع دشمن چہ اعمالی مرتکب می شوند و کسی یارای دم زدن ندارد کہ دشمن در برابر است و وطن در خطر. پس نخستین فرمانش خلع سلاح است، و باز گرداندن امنیت و قانون پس بہ جبر خاطر شکستگان می پردازد و دلجویی آزرندگان.

بہ کوشش ہمہ دست نیکی بریم
ہمان بہ کہ نیکی بود یادگار
سنخن را چنین خوار مایہ مدار
ز مشک و ز عنبر سرشتہ بود
تو داد و دہش کن فریدون تویی (۲)

بیا تا جہان را بہ بد نسپریم
نباشد ہمی نیک و بد پایدار
سنخن مانند از تو ہمی یادگار
فریدون فرخ فرشتہ نبود
بہ داد و دہش یافت آن نیکویی

۱- روزی کہ فریدون ضحاک را بہ بند کشید مردم مہر روز و مہرگان خواندند و آن روز را عید گرفتند

و جشن بزرگای داشتند (تاریخ الامم و الملوک ص ۱۰۱ - ۹۸)

۲- این ابیات در شاہنامہ مسکو در (ج ۱ ص ۲۵۱ - ملحقات) قرار دارد.

منابع و مأخذ:

- ۱ - برگزیده داستانهای شاهنامه؛ احسان یار شاطر، انتشارات ارمغان، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۸.
- ۲ - پژوهشی در شاهنامه؛ حسین کریمان، به کوشش علی میر انصاری، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۵.
- ۳ - تاریخ ادبیات؛ ذبیح الله صفا، ج ۱، انتشارات فردوس، چاپ دهم، تهران، ۱۳۶۹.
- ۴ - جاذبه‌های فکری فردوسی؛ احمد رنجبر، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۹.
- ۵ - حماسه سرایی در ایران؛ ذبیح الله صفا، انتشارات امیر کبیر، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۶۹.
- ۶ - زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه؛ محمد علی اسلامی ندوشن، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- ۷ - سیری در شاهنامه اندر کشف رمز ضحاک؛ محسن فرزانه، چاپ گوته، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹.
- ۸ - شاهنامه (گزارش ابیات و واژگان دشوار)؛ عزیز الله جوینی، ج ۱، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۵.
- ۹ - شاهنامه فردوسی (بر اساس چاپ مسکو)؛ سعید حمیدیان، ج ۱، دفتر نشر داد، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۴.
- ۱۰ - ضحاک مار دوش؛ سعیدی سیرجانی، چاپخانه بهمن، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۸.
- ۱۱ - ضحاک؛ علی حصوری، نشر چشمه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۸.
- ۱۲ - ضحاک در چشم انداز یک تعبیر؛ اشکان آویشن، انتشارات نگاه، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹.
- ۱۳ - فریدونیان، ضحاکیان و مردمیان؛ جواد جوادی، چاپ بهمن، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۰.
- ۱۴ - قلمرو ادبیات حماسی ایران؛ حسین رزمجو، ۲ جلد، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۱.
- ۱۵ - کاوه و ضحاک؛ بهداد، چاپ بهمن، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۴.
- ۱۶ - گزند باد؛ عطاء الله مهاجرانی، انتشارات اطلاعات، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹.

*****

اندیشه

و

اندیشه مندان (۲)

ویژه پیوستگی های ادب پشتو و فارسی

تأثیر و نفوذ فارسی بر زبان پشتو

چکیده:

زبان فارسی بنا به استعداد ذاتی خود مردم شبه قاره هند و پاکستان را، چنان تحت تأثیر قرار داده که به نظر می‌رسد اصلاً زائیده همین سرزمین است. پشتو زبانان از لحاظ شیوه زندگی، آداب و رسوم در زمره ملل آسیای میانه به شمار می‌روند. نفوذ فرهنگ ایران بر ملل آسیای میانه از قرنهای متمادی به چشم می‌خورد. دو زبان آریایی فارسی و سانسکریت دو عنصر اساسی در زبان پشتو محسوب می‌شود. دهها ضرب‌المثل فارسی به همان کلمات اصلی فارسی در زبان پشتو مورد استفاده قرار می‌گیرند. آن گونه که در سطح شبه قاره علامه اقبال موجب ترویج زبان فارسی گردید در منطقه شمال غربی مرزی شبه قاره پشتو سرایان نامی نظیر خوشحال خان ختک، اشرف خان هجری، عبدالقادر ختک و دهها نفر دیگر به فارسی سرایی نیز روی آوردند و در شعر فارسی از استادان ادب نظیر سعدی، حافظ، خسرو و دیگران تبعاتی کردند. اصناف گوناگون سخن غزل، رباعی، مثنوی و قصیده در پیروی از شعر فارسی در شعر پشتو مورد استفاده می‌باشد که در آن اغلب شعرا، اصطلاحات، تشبیهات و استعارات ویژه فارسی را به کار می‌برند.

***

زبان شیرین فارسی میراث دیرپایی است از نیاکان و پیشینیان ساکن فلات پهناور ایران که در مسیر تحولات، فراز و نشیب‌ها و دگرگونی‌های زیادی را پشت سر نهاده و تطوراتی در جهت تکامل یافته تا به شکل امروزی خود رسیده است. زبان فارسی در راستای حیات خویش بخصوص بعد از نفوذ فرهنگ اسلامی آثاری پُرارجی در زمینه‌های ادب، هنر، فلسفه و عرفان و سایر شاخه‌های علمی، فلسفی، عرفانی پدید آورده که از نظر درجه اهمیت در زمره ارزش‌های مهم مدنیت بشری به شمار می‌آید. زبان فارسی در واقع مظهر بخشی از تاریخ درخشان مردم شبه قاره هند و

پاکستان است که بنا به استعداد ذاتی و درونی خود آن دیار را آن چنان تحت تأثیر قرار داده که به نظر می‌رسد اصلاً زاینده آن آب و خاک می‌باشد. از طرفی چون فارسی زمانی زبان رسمی نیز بوده توجه خاص اقشار مختلف آن سرزمین پهناور به آن امر طبیعی بود و فراگیری آن نیز برای پیشرفت مهم و ضروری تلقی شده است. ۲

به گفته یکی از صاحب نظران ایران و شبه قاره هند و پاکستان دارای فرهنگ مشترکی می‌باشند. بنابراین باید دارای روابط محکمی نیز باشند و همین وحدت و اشتراک فرهنگی است که سبب استوارترین دوستی‌ها در طول تاریخ بین کشورهای شبه قاره و ایران شده است. به طوری که همواره بهترین دوستان ایران نیز مردم شبه قاره بوده‌اند و هستند چه در حالی که خاک ما در طی قرون بارها از شمال و شمال غرب توسط قبائل زرد پوست و رومیان و اعراب و همسایگان شمالی مورد تاخت و تاز قرار گرفته است.

در لابه لای، تاریخ زبان فارسی در هند و پاکستان می‌بینیم که تا اکنون بیش از دویست و پنجاه (۲۵۰) جلد کتاب در این باره تدوین و تألیف شده است.

اهمیت زبان فارسی در شبه قاره هند و پاکستان پیدا است. همچنین نفوذ گسترده زبان فارسی در جوامع مختلف شبه قاره هندو پاکستان به حدی بوده است که اولین روزنامه فارسی به نام حبل المتین در کلکته به مدیریت سید جلال الدین کاشانی انتشار می‌یافت.

هم اکنون در اکثر دانشگاه‌های هندو پاکستان کرسی زبان و ادبیات فارسی وجود دارد مانند دانشگاه‌های علی‌گره، لکهنو، دهلی، بمبئی، زبان‌های نوین اسلام آباد، حیدرآباد، لاهور، پیشاور، کراچی و غیر آن. ۳

برای زبان فارسی در گوشه و کنار صدها کتاب لغت نوشته‌اند و تقریباً هشتاد در صد آن در هند و پاکستان تألیف شده‌اند. زیرا که بیش از هفت صد سال زبان فارسی در شبه قاره زبان رسمی دربارهای مختلف آن سرزمین بوده که زبان یک دیگر را نمی‌دانسته‌اند. ناچار مردمی که زبان فارسی زبان مادری شان نبوده است، نیازمند به کتاب‌هایی بوده‌اند که ما در نتیجه غفلت، خویش را از آن بی‌نیاز می‌دانسته‌ایم. آشکار است که این کتابها حاجت ما فارسی زبانان ایران را تأمین نمی‌کند. زیرا به دست اشخاص محقق به همه رموز و پیچ و خم‌های زبانی آشنا باشند فراهم نشده است و آنگاه در میان فارسی دانان هند برخی از تعبیرات و ترکیبات و تلفیقات زبان فارسی رایج شده که در ایران معمول نبوده. ۴

پشتو زبانان از لحاظ زندگی کردن و نشست و برخاست در زمره ملل آسیا میانه به شمار می‌روند. در آسیای میانه فرهنگ ایران خیلی قدیمی دانسته

می شود که اثرات آن بر همه کشورهای همسایه نمایان می باشد. لذا پشتون ها تا قرن ها زیر سایه دولت ایران مانده و زبان فارسی همواره برای پشتون ها به طور زبان رابطه بوده به خاطر این اثرات زبان و ادب فارسی بر فرهنگ پشتون ها بیشتر می باشند.

سانسکرت و فارسی دو عنصر اساسی زبان پشتو است. پشتو از هر دو استفاده کرده و این استفاده بدین سبب است که سانسکرت و فارسی هر دو وابستگی به گروه آریایی دارد و منابع فارسی و پشتو متجانس و متحد الاصل می باشند. زبان پشتو خودش هم یک شاخه ذیل زبان آریایی محسوب می شود. از این لحاظ استفاده از زبان فارسی برای پشتو از فهم و ادراک خالی نیست. به حیث مجموعی رابطه قلبی پشتو زبان ها با ایرانی ها همواره بوده، گاه به شکل روحانی گاه به شکل تجاری یا ادبی، به همین نسبت بر همه بخش زندگی ایشان، فرهنگ نفوذ عمیق دانسته است. ما در حدود زبان محبت و گفتگو بر چند امثال اکتفا می کنیم؛ مثلاً:

مدعی سست، گواه چست

غم نداری بُز بخر

یک نشد دو شد

عصای پیر به جای پیر

این ضرب المثل های فارسی در زبان پشتو رواج دارد. ۵ در مناطق مختلف شبه قاره خانواده هایی وجود دارد که افراد آن باهم به فارسی تکلم می کنند. جالب اینکه در چترال پاکستان زبان فارسی تا ۱۹۵۵ م زبان اداری بوده.

زبان فارسی زبانی است که در هند و پاکستان باعث ترویج تعلیمات اسلامی گشته و بیشتر فلاسفه اسلام و پیشوایان دین اسلام به زبان فارسی آثاری نوشته اند.

اقبال برای ملت ایران مفهومی خاص دارد. زمانی که استعمارگران خارجی برای گستردن سلطه خویش کمر بستند تا فارسی را از شبه قاره بزدایند و شبه قاره را به قول خودشان از وضع ارتجاعی رهایی بخشند، اقبال مصلح قدم در راه نهاد و ایران نادیده آثاری جاویدان به فارسی از خود به یادگار گذاشت. او عصاره تلاش و کوشش هزار ساله مسلمانان شبه قاره بود که بیش از هر جا از ایران الهام گرفت و به ایران عشق ورزید. در اشعار نغز و پُر مغز او بیش از هر کجای دنیا نام آشنای مناطق ایران چون تهران و تبریز و اصفهان و شیراز و غیره به چشم می خورد.

مرا بنگر که در هندوستان دیگر نمی بینی برهن زاده ای رمز آشنای روم و تبریز است

وی شیفته خداوندگاران شعر و ادب فارسی است و جا به جا در کلمات موزونش از آنها یاد می‌کند.

گهی شعر عراقی را بخوانم
گهی جامی زند آتش به جانم ۶
این اعجاز زبان فارسی است که به هر جای که رسیده طبقات مختلف جامعه آن سرزمین را تحت تأثیر خود قرار داده است و در نتیجه گواهی نامه شیرینی و همه‌گیری لازوال خود را از آنها به دست آورده است. همچنین می‌بینیم که زبان فارسی کوه‌ها و تپه‌های سخت و سنگین و دور افتاده واقع در انتهای شمال غرب شبه قاره را نیز با ذوق زیباشناسی آشنا ساخته است. در این رابطه می‌توانیم از شعر فارسی شاعر معروف زبان پشتو خوشحال خان ختک نام ببریم که می‌گوید: ۷

چرا خوشحال را پرسی که چونی
مگر از چهره او مبرهن نیست
میدان اصلی خوشحال خان ختک زبان پشتو است و وی به عنون شاعر پشتو شهرت جهانی دارد ولی می‌بینیم سرچشمه بینش و دید و فکر خوشحال خان زبان و ادبیات فارسی است. بدین جهت وقتی دقیقاً به شعر پشتوی وی می‌نگریم به اثرات عمیق شعر فارسی بر شعر پشتوی آن شاعر شهیر پی می‌بریم. به طور مثال شیخ اجل سعدی می‌گوید:

گر نبیند به روز شیره چشم
چشمه آفتاب را چه گناه
و خوشحال می‌گوید:

بنا پیرک که حینی تنبستی
دتمز کوم خلال خطر دی
ترجمه: اگر خفاش از او فرار کند آفتاب چه خطا دارد.
شیخ سعدی:

دیوانه باش تا غم تو دیگران خورند
خوشحال خان:

راشه لیون شه چی د نور خلق غم خورشیی
خوچی هوبنیاری کمری غم به لادر باندی زورشی
ترجمه: دیوانه شو تا دیگران غم ترا بخورند و اگر بخواهید از عقل بیشتر استفاده بگیرید به غمت نیز بیشتر خواهد بود.
حافظ شیرازی:

ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم
ای بی خبر ز لذت شرب مدام ما
خوشحال خان:

تل دپاره د صورت نقش پکینی کموره
که د ننه آئنه د زره زنک نه ده
ترجمه: اگر آینه دل تو زنگ نخورده می‌توانید همواره در آن یار را ببینید.
عرفی:

صد سال می توان به تمنا گریستن

عرفی اگر به گریه میسر شدی وصال

خوشحال خان :

زه خوشحال که خپل مئن په ژلمه ا مومم له ژلمه ا به پسی نکمرم سترکمی اوچی
ترجمه: اگر خوشحال بتواند معشوق خود را با گریه کردن به دست بیاورد
چشمان خود را هیچگاه پاک نخواهد کرد.

سعدی :

که دانا اندر آن حیران بماند

به نادان آن چنان روزی رساند

خوشحال خان :

نادان د ملک خبتن کا دانا هسی ورته کوری دغه پوهه د چانه ده پری سبجان پوهیزی بس
ترجمه: (خدا) نادان را صاحب ملک و جایی داد می کند و دانا با حسرت نگاه
می کند و این فقط خداست که می تواند این واقعیت ها را پی ببرد.

خسرو :

در محبت چون زن هندی کسی مردانه نیست سوختن بر شمع مرده کار هر پروانه نیست
خوشحال :

چه په یار پسی روغ خان سیزی په اور کنبی زه په دارسم میئن یم د هندوانو
ترجمه: اینکه جان خود را زنده با یار خود در آتش می اندازد و در نتیجه
می سوزد من عاشق این رسم هندوان هستم.

از مطالعه تاریخ ادبی و اجتماعی و سیاسی به نظر می رسد که زبان فارسی نه
فقط یک زبان مقدس و دینی تلقی می گردد، بلکه برای به دست آوردن مقام
دنیوی نیز وسیله ای بوده است. بدین جهت هزکس که به گونه و شکلی با علم و
ادب و انشاء و شاعری رابطه ای داشته است، زبان فارسی را حتماً یاد می گرفت
بلکه به وضوح می توان گفت که زبان فارسی سرچشمه علم و دانش تلقی
می گردید.

زبان فارسی در سر تا سر شبه قاره تا قرن ها منبع و سرچشمه علوم
متداول بوده و همچنین در فرهنگ آن دیار برای خود مقام شامخی به دست
آورده بود. این واقعیت به اثبات می رسد که از نظر جغرافیایی، تاریخی، مذهبی
و فرهنگی ایالت مرزی شمال غربی (سرحد) و ایران هزارها سال در یک رشته
ناگسستنی با یک دیگر پیوند دارند. این پیوند بر زبان و ادب و فرهنگ و تمدن
ایالت سرحد اثراتی گذاشته است که محو نخواهد شد. همچنان که از هزارها
سال پیش تا اکنون امواج وقایع گونه گون هم نتوانسته است آن را نابود سازد و
می بینیم که زبان ایرانیان یعنی فارسی با پشتو آشناتر و نزدیک تر می باشد. و
همچنین پشتو تأثیر شاعران زبان فارسی را بیشتر در خود دارد.

از نظر تاریخی از دیرباز پشتون ها با ملت ایران روابط گسترده ای دارند، به

ویژه از زمانی که قشون محمود غزنوی، شهاب الدین غوری، ظہیر الدین بابر، احمد شاہ ابدالی و نادر شاہ از تنگہ خیبر تا درون کشور پاکستان و ہند را جولانگاہ خود ساختند. پشتون ہا در بیشتر شئون زندگی شان تأثیری پذیرفتند کہ در لغات و کلمات زیر دلیل آن ہا می باشد با اغلب مصادر زبان فارسی و ادامہ افعالی کہ از آن ساختہ می شود. از زبان پشتو با تغییر خیلی عادی و غیر مهمی بہ کار برده شدہ است.

مصادر فارسی	مصادر پشتو	امر ونہی فارسی و پشتو
خوردن	خولمل	بخور
خندیدن	خندل	بخند
شمردن	شمیرل	بشمر
گشتن	گرخیدل	برس
رسیدن	رسیدل	بکار
پختن	پخول	
گرفتن	گیروول	
کاشتن	کارل	

لغات دیگری

دیوار	دیوال	جلد	جلد
جای	حای	فنا	فنا
رنج	رنج	جفا	جفا
چادر	حادر	جور	جور
اسب	اس	ماہی	ماہی
پہن	پلن	روزہ	روزہ
پدر	پلار	فقیر	فقیر
شب	شپہ	جلسہ	جلسہ
نام	نوم	جسم	جسم
فہم	پام	جزا	جزا
آب	اوبہ	جنس	جنس
خواہر	خور	جہاد	جہاد
زیاد	زیات	جہل	جہل
حاضر	حاضر		

این نتیجه تأثیر زبان فارسی در ایالت مرزی شمالی غربی (سرحد) پاکستان بوده است که بیشتر شعرای زبان پشتو به زبان فارسی نیز شعر سروده‌اند. در این رابطه می‌توانیم از خوشحال خان ختک، اشرف خان هجری، عبدالقادر خان ختک، معزالله مهمند، مصری خان، قاسم علی خان آفریدی، میان نعیم، صفی‌الله، ارباب عبدالرحیم، محمد زمان خان ختک، دوست محمد کامل و غیر آنها اسم ببریم. همان طوری که ما سراغ داریم تعداد شعرای فارسی زبان در ایالت سرحد به پنجاه می‌رسد.

زبان پشتو که از هر نظر تحت تأثیر زبان فارسی در آمده در فن شعر این تأثیر به درجه‌ای می‌رسد. غزل، رباعی، مثنوی و قصیده و غیر آن در پیروی از شعر فارسی به وجود آمد. و شعرا همان اصطلاحات، تشبیهات و استعارات در شعر به کار می‌بردند که خاصه زبان فارسی می‌باشد.

شاعر شهیر زبان پشتو خوشحال خان ختک که در زبان فارسی نیز شعر سروده است، در شعر پشتوی خود ابتکار تازه‌ای را به وجود آورده است که در نتیجه آن در دامن شعر فارسی به وجود آمده است. و آن ابتکار این است که ایشان قافیه‌ها و ردیف‌های پشتو را آن چنان با مهارت کامل و قشنگی در شعر فارسی خود در آورده که احساس می‌شود که اگر خوشحال خان این کار را نمی‌کرد از طرف وی یک نوع بی‌عدالتی با شعر فارسی تلقی می‌گردید.

بگرد کوی تو گشتن مراد زمادی (مال من است)
بود که روی تو بینم که کعبه مادی (من) است

من این جمال ترا کی مثال دریابم

که خود مقابل تو از ماه و مهر پیداری (به وجود آمده است)

منم که غیر ترا در جهان نمی‌بینم

خلاف نیست خریدار حق تعالی دی (است) ۱۰

در غزلی دیگر در آغاز و پایان هر بیت کلمات پشتو را به کار برده‌اند که

حسن عجیبی به شعر فارسی بخشیده:

تا وئیل قند و نبات، و شهد یک جا دیده ای

(تو می‌گفتی) آری آری آن دهان و آن لبان و آن وئیل (گفتن)

(همواره صبح تا شب) تل سبا بیگاه آه و ناله و فریاد ماست

بر دل سخت نشد تأثیر زاری و ژرل (زاری و گریه کردن)

نمونه اشعار اشرف خان هجری:

هنگام نو بهار هوای هوا گل است

مطرب چرا خموش مگر چشم او گل است

حقا که نزد روی تو ورد چمن قل است

ساقی بده پیاله کنون موسم گل است

بلبل هزار نغمه موزون دهد به گل

آمد بتی به باغ بدو گفتم ای نگار

گفتا شده نزار کجا نقطه دلت
گفتم گلی ز باغ رخت بر چینم مها
گفتا غزل ز کیست، ختک گفتمش، دلا
نمونه اشعار عبدالقادر خان ختک :

چو زلف عنبرین را پیچ و خم کردی کرم کردی
دها را از سرنو بند غم کردی کرم کردی
چو بگشودی نقاب از رخ، نمودی عارض زیبا
شب اندوه ما را صبحدم کزدی کرم کردی
بحمد الله که قلم را به دیگر کس نفرمودی
سرم را چون به دست خود قلم کردی کرم کردی
به روی عاشقان زار عمرت در فزون بادا
جفاها گفتی و جور و ستم کردی کرم کردی
سراسر محنت و غم بود در ملک وجود ما
چو بازم ساکن ملک عدم کردی کرم کردی ۱۲

پانوشته‌ها

- ۱ - پیش گفتار ضرب المثل های مشهور ایران گردآوری از غلام رضا آذری، ص ۱
- ۲ - دستور نویسی فارسی در شبه قاره هند و پاکستان، از دکتر شفقت جهان ختک، مقدمه، ص ۱.
- ۳ - همان، ص ۷ و با اضافه .
- ۴ - فرهنگ عمید، تألیف حسن عمید، مقدمه استاد سعید نفیسی موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۳ ش.
- ۵ - پیش گفتار، ضرب المثل های مشهور ایران، گردآوری از غلام رضا آذری، ص ۱-۲.
- ۶ - مجله اقبالیات شماره فارسی، اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۷ م.
- ۷ - پایان نامه دکتری میر غزن خان ختک، ص ۴۶.
- ۸ - همان، ص ۲۰
- ۹ - پایان نامه دکتری، سید قیوم سلیمانی، صص ۸-۹.
- ۱۰ - پایان نامه دکتری میر غزن خان ختک، ص ۵۸
- ۱۱ - همان پایان نامه، صص ۷۲ - ۷۳
- ۱۲ - همان، ص ۷۷.

*****

شعر فارسی خوشحال خان ختک

چکیده:

خوشحال خان ختک به عنوان برجسته‌ترین شاعر پشتو زبان شناخته می‌شود، اما به شعر فارسی هم آثاری گرانبها از خود باقی گذاشته است. او به پشتو خوشحال تخلص می‌کرد اما به فارسی غیر از خوشحال گاهی کوهی و روهی هم تخلص می‌کرد. وی در شعر فارسی به شعر فارسی سرایان سرشناس نظیر حافظ، سعدی، امیر خسرو، جامی، فیضی، و بیدل توجه کامل می‌نمود. همین تأثیر و نفوذ اشعار و افکار فارسی سرایان در شعر پشتوی خوشحال نیز بازتابی داشته است. با وصف کمیت محدود شعر فارسی خوشحال، برخی از مضامین بکر و نوآور را در شعر خود آورده که کم نظیر است، به طور مثال:

- چشم ظاهر بین مردم، مردم چشم سراسر است

عاقلان را در درون چشم، چشم دیگر است

- اَعْفُوْ خُدا ز جرمِ من و تو زیادت است

«لا تقنطوا» از آیت قرآن شنیده‌ای

***

خوشحال خان ختک اگرچه شاعر پشتو زبان است و از مقامی؛ که در ادبیات جهانی برخوردار است از شعر پشتویش است. ولی در کلیاتش یک بخش مختصری از اشعار فارسی نیز دارد که با وجود شاعر ملی گرا، و رهنمای آزادی خواه و نویسنده متعصب پشتون بودن، علاقه‌اش، به فارسی فراوان بود و آبرو و آبداری شعر پشتوی او نیز به علت مطالعه و آشنایی با شعر و شاعران توانمند فارسی بود. در دیوان پشتوی او بیت‌ها و موضوعاتی فراوانی است که از همین شعرای جهانی فارسی گرفته شده است و بیشتر کتابهای زیر مطالعه ایشان

فارسی بوده است. به قول کامل مؤمنند: «از مطالعه دیوانش اثرات ادب فارسی و خوشه چینی از اساتید فارسی به نظر می رسد.»^۱

اگرچه شعر فارسی خوشحال به حد شعر پشتوی او نیست. ولی اشعارش نمایانگر آشنایی کامل او با زبان فارسی می باشد. شاید او به این نتیجه رسیده بود که اگر فقط به زبان فارسی شعر بنویسد مقام و مرتبه ای را نخواهد یافت لذا با کمک شعر فارسی به سروده‌ی پشتو دست یافته است. مثل میرزا اسد الله خان غالب، که گفته بود:

فارسی بین تا بینی نقش‌های رنگ رنگ بگذر، از مجموعه اردو که بی رنگ من است
ولی جایگاهی که امروز او در شعر اردو دارد در فارسی شاید دهمش^۲ را نداشته باشد. بر عکس این خوشحال خان به اشعار فارسی اش فاخر نیست بلکه بر شعر پشتو منی نازد و می گوید:

بند به بندی نظرو کره خوندئی اخله دانا دخلی کلام لکه کنی د —
ترجمه: نظر به هر بندش داشته^۳ باش و مزه اش بگیر / کلام دهن دانا مثل نی شکر است

زه خوشحال پشتون چی به پنبتو فارسی کبنی طاق یم

لا می به پنبتو ژ به کبنی ژ به در غلیزی
ترجمه: من خوشحال پشتون^۴ که در پشتو و فارسی یکتا هستم / در پشتو زبانم بیشتر روان است.

از مطالعه اشعار فارسی خوشحال به نظر می رسد که در آن فرهنگ و هنر همه جانبه ایران و همچنین فلسفه اخلاق و عرفان و ادب و فنون آن کشور با آب و تاب کامل جلوه گر است، خوشحال در شعر فارسی از لب و لهجه مترنم سعدی و حافظ تأثیری زیاده پذیرفته است.^۵

و علیه شعر پشتو در شعر فارسی خوشحال خبری از فردوسی نیست. فقط دو بیتی که علیه اورنگ زیب سروده است دیگر کاری به حماسه و مبارزه ندارد. ولی با وجود شعرای مذکور تأثیر شاعران دیگر هم دیده می شود.

سبک وی در غزل (فارسی) همان عصاره و چکیده سبک‌های پیشین است در اشعار دری وی، چیزی تازه و نوری که در خور ذکر باشد موجود نیست با این همه آنچه در شعر مورد پسند همه می گردد شیرینی و روانی و موسیقی لطیف و خوش آهنگ اوست. باز در سادگی واژگان و زیبایی کلام و مغنی او را

امتیاز خاص بخشیده است... در انتخاب واژگان هم سبک شاعران سبک عراقی و از حیث معانی نیز لب ریز از چاشنی محبت و شور عشق است: ترکیبات بازاری و میانه، تشبیهات دور از ذهن و استعارات مبالغه آمیز در شعرا و راه ندارد.^۶ ولی در نظر نعیم نقوی: اگر او (خوشحال) توجه ای کاملی به شعر فارسی می داد به یقین می توان گفت که از شعرای معروف فارسی به شمار می آمد.^۷ ما نمی توانیم کلام فارسی او را با افتخار بیش پیش خواننده بگذاریم. اگرچه به جای خود خوب است ولی در برابر اساتید شعر فارسی جایگاهی خاصی ندارد.^۸

اگر خوشحال خان به جای پشتو به شعر فارسی توجه می داد به همان عصر خودش یک شاعر بین المللی قرار می گرفت. چرا که فارسی در بعضی از کشورهای مسلمان مورد مطالعه و درک قرار می گرفت ولی او می دانست که برای احساسات مجاهدانه، مردانه و سرفروشانه اش دامن نرم و نازک فارسی ضعیف است، به زبان فارسی، سخنان عاشقانه، رندانه و متصوفانه گفته می شود، و متحمل رزم و جهاد و شمشیر و تیر و تفنگ نمی توان شد.^۹

ولی شاید آقای میر عبدالصمد خان از شاهنامه ی فردوسی بی بهره مانده است و گرنه این حرف را نمی زد؛ که فارسی متحمل سخنهای رزم و جهاد و شمشیر و تیر نمی تواند بشود. وقتی کتابی را به نام خوشحال و اقبال می نوشت در شعر فارسی اقبال می توانست همین موضوعات را ببیند.

اگرچه تعداد اشعار فارسی او خیلی کم است ولی اشعار فارسی او در ادب فارسی مقامی را به دست آورده است که دانشمندان با نظر تحسین می نگرند.^{۱۰}

«بخش عمده ی شعر فارسی او، غزلیات است که تحت تأثیر حافظ و سعدی قرار گرفته است، شیرینی، روانی و سادگی خاصه عمده ی او است.»^{۱۱} نظرات خوشحال شناسان راجع به شعر فارسی او باهم تفاوت دارد، که اینجا ملاحظه فرمودید ولی از نظر بنده درست است که شعر فارسی خوشحال به سطح شعر پشتوی او نیست. یا در برابر شعرای بزرگ فارسی ضعیف است ولی از عوامل عمده ی آن، کار نکردن به زبان فارسی است. اگر او مثل پشتو ابیات زیادی به زبان فارسی می سرود، حتماً جایگاهی را می یافت. ولی هنوز هم که شاید بیشتر از ۴۵۰ بیت فارسی نداشته باشد بیت های در او می بینیم که

دلیلی است برای قادر الکلامی او، و همان امید و رجا که در پشتو دارد اینجا نیز دیده می شود. اگرچه او زندگی را با مشکلات و سختی ها سپری کرد. ولی همت و حوصله را از دست نداد و همیشه تلقین همت و تلاش و جستجو می کند چرا که در نظر او مرد از دهن شیر هم رزق خود را در می آورد، و نه فقط به همت خودش بلکه تکیه بر لطف خدا دارد و از رحمت او مایوس نیست.

برون بر بین که جهان بر تو تنگ نیست   تا کی درون گوشه ی خلوت غنوده ای
عفو خدا ز جرم من و تو زیادت است   «لاتقنطو» از آیت قرآن شنوده ای ۱۲

خوشحال خان همیشه ایمان به راست گویی داشت. مادر اشعار پشتوی او شاهد راست گویی او در مورد دیگران و خودش نیز می باشیم. حتی اگرچه گاهی از راست گویی شخصیت خودش نیز زیر سوال می رفت. او معتقد است که

راستی را پیشه کن وانگه دم مردی بزن   مرد گر می بود در عالم چو شاه خیر است ۱۳
همت و مردانگی نزد خوشحال اصل کار است. او هیچ وقت دست طمع پیش کسی دراز نمی کند و می گوید:

من غلام همت آن کو طمع را سد بست   گرچه نان جو ندارد جان من اسکندر است ۱۴
یا این بیت که :

شیوه جود و کرم هر کس که دارد حاتم است   آنکه نستاند، نخوهد او ز حاتم بهتر است ۱۵
باز یا شهباز که نکته مهم شعر خوشحال است و علامت مردانگی، همت و بلندپروازی است. مانند اشعار پشتو در اشعار فارسی هم دیده می شود.

شاهباز است که مر ساعد شه را شاید   گرچه بیهوده بهر گوشه پرید این دل من ۱۶
بر فراز نه فلک پرواز ماست   باش تا شهباز ما پروا کند ۱۷
در توصیف باز می گوید:

شاه مرغان شکاری باز است   آنکه محبوب شماری باز است
آنکه بر دست شهان دارد جای   بو العجب صنعت باری باز است
دل به مرغان هوانسپاری   ای پسر گربه سپاری باز است ۱۸

خوشحال خان مثل شاعران بلند پایه فارسی هیچ وقت با ملا و شیخ و واعظ نساخت. او همیشه شور و مستی و عشق و رندی را دوست داشت و با مسلک پیر میکده هم رنگ بود. او می گوید:

ما را چو دل به عشق نگارینه شد گرو
ای ناصح! این چه درد سری می دهی برو
ما مست ساغر می عشقیم پیش ما
این وعظ و این نصیحت عالم به نیم جو ۱۹

***

با وجود وسعت کام و دل و جمع بتان
زاهد و افسرده دل، در کنج تنهایی غنود
ما زیان عاشقی بگزید، زاهد سود زهد
آن زیان را دوست می دارم ازین بیهوده سود ۲۰

یا این ابیات که جنبه ی بهاری را نیز در خود گنجانیده است.

نو بهار و می و معشوقه و جام است اینجا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقام است اینجا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای ساقی
غیر می هر چه بود جمله حرام است اینجا
خوشحال خان شاعری است که در دیوان او بیت هایی که از همه بیشتر و
زیادتر دیده می شود، عشقی و اشعار غنایی است. چون پیروی شاعران
فارسی گوی بود و در زندگی اش آثار از تجربیات عشق و محبت دیده می شود.
عاشقی چیست غم و درد و بلا را بودن
سالها شد که ز روی تو کشید این دل ما ۲۲
و در مدح قد و بالا و حسن و زیبایی محبوب، این مرد شمشیر زن این گونه
احساساتی دارد.

به پیش قامت دلجویی و پیش زلف شبرنگت
نگارینا درخت سرو سنبل را چه یاد آرم ۲۳
لبت مسیح صفت مرده را روان بخشد
عجب طیب طبیعت شناس هر خویست
اگرچه تیر عدو جانستان بود خوشحال
مرا خدنگ بلا آن دو چشم جادویست ۲۴

خوشحال خان به زبان فارسی غزل، قصیده و رباعیات هم نوشته است.
یک قصیده او که ۲۶ بیت دارد هم از لحاظ تفکر و محتوی و هم از لحاظ هنر
شعری قابل ستایش است؛ که به این مطلع آغاز می شود.

چشم ظاهر بین مردم، مردم چشم سراسر است

عاقلان را در درون چشم، چشم دیگر است ۲۵
و این قصیده بر وزن و بحر سروده شده است که قبل از او به قول هیواد مل
امیر خسرو دهلوی «قصیده بحرالابزار» جامی هروی قصیده ی «لجة الاسرار»
امیر علی شیر نوایی قصیده ی «تحفة الافکار» و کلیم کاشانی قصیده «نسایم
الاسحار» و ابوالمعانی بیدل قصیده «سواد اعظم» را به همان بحر و وزن سروده
بودند. ۲۶

چند غزل‌های از شعر فارسی خوشحال نیز به بحوری سروده شده است که قبل از ایشان شعرای فارسی گوی معروف سروده بودند. مثل این غزل خوشحال که

هر که در کوچه آن ماه مکانی دارد کفر محض است اگر میل جنائی دارد ۲۷
به وزن غزل لسان الغیب شیراز است که می گوید

شاهد آن نیست که موی و میانی دارد بنده‌ی طلعتی آن باش که آنی دارد ۲۸
سعدی هم به همین بحر غزلی دارد:

آن شکر خنده که پرنوش دهانی دارد نه دل من که دل خلق جهانی دارد ۲۹
غزلی را حافظ می سراید که :

ما زیاران چشم یاری داشتیم خود غلط بود آنچه می پنداشتیم ۳۰
به همین بحر غزلی را خوشحال با این مطلع چنین آغاز کرده است

چون نظر بر خال خوبان داشتیم تخم غم را در دل خود کاشتیم ۳۱
و غزلی را که خوشحال خان به این مطلع آغاز می کند :

نو بهار و می و معشوقه و جام بست اینجا زهد و پرهیز و ورع را چه مقام است اینجا ۳۲
به وزن و بحر است که جامی در آن این غزل را سروده است .

طرف باغ و لب جوی و لب بام است اینجا ساقیا خیز که پرهیز حرام است اینجا ۳۳
و به همین بحر: غزلی فیضی هم دارد که می گوید :
این چه مستی است که بی باده و جام است اینجا

باده گر خام بنوشیم حرام است اینجا ۳۴
در این بحر از عرفی و نظیری هم غزلها داریم و غزلی را که خوشحال با شیرینی بسیار سروده است این است که :

به خط نورسید آن نورسیده به قتل عاشقان خط برکشیده ۳۵
به قول خانم گویا اعتمادی، واقف بتالوی، خاتم الشعرا ادبستان هند، به همین بحر دو غزلی را به مطلع‌های زیر سروده است:

- ز چشم می رمد آن نور دیده خد داند که از مردم چه دیده
- مگر گل شب ترا در خواب دینده که پیش از صبح پیراهن دریده ۳۶

***

خوشحال خان ختک چند غزلی ملمع هم دارد که در آن از فارسی و پشتو استفاده نموده و این علامت قادر الکلامی او می باشد، او می گوید :

تأویل قند و نبات و شهد یکجا دیده‌ای آری آری آن دهان و آن لبان و آن ویل ۳۷
تاویل (تو گفتی) ویل (گفتن) کلمات پشتو است. و بیت دیگری که

گمان مبر که بگردد ز عشق تو خوشحال چرا که بر رخ خوب تو دیر شیدا دید ۳۸
دیر شیدا دئ (بسیار شیدا است) جمله پشتو است که به هنر و زیبایی به
کار برده است.

دکتر جاوید می گوید: بسا موارد شاعر (خوشحال) موفق شده است تا
کمال معنی را با جمال لفظ استادانه پیوند و آرایش دهد و عالیترین حال و
عواطف بشر را در قالب زیباترین الفاظ به سبک فصیح و دلپذیر عراقی بیان کند
۳۹ مانند این ابیات :

«کوهی» اگر زمانه فرستد هزار غم از غم چه غم چو رطل گران را بیافرید ۴۰
«رو هیا» یوسف عهد است نگار تو ولی نیست آگه ز درد دل یعقوبی تو ۴۱
با داغ دل چو لاله درین باغ زاده یم از ماست هر که زاویه در خون کند کسی ۴۲
مثل شعرای دیگر، در اشعار دری خوشحال تلمیح هم به نظر می آید که دلیل
وسعت مطالعه شاعر است. در بیتی می گوید:

آدم صفت ز روضه رضوان بدر شوم ما را اگر ز کوی تو بیرون کند کسی ۴۳
من مگر از حال خود آگاه نیم شیخ صنعان را ز دین بیزار کرد ۴۴
و از آیات قرآنی هم اقتباس آورده است که ثمره ی آشنایی خوشحال با کلام الهی
است.

عفو خدا ز جرم من و تو زیادت است «لا تنقطو» ز آیت قرآن شنیده‌ای ۴۵
اینجا باید از نظر صور خیال هم به اشعار دری خوشحال یک نگاه بیاندازیم که از
چه آرایه‌ها استفاده نموده.
واج آرایبی ::

یار من یار ز اغیار نمی داند حیف قدر یاران وفا دار نمی داند حیف ۴۶
تجنیس یا جناس :

چشم ظاهر بین مردم مردم چشم سر است

عاقلان را در درون چشم چشم دیگر است ۴۷
مراعات النظیر یا تناسب :

چو «روهی» در حدیث آید نبات و شکر افشاند

در آندم طوطی خوشگوی و بلبل را چه یاد آرم ۴۸

حسن تعلیل :

سرو در باغ سر افکنده از آنست که او

طباق یا تضاد :

مشک سلطان است و من درویش او

ارسال المثل :

باران دیده را به تردد همی دهم

تکرار و تصدیر :

قیمت گوهر نمی داند مگر گوهر شناس

از زبان مرد صاحب دل سخن چون گوهر است ۵۲

تضاد :

هست از آهن و فولاد پدید این دل من ۵۳

از غم و غصه هر ناکس و کس هیچ نشد

ایهام :

بهر نظاره ی تو بر در و بام است اینجا ۵۴

شاه من تند بران رخس که بس مردم شهر

لف و نشر :

دلَم رِبُودَه آن زلف و خال و ابرویست

چه خوش هلال چه خوش دام و دانه دلجوئیست ۵۵

خوشحال خان در شعر پشتو «خوشحال» تخلص می کند. ولی در فارسی «خوشحال» «کوهی» و «روهی» آورده است.

مگر از چهره ی او مبرهن نیست ۵۶

چرا خوشحال را پرسی که چونی

ز خیل آن سگان بودی چه بودی ۵۷

بکنوی او که ره دارند روی

کاش باشد این کرم ایدوستان زانشوخ زود ۵۸

قتل کوهی را به تیغ غمزه خواهد آن نگار

خوشحال به زبان فارسی تاریخهای ولادت و وفات افراد خانه اش را نیز

در صورت شعر در آورده است اینجا بطور نمونه قطعه ولادت پسر بزرگش اشرف خان هجری را می آوریم:

بزاد اشرف و اندر کنار دایه بنخفت

به زاو یای مه روزه پاس اول شب

حساب سال وی آمد بهار «اهل شگفت» ۵۹

چو بود وقت بهار و شگفتن گلهها

قبلا یاد آور شدیم که خوشحال برخلاف شعر پشتو، شعر فارسی اش به

جای حماسه تقریباً همه به عشق و رندی و پند و نصایح و امید و رجا و همت و

بلند خیالی مشتمل است. ولی یک رباعی که در آن اظهار تأسف بر همکاری با

مغولها است چنین است:

افغان را بس بریدم گردن
حیف است ز کوشش بی جا کردن ۶۰

گفتم که مغل شوم به شمشیر زدن
آخر نشد همان افغانم

یادداشتها

- ۱- خوشحال خان ختک، ص ۲۲۵، مولف: دوست محمد کامل مومند، اداره اشاعت سرحد، پیشاور، ۱۹۵۱م.
- ۲- کلیات غالب (فارسی) ج، ۱، ص ۱۶۱، مجلس ترقی ادب، لاهور، طبع اول، جون ۱۰۶۷م.
- ۳- ارمغان خوشحال - ص ۸۷، مقدمه از: سید رسول رسا، یونیورسٹی بک ایجنسی، پیشاور، بار دوم، ۲۰۰۱م.
- ۴- همان، ۶۵.
- ۵- خوشحال نامہ، «خوشحال کی فارسی شاعری» از دکتر سید مرتضی جعفری، ص ۵۹، اباسین آرٹس کونسل پیشاور، ۱۹۸۰م.
- ۶- ننگیال پشتون «اشعار دری خوشحال» از خانم گویا اعتمادی، ص ۲۷.
- ۷- پشتو کا عظیم شاعر خوشحال خان ختک، ص ۹۱، از پرفسوز نعیم تقوی، شعبہ تصنیف و تالیف، وفاقی اردو کالج کراچی ۱۹۸۱م.
- ۸- ارمغان خوشحال، ص ۱۴۵.
- ۹- اقبال و خوشحال، ص ۹۷، از: میر عبدالصمد خان، عظیم پبلشنگ ہاوس، پیشاور، بار دوم ۱۹۸۲م.
- ۱۰- احوال و آثار و شرح سرودہ ہای فارسی خوشحال خان، پایان نامہ کارشناسی ارشد خانم شازیہ نذیر، دانشگاه ملی زبانہای نوین - اسلام آباد.
- ۱۱- ننگیالی د زمانی، ص ۲۴۷، سر محقق زلم- هیوادل، د افغانستان دکلتوری ودی تولنہ، جرمنی، ۱۳۸۰.
- ۱۲- د خوشحال ختک کلیات، ج، ۱، ص ۵۱۹، مقدمہ از: عبدالحی حبیبی، قندہار، چاپ اول ۱۳۱۷.
- ۱۳- همان، ص ۵۰۹.
- ۱۴- همان، ص ۵۰۸.
- ۱۵- همان، همان.
- ۱۶- ارمغان خوشحال، ص ۷۹۴.
- ۱۷- همان، ص ۷۸۹.
- ۱۸- همان، ص ۷۸۸.
- ۱۹- همان، ص ۷۹۴.
- ۲۰- همان، ص ۵۱۲.
- ۲۱- د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۱۵.
- ۲۲- سر آب، خوشحال کی فارسی شاعری، از نجم الرشید، ص ۷۱.

- ۲۳ - د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۲۲
- ۲۴ - ارمغان خوشحال، ص ۷۸۸
- ۲۵ - همان، ص ۷۹۲
- ۲۶ - ننگیالی د زمانی، ص ۲۴۶
- ۲۷ - د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۰۸
- ۲۸ - دیوان حافظ - ۸۳، به اہتمام: جهانگیر منصور، نشر دوران، تهران، چاپ ششم ۱۳۸۰.
- ۲۹ - کلیات سعدی - ص ۲۳۹، محمد علی فروغی، انتشارات ققنوس، تهران، زمستان ۱۳۶۶
- ۳۰ - دیوان حافظ - ص ۲۳۹
- ۳۱ - د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۱۷
- ۳۲ - همان، ص ۵۰۵
- ۳۳ - دیوان جامی، ج ۱، ص ۲۳۳، جلد اول، مقدمه و تصحیح: اعلا خان افصح زاد، نشر مرکز مطالعات ایران، تهران، ۱۳۷۸
- ۳۴ - کلیات فیضی - ص ۱۷۸، مرتبہ: ا.دی ارشد، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب لاہور، ۱۹۶۷ م.
- ۳۵ - د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۱۹
- ۳۶ - دیوان واقف، ص ۷۱۱ - ۷۱۲، باہتمام: پرفسور غلام ربانی عزیز، پنجابی اکادمی، لاہور ۱۹۶۲ م.
- ۳۷ - د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۲۶
- ۳۸ - همان، ص ۵۲۸
- ۳۹ - نگاہی بر اشعار دری خوشحال خان ص ۱۵، تالیف: پوهاند دوکتور جاوید اکادمی علوم افغانستان، ۱۳۶۴.
- ۴۰ - د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۱۱
- ۴۱ - همان، ص ۵۱۸
- ۴۲ - همان، ص ۵۱۱
- ۴۳ - همان، همان
- ۴۴ - ارمغان خوشحال، ص ۷۸۹.
- ۴۵ - د خوشحال ختک کلیات، ج ۱، ص ۵۱۹
- ۴۶ - ارمغان خوشحال - ص ۷۹۲
- ۴۷ - همان، همان.
- ۴۸ - همان، ص ۷۹۳
- ۴۹ - همان، ص ۷۹۴
- ۵۰ - همان، ص ۷۸
- ۵۱ - همان، ص ۷۸۷
- ۵۲ - همان، ص ۸۰۰
- ۵۳ - همان، ص ۷۹۴
- ۵۴ - همان، ص ۷۸۶
- ۵۵ - همان، ص ۷۸۸
- ۵۶ - همان، ص ۷۸۷
- ۵۷ - همان، ص ۷۹۴
- ۵۸ - همان، ص ۷۹۰
- ۵۹ - تاریخ مرصع، ص ۲۹۹، تالیف: افضل خان ختک، مقابله و تصحیح: دوست محمد کامل - یونیورسٹی بک ایجنسی پشاور.
- ۶۰ - همان - همان.

*****

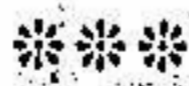
دوست محمد خان کامل یثربی

نگاهی به احوال و آثار

(۱۹۱۵ - ۱۹۸۱ میلادی)

چکیده:

دوست محمد خان کامل یثربی (م ۱۹۸۱ م) نویسنده، منتقد و سخنور سه زبان فارسی، پشتو و اردو از شخصیت‌های علمی، ادبی و فرهنگی قرن بیستم به شمار می‌رود. او در زمینه تحقیق و پژوهش آثار متعددی به پشتو، اردو و انگلیسی چاپ شده و چاپ نشده از خود باقی گذاشته است. در شعر فارسی به موضوعات منقبت، وطن دوستی، تغزل گرایش صمیمانه نشان می‌داد. او دانش آموخته رشته‌های فلسفه و حقوق از دانشگاه اسلامی علیگر بوده و در شغل وکالت دادگستری اشتغال داشت، اما در نهضت استقلال طلبی مسلمانان شبه قاره و در فعالیت‌های انجمن نویسندگان پشتو زبان سهم شایانی داشته است. به اشعار و اندیشه‌های فارسی سرایان برجسته به حدی متوجه بود که غیر از شعر فارسی در شعر اردو و پشتو هم از آن سرچشمه فیاض بهره‌هایی برده است. غیر از ده‌ها مقاله علمی چهار کتاب به پشتو، یک کتاب به اردو و یک کتاب به انگلیسی در آثار چاپ شده‌اش می‌درخشد. متأسفانه مجموعه‌های شعری وی که «خُمخانه یثرب» (فارسی و اردو) و مجموعه اشعار (پشتو) عنوان دارد، تاکنون به چاپ نرسیده است.

شرح احوال (۱)

دوست محمد خان کامل یثربی که در تاریخ ۱۷ سپتامبر ماه ۱۹۱۵ میلادی در شهر پشاور پا به عرصه وجود نهاد، پسر فوجون خان از قبیله مومند افغانها بود. نیاکان دوست محمد خان در روستای معروف ایل مومند به نام بده بیرکه در مجاورت شهر پشاور می باشد، زندگی می کردند. که بعداً به شهرستان نوشار [نوشهره] کوچ کرده در یکی از دهکده توابع آن شهرستان به نام داگی سکنه گزیدند؛ ولی بعداً پدرش با خانواده خود به پشاور آمده در سکندرپوره آن شهر اقامت گزید. وی (فوجون خان) به عنوان قاضی خدمت می کرد.

دوست محمد خان کامل تحصیلات ابتدایی را در یکی از دبستانهای پشاور به پایان رسانید و درست در همین زمان بود که پدرش به هری پور، یکی دیگر از شهرهای ایالت سرحد شمال غربی انتقال یافت. چنانچه بعد از سه سال خدمت فوجون خان در سال ۱۹۲۹ میلادی به عنوان قاضی به شهرستان مردان منتقل گردید. دوست محمد خان کامل در همه این مدت پدر خود را همراهی می کرد و همچنین در سنایه عطوفت و محبت پذیری تحت نظارت و راهنمایی وی، رشد می یافت. در سال ۱۹۳۲ میلادی آقای دوست محمد خان کامل در شهر مردان دبیرستان خود را با موفقیت گذرانید و وارد دانشکده اسلامی پشاور (Islamia College Peshawar) گردید. در همین ایام دانشجویی به مدیریت مجله خیبر برگزیده شد در سال ۱۹۳۴ میلادی از اسلامیه کالج پشاور رفته وارد دانشکده ادوار پشاور (Edward College Peshawar) شد. در همین ایام بود که دوست محمد خان کامل علاوه بر شعر پشتو به سرودن شعر فارسی و اردو نیز دست به کار شد. و در جلسات انجمن های ادبی شرکت می جست و هنگامی که در سال ۱۹۳۶ میلادی نایل به اخذ درجه لیسانس گردید جهت ادامه تحصیلات

۱ - الف: د توری او در قلم خوانند (صاحب سیف و قلم) تألیف محمد نواز خان ختک - پشاور سال ۱۹۶۱ میلادی ص ۸ - ۹.

ب: «خَم خانہ یثرب» دوست محمد خان کامل یثربی - نسخه خطی با تشکر از همیش خلیل محقق معاصر پشتو.

خود عازم دانشگاه علیگر شد و در آنجا بود کہ دوست محمد خان کامل اول در فلسفہ فوق لیسانس گرفت و بعداً تحصیلات خود را در رشتہ حقوق بہ پایان رساند. در سال ۱۹۳۹ م وی بعنوان وکیل دادگستری در پیشاور مشغول بہ کار گردید و دوش بہ دوش آن بہ فعالیت های سیاسی نیز پرداخت و تحت لوای حزب مسلم لیگ برای استقلال مسلمین ہند دست بہ مبارزہ زد و حتی برای مدتی زندانی شد. در سال ۱۹۴۹-۵۰ وزیر ارشد ایالت سرحد شمال غربی بہ نام عبدالقیوم خان بہ کامل پیشنهاد کرد کہ سمت قاضی ارشد (Session Judge) را قبول کند ولی وی موافقت نکرد.

در سال ۱۹۵۱ میلادی وی بہ عنوان منشی عمومی (General Secretary) «اولسی ادبی جرگہ» [انجمن ملی ادبی] کہ انجمن نمایندہ نویسندگان پشتوی ایالت سرحد شمال غربی پاکستان بود، انتخاب گردید و بہ طور متوالی در حدود ہشت سال این مسئولیت سنگین را بہ عہدہ داشت. فعالیت های اولسی ادبی جرگہ [انجمن ملی ادبی] در تاریخ زبان و ادبیات پشتو از اہمیت فراوانی برخوردار است و همچنین انجمنی است کہ بہ زبان پشتو شعرا و ادبایی مانند امیر حمزہ شینواری، کاکاجی صنوبر حسین مومند، دوست محمد خان کامل، اجمل ختک، قلندر مومند، ولی محمد خان طوفان، میر مہدی شاہ مہدی، حسین بخش کوثر، ہمیش خلیل، سیف الرحمن سلیم، عبداللطیف وہمی، سردار خان فنا، رضا ہمدانی و فارغ بخاری را پروراندہ است.

در سال ۱۹۶۲ میلادی رئیس کل دادگستری و دیوان عالی کشور سمت قاضی دادگاہ عالی را بہ دوست محمد خان کامل پینشہاد کرد ولی وی از قبول آن معذرت خواست و بالاخرہ در تاریخ ۲۳ فوریه ۱۹۸۱ میلادی بہ روز دوشنبہ دوست محمد خان کامل این دار فانی را وداع گفت و بہ زحمت ایزدی پیوست. مزار وی در پشتون گری از توابع شہرستان نوشاز [نوشہرہ] می باشد.

سبک و آثار

دوست محمد خان کامل عالم و دانشمند وفیلسوف و محقق و تاطق و نویسنده و شاعر ارجمند بہ زبانہای پشتو، انگلیسی، فارسی، اردو، عربی و

سانسکریت بود و بر این زبانها تسلط کامل داشت و در بین این زبانها به سه زبان یعنی فارسی، پشتو و اردو شعر نیز می سرود ولی شعر هر سه زبان وی تحت تأثیر شعر فارسی بوده است به طوری که در مقطع یکی از غزلهای پشتو می گوید:

نن گمان په پیشور می د شیراز شی   په دا زمکه چی کامل سخن طراز دی

ترجمه: «امروز که کامل دارد در این بجر و وزن شعر می سراید، گمان می کنم که پیشاور به صورت شیراز در آمده است.»

دوست محمد خان کامل در فارسی کامل و یثربی هر دو تخلص را به کار می برد. اگرچه وی شعر سرودن را از غزل سرایی شروع کرد ولی ممکن نبود که قلب حساس و نگاه ژرف بین وی از تحولات سیاسی وطن اثر نپذیرد و نهضت های استقلال طلبانه و جنبش های ملی را نادیده بگیرد. لذا علیه استعمارگران قطعاتی گفته و از این راه افکار میهن پرستانه خود را ابراز داشته است. همچنین در آثار وی افکار ملی و وطنی دیده می شود. کلامش ساده و روان و شیرین و خالی از ابهام و تعقید است از نظر سبک پیرو مکتب خاصی نیست و این واقعیت را خودش نیز اظهار داشته است:

مذاق شعر ندارم نه قدرت سخن است   فغان و ناله و فریاد مدعای من است

آثار چاپ شده

- ۱ - خوشحال خان ختک به زبان اردو
  - ۲ - کلیات خوشحال خان ختک تصحیح و تحشیه به زبان پشتو
  - ۳ - دیوان سکندر خان ختک تصحیح و تحشیه به زبان پشتو
  - ۴ - رحمان بابا بزبان پشتو
  - ۵ - آن آفان اپروچ تو خوشحال بزبان انگلیسی (On a Foreign Approach to Khushhal)
  - ۶ - تاریخ مرصع تصحیح و تحشیه به زبان پشتو
- همچنین مقالات تحقیقی و علمی و ادبی در موضوعات مختلف نوشته و به چاپ رسانده است که بعضی از آنها به شرح ذیل است:

- ۱- تحلیل و بررسی کتابی به نام «دقر آن ژزا» [گریه قرآن] تالیف سمندر بدر شوی [مجله ماهنامه اسلم پیشاور مه ۱۹۵۱م]
- ۲- گدیہ گری کار مشکلی است [مجله ماهنامه اسلم پیشاور اوت ۱۹۵۲م]
- ۳- رحمن، بابای عشق [مجله ماهنامه اسلم پیشاور مه ۱۹۵۲م]
- ۴- نواز ختک [مجله ماهنامه اسلم پیشاور فوریه ۱۹۵۲م]
- ۵- کاکاجی صنوبر حسین در جلسیات ما [روزنامه الفلاح پیشاور فوریه ۱۹۵۵م]
- ۶- شعور ملی در ادب خوشحال [سه روزہ آزادی پیشاور آوریل ۱۹۵۵م]
- ۷- ور بمیریم نیز می آئیم [مجله ماهنامه لار پیشاور نوامبر ۱۹۵۶م]
- ۸- نذرانہ عقیدت طالب علمی [مجله ماهنامه لار پیشاور ژانویه ۱۹۵۷م]
- ۹- یاد یوسف [ہفت روزہ رہبر پیشاور فوریه ۱۹۵۷م]
- ۱۰- یک قربانی بزرگ و فراموش شدہ [مجله ہفت روزہ رہبر پیشاور مارسن ۱۹۵۷م]
- ۱۱- تاترہ (قلہ کوه خیبر در ایالت سرحد) [مجله ماهنامه ننگیالی پیشاور مه ۱۹۵۷م]
- ۱۲- عشیرہ و خانوادہ علی خان [مجله ہفت روزہ رہبر پیشاور ژوئن ۱۹۵۷م]
- ۱۳- راجع بہ انتقاد رحمن بابا [مجله ہفت روزہ رہبر پیشاور ژوئیہ ۱۹۵۷م]
- ۱۴- پیام محرم [مجله ہفت روزہ رہبر پیشاور اوت ۱۹۵۷م]
- ۱۵- مقامیت و قومیت [مجله ہفت روزہ رہبر پیشاور ژوئن - ژوئیہ ۱۹۵۸م]
- ۱۶- راجع بہ انتقاد خوشحال بابا [مجله ہفت روزہ رہبر پیشاور اوت ۱۹۵۸م]
- ۱۷- کتاب نوین راجع بہ رحمن بابا [مجله ماهنامه لار پیشاور سپتامبر ۱۹۵۸م]
- ۱۸- خوشحال خان ختک [مجله ہفت سنگ میل پیشاور ژانویه ۱۹۵۷م]

آثار چاپ شدہ

- ۱- مجموعہ اشعار پشتو
- ۲- تاریخ ادبیات پشتو
- ۳- انسان کامل
- ۴- خُمخانہ یثرب مجموعہ اشعار فارسی و اردو

نمونه کلام:

خطاب به سالار شهیدان

ای حسین ای نور چشم قره العین نبی

پور حیدر تو رسول الله «ص» را آمد وصی

در ولای آل پیغمبر دل و جان را قرار

احمد مختار مولایم مرا مولا علی

عشق تو سرمایہ کونین ما را ای حسین

ما فدای نام تو روحی و امی و ابی

از تو باطل سرنگون شد وز تو حق شد سربلند

تا ابد حق را ز تو حاصل بلند آوازی

کار کفر آمد به سر از همت عالی تو

از تو دین پاینده، جان و ملت بیضا تویی

جور و استبداد بر او پرده اخفا کشید

نام انصاف است در عالم ز کار تو جلی

امت جدّ ترا از تو سعادت شد نصیب

گرچه سردادی نه دادی دست در دست شقی

روی پُر نور تو تاریکی ز عالم دور کرد

شد ز فیض تو دل کامل سراپا روشنی

***

فدای دین خداوند پاک لم یزلی

نه کرده‌ای تو شہایعت یزید شقی

به دین سایه فکن گشته‌ای چو سرو سہی

زہی نصیب مرا گر تفقدی بکنی

حسین ابن علی ای سوار دوش نبی «ص»

اگرچه کرده‌ای قربان جان خویش مگر

نه گشت خم سر پاکت به پیش باطل و کفر

شہا: بیا کہ شود گردِ راہ تو کامل

***

به جوانان سرحد

پور خیبر ای جوان نامدار
مرد میدان و غنا فرخ نهاد
جان سپاری بهر ملت کیش تو
بهر شادابی گلزار وطن
مال و جان از بهر دین کردی نثار
آتش گلزار در پندار تو
از تو ای شیدای دین در شش جهات
فاتحان ملک هند آبای تو
شهبازان و دلیر و صفا شکن
دین حق به هندیان آموختند
کفر را از پای در انداختند
نور ایمان در دل خود داشتند
بازخیز ای یادگار میرویس (۱)
همت عالی تو چون خوشحال (۲) دار
یثربی ای نور چشم غوریا (۳)

راحت و بازی به پیش کارزار
شیر صولت، شیر دل عالی نژاد
ملک و ملت بهتر از جان پیش تو
خون خود را زیختی ای جان من
شان تو از کار تو شد آشکار
فخر ما افغانیان ایثار تو
جذبۀ ایثار می گردد ثبات
کامرانی در و غا لالای تو
نام شان روشن چو مهر ضو فگن
شمع دین در کفر زار افروختند
رایتش را بیخ برانداختند
رایت دین نبی افراشتند
تا که در جنت بنزد بر تو قیس
در گمنامش آسمان را باز آر
شو مثیل شیر شاه (۴) و ارسل (۵)

ما همچو گرد در ره جانان نشسته ایم
رخ را متاب رشته جانم نه بگسلد
چون بر رخ حبیب کشیدیم چشم را
آرام جان و دل غم جان جهان مرا
وز روی بندگان به افلاک بسته ایم
کان را به رشته گل روی تو بسته ایم
زان روز ما ز هر دو جهان چشم بسته ایم
ما ز امتیاز راحت و اندوه رسته ایم

۱ - آزادی خواه افغان از منطقه قندهار.

۲ - خوشحال خان ختک شاعر و مبارز پشتون.

۳ - شهاب الدین غوری - شاه افغانستان که مناطقی از شبه قاره هند را فتح کرده بوده

۴ - حاکم شبه قاره هند معاصر همایون

۵ - سردار معروف قبیلۀ یوسفزئی افغانیان

واعظ مگر ز حال تو کامل خبر نداشت
با نیک و بد چه کار چو از خود گسسته ای

***

ز یاد زلف پریشان دلم پریشان است
منم فسرده و بی تاب و چشم گریان است
دلم چو ماهی بی آب و دیده ها پُر آب
خیال یار و جدایی چو برق سوزان است
صبا به خدمت سلطان گل پیام رسان
که بی خزان ز فراق هزار نالان است
فدای عزم شکارت شوم بیا به شکار
ز زخم ناوک چشم تو دل گلستان است

***

مذاق شعر ندارم نه قدرت سخن است
فغان و ناله و فریاد مدّعی من است
به حیرتم که گهی شاد بوده ام در عمر
چنین دماغ و دل من گرفته محن است
دو صوت شیون قُمری و ناله بلبل
مرا به گوش مدام آمده در این چمن است
صبا وزید بخندید غنچه و گل شد
چه خنده اش که ز حیرت هنوز وا دهن است
به لفظ خنده مرا خنده آید ای کامل
وگر نه گریه شام و سحر نصیب من است

***

خوشحال خان ختک

رهنمای قوم ای خوشحال خان
رستم و فردوسی افغانیان
در دل تو حُب آزادی مکین
همّت و غیرت ز جان تو عجین
جنگ تو بُد بهر ناموس وطن
بهر ما برداشتی رنج و محن

***

دوبیتی

جان من گفت پرده داری چیست
قصه درد خویش باز بگو
گفتمش از نگاه ناطق خود
می کنم از تو پرده داری تو

*****

ادب امر و ز ا یران

* علاج درد *

دیگر طاقتم طاق شده بود و نمی دانستم از دستشان چه کار کنم. هر چه عز و جز می زدم و می گفتم که «شما را چه به این جور چیز نوشتن‌ها» به خرجشان نمی رفت که نمی رفت. اصلاً انگار نه انگار که من معلم انشایشان بودم و به دلائلی نمی خواستم که آنها این قدر راجع به جنگ چیز بنویسند! توی آن سوراخ دانی یکی هم پیدایش نمی شد که به آنها بگوید: «آخر نیم وجبی های الف بچه! شما را چه به انشاهای این چنینی.»

نصیحت پردازیهای خودم هم که شش دانگ بی فایده بود. حیف از آن همه دود چراغ خوردنهایم. عجیب اینکه درمیان آن همه کتابی هم که خوانده بودم، علاجی برای این درد پیدا نمی شد. اصلاً مگر غیر از این بود که می خواستم به دلیل همان چیزهایی که در لابلای همان کتابها آموخته بودم، عمل کنم؟

اول سال که کار را شروع کردم، این طور نبود خودم موضوع می دادم و مثلاً می گفتم بروید و راجع به تابستانی که گذرانیده‌اید انشا بنویسید. یا اینکه اگر دلتان می خواهد از آرزوهای بزرگتان بگویید. آنها هم می رفتند و نوشته یا ننوشته، با چند خط، سرو ته قضیه را هم می آوردند و نمره شان را هم می گرفتند، البته من ملاحظه شان را می کردم، وگرنه آن نوشته‌های بی سرو ته را که نمی شد گفت انشاء. یک چیزهایی می نوشتند که مرغ پخته اگر می شنید خنده‌اش می گرفت. اما به هر حال مثلاً دلم خوش بود که بچه‌ها را از دنیای خودشان بیرون نمی کشم.

اما جنگ که شروع شد، دیگر اختیار موضوعهای انشا از دستم خارج شد! نه این که نتوانتم به آنها موضوع دلخواه خودم را بدهم، اتفاقاً به این نتیجه رسیده بودم که باید روی این کار پافشاری کنم! اما خوب، بچه‌ها خودشان خودسرانه می رفتند و هرچه دلشان می خواست می نوشتند و می آوردند و هر

موضوعی را به جنگ و بمباران و این جور چیزها ربط می دادند. به آنها می گفتم بروید و هر قدر که می خواهید با پوکه های خالی که جمع کرده اید، بازی کنید اما این قدر انشاء جنگی پشت انشاء جنگی تحویل من ندهید! آخر چار دیواری کلاس ما که اتاق جنگ نیست. اما مگر این حرفها فایده ای هم داشت؟! هر چه تذکر می دادم، کلاه هیچ کدامشان قاضی نمی شد. این بود که من هم بالاخره یک روز تصمیم خودم را گرفتم.

آن روز وقتی وارد کلاس شدم، یک راست به طرف تخته سیاه رفتم و موضوع انشای مورد نظر را نوشتم: «مدرسه و کلاسی را که در آن درس می خوانید توصیف کنید.» بعد هم برای این که مطمئن شوم بچه ها این بار حرفم را عملی خواهند کرد، سینه صاف کردم و گفتم: «موضوع انشای هفته آینده همین است که می بینید. هیچ کدام هم حق ندارید خلاف این موضوع چیزی بنویسید... یادتان باشد که نمره این انشاء وارد کارنامه ثلث اول خواهد شد. پس خوب به حرفهایی که زدم گوش کنید.... یادتان باشد که باید راجع به مدرسه و کلاس، بنویسید نه چیزهای دیگر.» حرفم که تمام شد گرمای عجیبی را توی تنم احساس کردم. به طرف پنجره کلاس رفتم و توی دلم آرزو کردم که ای کاش تمام خط و نشان کشیدن هایم کارگر بیفتد.

و بالاخره دفتر زمان ورق خورد و روزی که انتظارش را می کشیدم فرارسید. مقرر و سنگین وارد کلاس شدم و قبل از هر کاری پنجره ها را باز کردم و به وسط کلاس برگشتم. با دستپاچگی به چشمهای معصوم یک یکشان نگاه کردم و در آمدم: «خوب بچه ها! موضوع انشاء چی بود؟»

این رانه از آن جهت پرسیدم که همه چیز فراموشم شده بود. اتفاقاً خیلی هم خوب همه چیز را به خاطر داشتم، اما باید طوری رفتار می کردم که رویم حساب کنند و به حرفم گوش بدهند. اصلاً چه کسی گفته بود که من نمی توانم از پس یک عده خرده بچه بر بیایم؟ همه بچه ها که کلاس را پر کرد، دل من از خوشحالی غنج رفت. این صداها نشان دهنده آن بود که آنها موضوع را به خاطر داشتند. حالا باید کسی را که می دانستم جسورتر از آن است که به این زودیهام به تله بدهد، برای خواندن انشاء انتخاب می کردم. احتیاج به فکر کردن نبود، قاسمی نژاد را خیلی خوب شناخته بودم. اهل خرمشهر بود و با پدر و مادرش در شهر ما - اهواز - زندگی می کرد. او بیشتر از هر کسی توی کلاس احساسات به خرج می داد و با هیجانی که خاص خودش بود، انشاهایش را می خواند، آنهم چه انشاهایی، انگار تازه از خط برگشته بود که می توانست این طور با آب و تاب از جنگ حرف بزند. در این مواقع می شد جوشش شتابان خون را در صورت تیزه رنگش حس کرد و نه آنکه تنها دید! برای این که همه چیز طبیعی جلوه کند،

دفتر کلاس را باز کردم و اسمش را از میان انبوه اسمها صدا زدم :
- مرتضی قاسمی نژاد!

صدایش از میان انبوه بچه‌ها به گوشم رسید:
- حاضر

کمی جا خوردم و با عصبانیت گفتم: «من که حاضر غایب نمی‌کنم بچه! پاشو بیا انشایت را بخوان.»

و او به ناچار جثه کوچکش را از میان نیمکت بیرون کشید و با ورق کاغذی که در دست داشت به طرفم آمد. وقتی کنارم رسید، وسوسه به جانم افتاد که کاغذش را از دستش بگیرم و از روی کنجکاوی نگاهی به آن بیندازم. عجیب مشتاق شده بودم که هرچه زودتر از محتوای نوشته‌اش باخبر شوم. حسی ناشناخته به من گفت که به او اطمینان نکنم! با ناامیدی نگاهی به چشمان بزرگ میشی‌اش انداختم و گفتم:

- مگر دفتر انشاء نداری که توی ورق نوشتی؟

همان طور که مردد ایستاده بود، گردنش را کمی خم کرد و مثل بچه گنجشک سرمزده‌ای، آرام به حرف آمد:

- اجازه... اجازه چرا... ولی آقا...

بی آنکه اجازه دنبال کردن حرفش را به او بدهم، گفتم:

- خوب دیگر، شروع کن...

و او با کمی این پا و آن پا شدن شروع به خواندن انشایش کرد. موضوع انشاء را خواند کمی مکث کرد و بعد این طور ادامه داد: «مدرسه‌ای که من در آن درس می‌خوانم ده کلاس دارد. من و همکلاسه‌هایم در یکی از این کلاسها جمع شده‌ایم. کلاس ما دو پنجره رو به بیرون دارد. من و همکلاسه‌هایم روی هم ۴۷ نفر می‌شویم. معلم ما وقتی که می‌آید، قبل از هر کاری به طرف پنجره می‌رود...» تازه سرکیف آمده بودم و داشتم لب‌هایم را از شوق می‌جویدم که آن اتفاق وحشتناک رخ داد. صدای مهبیبی بلند شد و سقف آسمان گویی، به زمین افتاد! فریاد من و دانش‌آموزانم هنوز در نیمه راه گلوهایمان بود که سقف روی سرمان نشست و ما را در زیر خروارها خاک و سنگ محبوس کرد. در آن هنگام ناگهان همه چیز مثل نگاه‌های کز کرده چشمان میشی قاسمی نژاد برایم حقیقت پیدا. فریادی از وحشت کشیدم و لحظه‌ای بعد حس کردم که دست‌هایم مثل بال‌های یک چارقد کهنه، در هم گره خورده است. تقلا کردم که تکانی به اندامم بدهم، اما با اولین تلاش به بیهودگی این عمل پی بردم. خفگی داشت کار خودش را می‌کرد. کم‌کم داشتم از تاب و توان می‌افتادم که نوشته بود: «کاشکی می‌توانستم با برادر رزمنده‌ام رضا به جنگ بروم نه آنکه مثل یک بچه با پوکه‌هایی که از کوچه

خیابانها جمع کرده‌ام برای معلم کاردستی ام قاب عکس دور طلایی بسازم...»
 تکرار این جمله در آن وضع، چندین بار ذهنم را به آشوب کشید. مثل این بود که کسی با مشعلی نامریی، درونم را آتش زده بود. حس می‌کردم باید فریادی سر بدهم، خودم را یکباره از زیر آوار بیرون بکشم، یا دستهای بی‌رمق حجم خاکها را به کناری بزنم و یک یک عزیزانم را توی کلاس جنگ بنشانم. آنوقت دلم می‌خواست قاسمی نژاد را از میان انبوه بچه‌ها صدا بزنم و اگر شرم جلو دارم نشود بالحن گرفته و خجالت زده‌ای به او بگویم: «عزیزم! از این به بعد هر چقدر دلت می‌خواهد از جنگ بنویس! دفترت را پر کن از خاطره‌ها... دشمن از نوشته‌های تو می‌ترسد... از خاطره‌هایی که در دفتر ذهن تو به یادگار بماند... بنویس قاسمی نژاد بنویسد بچه‌های کلاس درس... رضا دیروز به جنبه رفت... دفتر مشق مجید امروز زیر بمباران سوخت... ظهر امروز یک قطار پُر از رزمنده می‌رسد...»

اما افسوس که زندگی‌م را تمام شده احساس می‌کردم. حالا دیگر جیغ و شیونهای بچه‌ها با صداهای مبهم و خفه‌ای که رو به ضعف می‌رفت، مغزم را مثل گله موریانه‌های سمج می‌جویدند. اینها بچه‌های من بودند... بچه‌های خوب کلاس من! از خدا آرزو کردم که‌ای کاش اگر خودم می‌میرم، آنها زنده بمانند.

نمی‌دانم چه مدت از آن لحظات بحرانی گذشت که به هوش آمدم! مردم شهر مرا از زیر آوار بیرون کشیده بودند و نگاههای دردمندشان حاکی از آن بود که حادثه‌ای هولناک به وقوع پیوسته است. مایوسانه نگاه بی‌رمق و خسته‌ام را در اطراف گرداندم و اولین چیزی که توی چنبر چشمانم جای گرفت، جنازه غرقه به خاک و خون قاسمی نژاد بود که چشمهای بزرگ میشی‌اش را آرام بر هم نهاده بود و در حالی که بر کناره لب پایین‌اش، خون دل‌مه بسته بود، روی دستان مدیر مدرسه به طرف برانگارد برده می‌شد! با همان حال نزاری که داشتم به زحمت مدیر مدرسه را صدا کردم. به طرفم آمد و گریه کنان قاسمی نژاد را نشانم داد که پارچه‌ای روی نیم تنه بالای بدنش کشیده بودند. اول به چشمان اندوهبارش نگاه کردم و بعد آرام و خزانده دستم را از زیر پارچه به طرف دستانش بردم. انتظار داشتم اگر ورقه انشای توصیف کلاس هنوز در میان دستانش باشد آن را بیرون بکشم، با شرم نگاهی به موضوعش بیندازم و سپس دردمندانه پاره پاره‌اش کنم. اما هر چه گشتم دستی بر شانیه‌های کوچکش نبود. قلبم را آواری از درد می‌شکست.

*****

شعر

دکتر محمد رضا شفیع کدکنی (۱)

شب چراغ

گر چراغ شعر، روشن در شبِ تارم نبود
گر نبود این شبچراغ جاودان قرن‌ها
گر نبود آن پرسش خیم از اسرار وجود
گر نوای نای رومی بر نمی شد در سماع
مشعله در دست حافظ گر نبود، آن دورها
زاستی زندان سرایی بود آفاق وجود

***

نصرالله مردانی (۲)

راز سر به مهر

ما راز سر به مهر یک آغاز مبهمیم
شاید به شیب دره این جنگل بزرگ
در پرتگاه صخره صحرای نیستی
چون نقطه، کوچکیم به پرگار روزگار
در ما هزار عالم دیگر نهفته است
از ما رُبوده دیو زمان خاتم روان
سنگینی تمامی عالم به دوش ماست
جوشیده از بلندی فریاد ما زمان
در ما بهشت و دوزخ، درهم تنیده است
آگه نشد ز سر سویدای ما کسی

***

۱ - شفیع کدکنی، گزیده اشعار، تهران: انتشارات مروارید، ۱۳۷۷، ص ۲۱۹ و ۲۲۰.

۲ - قانون عشق (مجموعه شعر)؛ صدا، ۱۳۷۶.

هوای باغ

سرخند که از کویر داغ آمده اند
مردانه به یاری چراغ آمده اند

سبزند که از هوای باغ آمده اند
در اوج تراکم شب ظلمانی

□

هزاره عطش

در خون، دل باغ را شناور کردند
تا بوته خشک را صنوبر کردند

بادرد، شب دروغ را سز کردند
در ظهر هزاره عطش باریدند

□

تا ظهر ظهور

بر خنده ماهتاب دل می بندم
چون صبح به آفتاب دل می بندم

چون تشنه به آب ناب دل می بندم
ای روشنی تمام، تا ظهر ظهور

□

دکتر قیصر امین پور (۲)

راز زندگی

باز هم به گوش می رسد...
تو چه فکر می کنی؟
راستی کدام یک درست گفته اند؟
من که فکر می کنم
گل به راز زندگی اشاره کرده است
هرچه باشد او گل است
گل یکی دو پیرهن
بیشتر ز غنچه پاره کرده است!

غنچه با دل گرفته گفت :
«زندگی ،
لب ز خنده بستن است
گوشه ای درون خود نشستن است.»
گل به خنده گفت :
«زندگی شکفتن است
با زبان سبز، راز گفتن است.»
گفتگوی غنچه و گل از درون باغچه

***

۱ - هراتی، سلمان؛ دری به خانه خورشید (مجموعه شعر) تهران: سیروس، چ دوم ۱۳۶۷؛ ص ۹۴.
۲ - امین پور، قیصر؛ به قول پرستو، تهران: نشر زمان، ۱۳۸۰، تهران.

یوسف علی میرشکاک (۱)

ابر و باد

اگر درختی بودی
مگر جز آنکه به خورشید و ماه
مهر بورزی
واختران را
رها و زمزمه گر
در آب تماشا کنی
و باد را به سجودی در پای افتی
کاری می کردی؟! □

اگر پرنده به جای تو بود
جز آنکه عشق بورزد
به جفت خویش و به پرواز خویش
چه می کرد؟ □

همیشه آدمیان
پرنده بودن خود را انکار کرده اند
همیشه، سایه ها به خواب دچارند
منخواه
ابرها پرنده بیارند و بادها
درخت بکارند! □

کسی به جستجوی تو برخواهد خاست؟!
زبان زمزمه خویش باش
ترا به یاد ندارند.

۱ - گزیده ادبیات معاصر، مجموعه شعر یوسف علی میرشکاک تهران ۱۳۷۸، کتاب نیستان ص ۶۴ و

آب‌های شیدایی

هرچه بیشتر می‌گریزم	به تو نزدیک‌تر می‌شوم
هر چه رو بر می‌گردانم	تو را بیشتر می‌بینم
□	□
جزیره‌ای هستم	در آب‌های شیدایی
از همه سو	به تو محدودم
□	□
هزار و یک آینه	تصویرت را می‌چرخانند
□	□
از تو آغاز می‌شوم	در تو پایان می‌گیرم.

علیرضا قزوه *

دریاب مرا، حضرت شمس الحق تبریز!

در شهر یکی نیست چو چشمان تو خون ریز	من شهر نشابورم و تولشکر چنگیز
ای اشک توام بناده و چشم تو پیاله	از زلف تو سرشارم و از چشم تو لبریز
پرهیز گران را چه نیازی ست به توبه	یا توبه گران را چه نیازی ست به پرهیز
هر روز یکنی خشت می‌افتد به سر ما	ای سقف ترک خورده، به یک باره فرو ریز
ای آینه‌ی «لست علیهم بمسیطر»	دریاب مرا، حضرت شمس الحق تبریز!

محمد علی بهمنی *

دل‌م برای خودم تنگ می‌شود

اگرچه نزد شما تشنه‌ی سخن بودم	کسی حرف دلش را نگفت من بودم
دل‌م برای خودم تنگ می‌شود آری:	همیشه بی‌خبر از حال خویشتم بودم
نشد جواب بگیرم سلام‌هایم را	هر آنچه شیفته‌تر از پی شدن بودم
چگونه شرح دهم عمق خستگی‌ها را	اشاره‌ای کنم، انگار کوه کن بودم
من آن زلال پرستم در آب گند زمان	که فکر صافی آبی چنین لجن بودم
غریب بودم، گشتم غریب‌تر اما:	دل‌م خوش است که در غربت وطن بودم

۱ - مراد نام کوچک صدابزن (گزیده اشعار)؛ عمران صلاحی؛ هدف صالحین، تهران ۱۳۸۱، ص ۱۹۲.

فارسى شېبه قاره

خدمات بزرگ مولتانیان در راه گسترش زبان و ادب فارسی

چکیده:

در این گفتار نخست سابقه باستانی مولتان که آن را مثل شهرهای بابل، نینوا و یزد از کهن ترین شهرهای جهان برشمرده، تبیین گردیده، آن گاه اوضاع تاریخی در اعصار و قرون متمادی تا عصر حاضر شرح داده شده است. آغاز نفوذ و ارتقای زبان و ادب فارسی طی سیزده قرن اخیر و نقش سرپرستی فرمانروایان، صوفیان و عرفا و تجار و هنرمندان بازگو و از شعرهای سخنوران فارسی سرای ساکن مولتان از قرن پنجم هجری تا قرن حاضر نمونه هایی نقل شده است:

ابو عبدالله روزبه نکتی، عثمان متختاری غزنوی، فضل مولتانی، ضیاء الدین سنجری، شیخ فخرالدین عراقی، میرسادات حسینی هروی، محمد سرفراز خان، ملا قادر، منشی شهید مولتانی. از فارسی سرایان قرن بیستم ملتان، پرفسور محمد اکبر منیر، محمد شاه بخش عاصی، حبیب احمد افق امروهوی، برق ملتانی، صابر ملتانی، اسد ملتانی، دکتر زبیده صدیقی، آقا حسین ارسطو جاهی، عطاء الله شاه بخاری ندیم، احوال و نمونه های شعری شان در این مقال آمده، که همه آنان در همان قرن هم راهی ابدیت گردیده اند. در آخر سه تن از شاعران فارسی گوی معاصر که در عین حال استادان شعر و ادب فارسی و اردو نیز می باشند، پرفسور دکتر عاصی کرنالی، دکتر اسلم انصاری، دکتر خیال امروهوی مشروحاً معرفی گردیده اند. بدون تردید منطقه مولتان با داشتن هزار سال سابقه شعر و ادب فارسی از مراکز عمده فارسی سرایی و فارسی نویسی در شبه قاره پاکستان و هند محسوب می شود. در پایان از چند اثر منشور هم که در این سرزمین به سلک نگارش در آمده، اسم برده شده است.

***

چون وزی صبحدم نسیم سحر

خبر من به مولتان برسان
(عراقی)

سابقه تاریخی

مولتان این پیر کهن تاریخ مانند بابل و نینوا و یزد یکی از قدیم ترین شهرهای دنیا به شمار می رود. طبق نظر مورخین شهر مولتان ۲۰۰۵ سال قبل از مسیح هم وجود داشت. آریاها که از سرزمین های ایرانی آمده بودند در ۱۷۰۰ سال قبل از مسیح این شهر و نواحی آن را فتح نموده ساکن این جا شدند. در آن زمان قوم دراویدین در این جا زندگی می کردند و از ترس آریاها به دیگر جاهای سرزمین هند فرار کردند. آریاها در میان سرزمین هایی رودخانه سند و راوی و چناب سالها توقف کردند. مورخین هند و این امر را با سندها بیان می نمایند که کتاب معروف و مقدس هندوها یعنی رگ ویدا در همین جا نوشته شده بود. بعداً آریاها به دیگر سرزمین های هند رفته آن جا ساکن گردیدند. آریاها در شهر مولتان بزرگترین و مقدس ترین معبد پر هلا دبهگت را بنا کردند که تا تأسیس پاکستان مقدس ترین معبد تمام هندوان به شمار می رفت و آثار آن در نزدیکی خانقاه حضرت بهاء الدین زکریا سهروردی تا حالا موجود است. طبق اساطیر هندوها پسر برهما کیشپ این شهر را آباد ساخت و اسم آن کیشپ پوره نهاد. نزد هندوها کیشپ پدر دوازده افراد روحانی مذهب هندوها بود. این تمام افراد روحانی آفتاب پرست بودند و بنا به تبلیغات آنها پرستش آفتاب در سراسر هند رواج داشت. بطلیموس مورخ یونانی این امر را تصدیق می کند. کوچکترین پسر کیشپ برهلا د بود بعداً به مناسبت اسم یک شاه دیگری که سنبه نام داشت اسم این شهر عوض شده سنب پوره شد.

در کتاب هایی قدیم زبان سانسکریت اسمای هنس پوره و بهاگ پوره هم دیده می شود. ولی بعد از بنای معبد ادیته دیوتا این شهر به اسم مولی استهان پوره شد. اولین مورخی که در سال ۶۴۱ میلادی به این شهر آمد هیون تسانگ اهل چین بود که اسم این شهر را «مولوسان اپولو» ذکر کرده بود. بعضی ها مولا استهان پوره هم نوشته اند. مولا یعنی اصل و استهان یعنی جا و مراد از اصل قرص خورشید است. بعضی مورخین اسم مولتان را مالی استهان نوشته اند که یکی از شاخه هایی هندوان که مالی نام داشت ساکن این شهر بود.

اظهار موجودیت تاریخی تاریخ مولتان از زمان حکومت هخامنشیان آغاز می گردد. سلسله هخامنشیان (۵۵۹ - ۳۳۰ ق م) مربوط به یک دولت بزرگ ایران می باشد. شاهان هخامنشیان ایران سند و مولتان را هم زیر حکومت در

آورده بودند. مولتان بیستمین ساتراپ (استان) حکومت هخامنشیان و ثروت مندترین ساتراپ آنها بود. هخامنشیان تا زمان حکومت داریوش سوم روی مولتان حکومت داشتند و این سلسله بعد از فتح ایران از دست اسکندر به اتمام رسید. اسکندر از سال (۳۲۷ - ۳۲۵ قبل از میلاد) بعد از عبور از تنگه معروف خیبر وارد شهر تاکسیلا شد و بعد از فتح نمودن تاکسیلا و عبور کردن از رودخانه جهلم وارد مولتان شد. در آن زمان قوم مالی یا ملوئی در شهر مولتان حاکم بود. می گویند که در این حمله جنگ شدیدی ما بین لشکر اسکندر و قوم مالی به وجود آمد. اگرچه اسکندر این شهر را فتح کرد ولی در نتیجه این جنگ اسکندر از تیرزنی مالی ها شدیداً مجروح گردید. چون اسکندر به سبب مجروح شدن نتوانست سوار اسب شده برگردد مجبور شده از راه دریا به اسکندریه رفت و همان جا فوت گردید.

هرودت مورخ معروف یونانی که در این واقعه همراه اسکندر بود این را در کتاب خود کاملاً شرح داده است. مورخین مولتان در کتابهای خود این حادثه را بیان کرده افتخار ورزیده اند که اسکندر از دست مولتانیان مجروح گشت و برگشت و بزودی مرد و آرزوی فتح کردن تمام دنیا بالاخص تمام هند را نتوانست به عمل بیاورد. بعد از فوت شدن اسکندر مولتان زیر نفوذ سردار وی که سلوکس نام داشت، در آمد. وی و سرداران وی چندین سال بر مولتان حکومت کردند تا آنکه بنا به ضعف سلطنت یکی از راجه های هند که چندرگپت موری نام داشت یونانی ها را شکست داده مولتان را به تصرف خود درآورد.

لازم به تذکر است که در زمان حکومت هخامنشیان ایران، دین زرتشت و زبان اوستایی در این ناحیه نفوذ پیدا کرد. تعداد زیادی از زرتشتیان ایرانی در این شهر وارد شده رحل اقامت افکندند.

آنها طبق مذهب خویش در این شهر آتشکده ها هم بنا کردند. چون مولتان در آن زمان در ضمن کشاورزی گندم، پنبه و رنگ نیل معروف بود. تجار بزرگ مولتان که معمولاً زرتشتی بودند این کالاها را به سرزمین دور و دراز برده می فروختند. و دین و زبان خود را هم در سرزمین های دیگری توسعه می دادند. فعلاً هم در نزدیکی شهر باکو، پای تخت کشور آذربایجان آتشکده بسیار قدیمی تحت اسم آتشکده مولتانیان موجود است. این در حدود ۱۰ کیلومتر دور از شهر باکو است و در نزدیک همین آتشکده مولتانیان، سرای مولتانیان هم وجود دارد که عالی ترین مهمانخانه دولتی آذربایجان به حساب می رود. در زمان همین حکومت هخامنشیان روابط ما بین مولتان و ایران گسترش یافت. دین و زبان و

ادب ایرانی هم در آن زمان مولتان را تحت تأثیر خود آورد. فعلاً هم در مولتان افراد زرتشتی که تاجران نام آور هستند زندگی می‌کنند و آشکده‌ها هم دارند. بعد از چندرگیت موریا پسرش اشوکا که پیروکار مذهب بودا بود بر ملتان حکومت کرد و در زمان حکومت وی مذهب بودایی و زبان پالی در این ناحیه گسترش پیدا کرد. افراد این خاندان تا دیر حکومت کردند، تا آنکه در سال ۶۲۱ میلادی راجه چچ که از خانواده برهمنان هندو بود قدرت را به دست آورده، سند و مولتان را زیر تصرف خود در آورد. در زمان حکومت این خانواده نور اسلام در جهان عرب و بیرون از آن سرزمین‌ها دنیا را داشت منور می‌کرد.

در سال ۴۴ هـ این مهلب یکی از ژنرال عربها تا مولتان رسیده بود ولی کاملاً موفق نشد. در سال ۶۵ هـ که راجه داهر حاکم سند و مولتان بود محمد ابن قاسم بنا به دستور خلیفه ولید بن عبدالملک اموی راجه داهر را شکست داده سند و مولتان را زیر تصرف در آورد. چون لشکر محمد ابن قاسم برای فتح کردن سند و مولتان از شیراز عازم شده بود ایرانیان هم همراه او بودند که بعد از فتح این شهر در این شهر ساکن شدند. خانواده بنوامیه تا دو بیست سال بر این شهر حکومت کردند. بعداً بنو سامه قدرت یافته تا صد سال دیگر این جا حکمرانی کردند.

بنو سامه در زمان حکومت خلفای عباسی حکومت داشتند. در سال ۳۷۲ هـ ق. العزیز بالله امام مذهب اسماعیلیه و خلیفه حکومت فاطمیه مصر جلم بن شیبان را با داعیان اسماعیلی به مولتان فرستاد و او در مولتان مستقر شد و نهال مبادی این نهضت را غرس کرد. پیش از جلم بن شیبان یک داعی دیگری که ابن هیثم نام داشت به این ناحیه و سند آمده بود. طبق بعضی روایات خلیفه فاطمی در سال ۳۷۵ هـ به جلم قرمطی نوشته است که وی سعی کند به هر نحوی به قرمطیان سند را (اصل امامت بلا انقطاع) و صحت پیوند خود به امام محمد بن اسماعیل قانع کند و آنان را به اطاعت دربار مصر در آورد. این نامه خلیفه فاطمی حکایت می‌کند که قرمطیان مولتان محمد بن اسماعیل را (آخرین امام) می‌دانستند یعنی در عقیده جماعت (واقفه) بودند.

نویسنده معروف برتلس در کتاب خود ناصر خسرو و اسماعیلیان (ترجمه آریان پور) از عدم اطاعت مولتانیان نسبت به خلفای فاطمی یاد می‌کند. یک نویسنده دیگر عارف تامر در کتاب خود القرامطه (به زبان عربی) چاپ بیروت ۱۳۹۰ هـ ق متذکر می‌شود که «به سال ۳۷۵ هـ مقدسی داعی از طرف المعزالدین بالله خلیفه فاطمی مصر به مولتان اعزام شد. او مدتی طولانی در آنجا مقیم بود و امور نهضت را سر و سامان داده، افکار مردم را آماده پذیرش

دعوت ساخت. چنانکه رسولی نزد المعز فرستاد که حامل این پیام بود. بیشتر مردم آزاد و نواخی دور دست آن شیعه‌اند و خطبه به نام خلیفه فاطمی خوانده می‌شود. همه مردم اینجا مشتاقند که او را ببینند و گوش به فرمان او بدهند»
ظاهراً مقدسی پس از چندی به مصر بازگشت و امور نهضت را به حمید بن جلم شیبانی سپرد. حقیقت این است که قرامطی بودن یا اسماعیلی بودن این‌ها از هیچ راهی برای ما روشن نیست ولی این‌ها در حدود صد سال و اندی بر ملتان حکومت داشتند.

در سال ۳۹۶ هـ سلطان محمود غزنوی نخستین بار علیه حکمرانان مولتان لشکر کشی کرد. مولتان برای محمود طعمه خوبی بود. ابوریحان بیرونی که همراه محمود بود درباره ثروت این شهر می‌گوید: یکی از بتهای معروف هند بت ملتان بود که به نام مهر برپا شده و بدین مناسبت (آدینیا) نام داشت این بت را از چوب تراشیده و روی آن چرم سرخ کشیده و به جای چشمان او دو یاقوت سرخ نهاده بودند. باید گفت مولتان را محمد بن القاسم بن المنبه فتح کرد و چون علت ثروتمندی شهر را به واسطه بت آن دانست که از همه جا به زیارت آن می‌آیند بهتر آن دید که بت را به جای خود گذارد و برای استهزاء پاره گوشتی به گردن آن بت آویخت». گنجینه معبد مولتان ظاهراً پس از تصرف شهر به دست قرامطیان باقی بود. علت دیگر حمله محمود به مولتان گذشته از هوس به دست آوردن غنائم آن بود که به وی گفته بودند ابو الفتوح حکمران آن جا ملحد شده و دچار فساد عقیده گردیده و مردم را به کیش خود در آورده است.

بار دیگر محمود در سال ۴۰۱ هـ ق از غزنین قصد مولتان کرد و آنجا رفت و باقی سرزمینی که از ولایت مولتان مانده بود به تمامی بگرفت و قرامطه‌ای که آنجا بودند بیشتر از ایشان را بگرفت و بعضی را بکشت و دست بعضی را بپرید و نکال کرد. ازین به بعد مولتان از دست اعراب بیرون رفت و بعد از فتح مولتان از جانب محمود زبان دربار مولتان فارسی شد. از ۹۵ هـ الی ۴۰۱ هـ زبان دربار در مولتان عربی بود. در زمان حکومت اعراب سیاخان عرب که ازین سرزمین دیدن کردند به قرار زیر می‌باشند:

- ۱- ابو زید سیرانی (۲۶۴ هـ - ۸۸۶ م) صاحب کتاب الهند و الصین
- ۲- ابن رسته (۲۹۰ هـ - ۹۰۲ م) صاحب کتاب الملاق النفیسه
- ۳- ابوالقاسم ابن خردادبه (۳۰۰ هـ - ۹۱۲ م) صاحب کتاب الاقالیم
- ۴- مسعودی (۳۰۳ هـ) صاحب کتاب مروج الذهب
- ۵- ابن مهمل (۳۳۱ هـ) در سفرنامه خود
- ۶- اصطخری (۳۴۰ هـ) در کتاب المسالک و الممالک

۷ - ابن حوقل (۳۷۰ هـ) در کتاب صورة الارض

۸ - بشاری مقدسی (۳۷۵ هـ) در کتاب احسن التقاسیم

۹ - ابن ندیم (۳۷۷ هـ) در کتاب الفهرست .

محمود غزنوی و اولادش تا سال ۱۲۰۲ م بر مولتان حکومت کردند. در سال ۵۹۹ هـ شهاب الدین محمد غوری مولتان را فتح کرد و مولتان به تبعیت تخت دهلی شد. در ۵۹۹ هـ الی ۶۲۴ هـ ناصر الدین قباچه که غلام سلطان محمد غوری بود، بر مولتان حکومت کرد. در سال ۶۶۹ هـ غیاث الدین بلبن حاکم دهلی گردید و محمد سلطان پسرش حاکم مولتان شد. امیر الشعراء امیر خسرو شاعر بزرگ فارسی همراه این حاکم به مولتان آمد و تا مدت پنج سال در همین شهر زندگی می کرد. این خانواده در حدود ۶۲ سال بر مولتان حکومت کرد، آخرین آنها سلطان کیتباد بود. در سال ۶۹۰ هـ سلطان جلال الدین خلجی که از نسل خلج خان داماد چنگیز خان بود ملتان را فتح نمود. آخرین شاه این خانواده خسرو خان بود. بعد از خانواده خلجیان خانواده تغلق حاکم مولتان گردید بعد از خانواده تغلق خانواده لنگاه حاکم مولتان گردید. آن خاندان تا ۹۳۲ هـ حکومت داشت. در سال ۹۳۲ هـ میرزا احسن ارغون از جانب ظهیر الدین بابر پادشاه مغول مولتان را فتح کرد. شاهان خانواده مغول هند تا ۱۱۶۵ هـ بر مولتان حکومت کردند. بعد از آنها خانواده درانیان کابل که سر سلسله آنها احمد شاه درانی بود تا سال ۱۸۱۸ م بر مولتان حکومت کردند. از سال ۱۸۱۸ م الی ۱۸۴۹ م مولتان زیر تسلط انگلیس ها در آمد و انگلیس ها تا سال ۱۹۴۷ م بر این ناحیه حکومت کردند. از ۹۵ هـ الی ۱۸۴۹ م مولتان همیشه مرکز استانداری بوده ولی در زمان حکومت انگلیس ها مقام استانداری را نداشته و فقط یک فرمانداری از استان پنجاب شد و فعلاً هم یک شهرستان است.

سابقه تاریخی زبان فارسی

چنانکه در سابقه تاریخی ذکر شده مولتان یکی از قدیم ترین شهرهای دنیا به شمار می رود. در زمان قدیم تجار ایران و مولتان رابطه تجارتي داشتند. در زمان حکومت هخامنشیان ایران، مولتان زیر تسلط آنها در آمد و تا زمان فتح ایران به دست اسکندر مولتان زیر قدرت آنها بوده بعداً اسکندر مولتان را هم فتح نمود. در زمان حکومت هخامنشیان دین و زبان ایرانیان در این ناحیه نفوذ کرد، بالاخص تجار مولتان با زبان ایرانی بیشتر آشنایی پیدا کردند. تحت تأثیر حکومت هخامنشیان بعضی واژه های زبان ایرانی آن زمان در این ناحیه هنوز متداول است. یکی از آنها واژه پنجاب است. در نزدیکی مولتان از زمان هزاران

سال پنج رودخانه بزرگ که از کوه‌های هیمالیا سرچشمه می‌گیرند با هم جمع می‌شوند آن جا را فعلاً پنج ند (پنجند) می‌گویند. قبل از آمدن ایرانیان در این سرزمین آن جا را به زبان سانسکریت پانچ ناد می‌گفتند. وقتی که ایرانیان در زمان حکومت هخامنشیان این جا را دیدند آن را پنج آب گفتند. آب یعنی رودخانه همین واژه پنج آب یا پنجاب برای سرزمینی که این رودخانه‌ها یعنی زاوی، چناب، ستلج، بیاس و جهلم آنجا را سیراب می‌کند، مستعمل گردید. در زمان انگلیس‌ها پنجاب بزرگترین استان هند بوده که بعد از تأسیس پاکستان به دو بخش منقسم شده است. استان پنجاب شرقی (هند) و استان پنجاب غربی (پاکستان) لاهور فعلاً پای تخت استان پنجاب غربی می‌باشد. که مولتان فعلی یکی از شهرستان‌های وی است. پس واژه پنجاب از راه ایرانیان به وجود آمد و واژه زبان فارسی محسوب می‌شود. واژه دیگری کاکا و کاکو است. کاکا یعنی پسر بچه و کاکو به معنی دختر بچه. همین طور که در زبان اوستایی سپاکا یعنی سگ و سپاکو یعنی ماده سگ. ظاهر است که زبان تحت تأثیر حکومت زمان گسترش پیدا می‌کند. همین طور در زمان حکومت هخامنشیان زبان ایرانی هم در این ناحیه تا حدی گسترش پیدا کرده بود.

از سال ۹۵ هـ الی ۴۰۱ هـ مولتان تحت سلطه اعراب بوده و زبان عربی زبان دولتی شده بود. اگرچه عربی زبان دینی بود ولی در میان مردم گسترش زیادی پیدا نکرد چون عربی از گروه زبان سامی بود و مردم مولتان مربوط به گروه زبان آریایی بودند. ما می‌بینیم که در سرزمین‌هایی که مردم سامی النسل زندگی می‌کردند زبان عربی گسترش فوق‌العاده‌ای به دست آورد ولی در سرزمین‌هایی که مردم از نسل آریایی بودند کمتر رشد پیدا کرد. در زمان حکومت اعراب بر مولتان، ما به اسم یک شاعر و نویسنده معروف روبرو نمی‌شویم. اگرچه در زمان حکومت اعراب تعدادی ایرانیان هم در ناحیه مولتان زندگی می‌کردند ولی زبان فارسی متداول نگردید. مورخان عرب هم موجود بودن زبان فارسی در مولتان را ذکر کرده‌اند ولی از سال ۴۰۱ هـ به بعد که محمود غزنوی مولتان را از دست اعراب گرفت زبان فارسی زبان دربار شد و همین سال نقطه آغاز و گسترش زبان و ادب فارسی به شمار می‌رود. بنابراین فتح محمود غزنوی زبان فارسی در این دیار قدرت تازه‌ای به دست آورد هزاران خانواده‌های فارسی زبان از خراسان بزرگ و ماوراءالنهر به مولتان آمده جایگزین شدند و فارسی که زبان دربار هم بود ما بین مردم رواج پیدا کرد، و در نتیجه این مولتان اولین مرکز زبان فارسی در شبه قاره محسوب شد.

بعد از مولتان در سال‌های بعد زبان فارسی در سراسر هند تا دهلی گسترش یافت. دومین مرکز مهم فارسی لاهور بود. در زمان حکومت غزنویان لاهور یک شهر بسیار کوچکی به حساب می‌آمد. عارف نامدار لاهور شیخ ابوالحسن علی بن عثمان جلابی هجویری غزنوی معروف به حضرت داتا گنج بخش در مقدمه کتاب معروف خود «کشف المحجوب» لاهور را یکی از مضافات مولتان نوشته است. سومین مرکز بزرگ فارسی بعد از لاهور سرهند بوده است. دهلی و جاهای دیگر هند بعداً مراکز عمده زبان فارسی شدند. راه‌های گسترش زبان فارسی در مولتان:

- ۱ - سرپرستی شاهان فارسی زبان؛
- ۲ - صوفیان و عرفای فارسی زبان؛
- ۳ - تجار و هنرمندان ایرانی.

۱ - سرپرستی شاهان

از ۹۵ هـ الی ۴۰۱ هـ مولتان زیر نفوذ حکمرانان عرب بوده و زبان دربار هم عربی بود. از ۴۰۱ هـ یعنی بعد از فتح مولتان به دست محمود غزنوی زبان دربار فارسی گردید و افراد زیادی که فارسی زبان بودند در اداره‌های دولتی استخدام شدند، تمام کارهای دولتی به زبان فارسی آغاز شد. در حوزه‌های دینی هم که به سرپرستی سلاطین مسلمان باز شدند زبان فارسی تدریس می‌شد. به طور مثال مدرسه فیروزیه اُچ و مولتان را ذکر می‌نماییم که در سال ۵۶۹ هـ به سرپرستی ناصرالدین قباچه حاکم مولتان و اُچ باز شده و در اُچ قاضی منهاج الدین سراج صاحب کتاب فارسی طبقات ناصری در نثر و کتاب ناصر نامه در شعر فارسی ریاست این مدرسه را به عهده داشت. قاضی مذکور یکی از معروف‌ترین نویسندگان و شعرای زمان خود بود. از راه سرپرستی شاهان و حاکمان ناحیه، زبان فارسی خوب رشد پیدا کرد. آنها از نویسندگان و شعرا خوب سرپرستی و قدردانی می‌کردند. شعرای معروف فارسی زبان مانند امیر خسرو و حسن دهلوی تحت سرپرستی شاهزاده محمد در مولتان مدتی زندگی می‌کردند و آثار گرانبهای خود را در این شهر سرودند و وسیله گسترش زبان و ادب فارسی در این ناحیه شدند. در زمان حکومت شاه جهان پادشاه مغول هند، سعید قریشی مولتانی شاعر معروف زبان فارسی بود. دکتر معین نظامی رئیس فعلی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده خاورشناسی، دانشگاه پنجاب لاهور درباره این شاعر طراز اول، پایان نامه دکترای خود را ترتیب داد و به مدرک دکترای در زبان و ادب فارسی نایل آمد.

از ۴۰۱ هـ گرفته الی ۱۸۱۸ م زبان وادب فارسی تحت سرپرستی شاهان مسلمان فارسی زبان خوب رونق گرفت. در سال ۱۸۱۸ م سیکها مولتان را تحت حکومت خود در آوردند ولی تا ۱۸۴۹ م که سیکها بر مولتان حکومت راندند زبان فارسی از حیث زبان رسمی ادامه یافت. در سال ۱۸۴۹ م انگلیسها سیکها را شکست داده مولتان را شامل قلمروی خود گرداندند، و به جای فارسی، انگلیسی زبان ادارههای دولتی شد.

۲ - صوفیان و عرفا

از سال ۹۵ هـ الی ۴۰۱ هـ یعنی در زمان حکومت اعراب صوفیان و عرفا بالاخص صوفیان ایرانی به ندرت پا به این سرزمینها نهادند زیرا که قرامطه و اسماعیلیان مولتان مخالف شدید اهل تصوف و عرفا بودند.

از سال ۴۰۱ هـ به بعد صوفیان ایرانی از خراسان بزرگ یوآش یوآش راه مولتان و لاهور را پیش گرفتند. چون در مولتان هنوز تأثیرات قرامطه و اسماعیلیان موجود بود صوفیان لاهور را مسکن خود قرار دادند. صوفی بزرگ قرن پنجم هجری حضرت عثمان هجویری هم به لاهور رفته آنجا ساکن شد.

ولی بعد از قرن پنجم هجری که حکومت سلاطین در ناحیه مولتان محکم گردید صوفیان و عرفا هم راه مولتان را پیش گرفتند. زبان این همه صوفیان فارسی بود. اولین صوفی که به مولتان در قرن پنجم هجری آمد حضرت شاه یوسف گردیزی بود که از گردیزیه مولتان آمد. یخانقاه وی در وسط شهر مولتان قرار دارد. بعد از وی عارف نام آور و مشهور حضرت شیخ بهاء الدین زکریا سهروردی به مولتان رسیده این شهر را مبدل به یک شهر صوفیان کرد. شیخ بهاء الدین زکریا در سال ۵۶۶ هـ به دنیا آمد چندین سال در بخارا درس خواند. بعداً به خدمت شیخ الشیوخ شیخ شهاب الدین ابو حفص عمر سهروردی که سر سلسله مسلک سهروردی صوفیان بود در بغداد رسیده مرید وی شد. شیخ شهاب الدین سهروردی خرقه و سجاده خود را به او داد و او بنابه دستور مرشد خود به مولتان رسید. شیخ بهاء الدین زکریا عارف زمانه بود. او مولتان را مرکز ارشاد و هدایت خود انتخاب کرد. در آن زمان هم هنوز فتنه قرمطیان به طور کلی از بین نرفته بود. شیخ موصوف از راه تدریس و تبلیغ اسلام فتنه قرمطیان را خاتمه داد. مردمان زیادی با هدایت و ارشاد او به دین اسلام مشرف شدند. ارشاد و هدایت شیخ برای خواص و عوام به زبان فارسی بود. در زمان شیخ یعنی در قرن هفتم تصوف و زبان فارسی در مولتان به اوج رسیده بودند شیخ و مریدان شیخ همه وقت در تبلیغات اسلامی سرگرم بودند. به همین مناسبت میگویند که دین

اسلام بر بالهای زبان فارسی به مولتان و از راه مولتان به شبه قاره رسید. شبه قاره در آن زمان کاملاً زیر نفوذ مسلمانانها در آمده بود. مریدان شیخ در نواحی سند، مولتان، گجرات (هند) و بنگاله و از بنگاله تا مالزی رسیده دین مبین اسلام و زبان و ادب فارسی گسترش دادند. در آن زمان شیخ فخر الدین عراقی و میر سادات حسینی هروی که مرید شیخ بهاء الدین زکریا بودند در مولتان سالها زندگی می کردند. بعد از شیخ افراد خانواده و مریدانش هم کار شیخ را ادامه دادند.

شیخ فرید الدین گنج شکر که معاصر و از خانواده شیخ بهاء الدین زکریا بود صوفی بزرگ و عارف نامدار مسلک چشتیه بود. وی در نزدیکی مولتان در شهر پاک پتن زندگی می کرد. شیخ نظام الدین اولیا صوفی معروف مسلک چشتیه مرید وی بود. این عارف نامدار و مریدانش هم در گسترش دین مبین اسلام و زبان و ادب فارسی کارهای بسیار عالی را انجام دادند.

بعد از عرفا و صوفیان این دو مسلک یعنی سهروردیه و چشتیه، صوفیان مسلک قادریه هم تا حالا در ترویج دین اسلام و زبان فارسی مشغول اند که ذکر آنها در باب شعر و ادب خواهد آمد.

۳ - تجار و هنرمندان

باید دانست که تجار هم در نشر تمدن و فرهنگ و زبان همیشه نقش مهمی را انجام داده اند. ناحیه مولتان که از دیر زمان در کشاورزی معروف بوده است مرکز تجارت هم بوده است. پنبه، توتون، رنگ نیل و اجناس دیگری همیشه از این ناحیه حاصلخیز به سرزمینهای دیگری از راه تجار محلی و خارجی صادر می شد. مولتان در زمان قدیم در ضمن ساختن محملها بسیار معروف بود. منوچهری دامغانی در یک قصیده خود مصرعی دارد که نمایانگر این کار می باشد، می گوید:

تو گویی یکی محمل مولتانی

پارچه بافی مولتان از قدیم معروف بوده است. چون پنبه و صنایع پارچه بافی هم زیاد دارد. در زمان قدیم لنگ (لنگی فعلی) بسیار معروف بود و از مولتان صادر می شد.

رنگ نیل که در قدیم از بوته نیل درست می شد هم صادر می شد. در شهر بخارا، دهلی، لاهور، باکو و امثال اینها کوچه های نیلگران مولتانی حالا هم وجود دارند. تجار خراسانی اسبها را آورده می فروختند. زعفران و دیگر ادویه هم فروخته می شد. هنرمندان ایرانی، کاشیکاری و کمان سازی و شانه سازی را معرفی کردند. در ملتان فعلی کوچه های شانه سازان، کمانگران و کاشیکاران

خدمات بزرگ مولتانیان در راه گسترش...

داریم. افراد این کوچہ‌ها در زمان قدیم از ایران آمدہ ساکن این شہر شدہ بودند. این خانوادہ‌ها در پیشرفت فارسی ہم بسیار کمک کردند. در تمام دہات مولتان حیوانات اہلی را از زمان قدیم گرفتہ تا حالا «گم دام» می‌گویند و این واژہ دام اصل فارسی می‌باشد. بنابراین خدمات شاہان و صوفیان و عرفای بزرگ و تجار ایرانی در گسترش زبان و ادب فارسی فراموش کردنی نیست.

معرفی شعرای معروف مولتان از قرن پنجم الی حال حاضر

از سال ۴۰۱ ہ بہ بعد کہ زبان فارسی زبان دربار و ادارہ‌های دولتی و وسیلہ گسترش تعلیمات دین مبین اسلام شد شعر و ادب، ہم یواش یواش روی بہ ترقی نہاد.

۱- ابو عبداللہ روزبہ نگنی

در قرن پنجم ہجری کہ مسعود بن محمود غزنوی حاکم مولتان بود. ابو عبداللہ روزبہ قصیدہ‌ای بہ مدح او در مولتان سرود.
روی آن ترک تہ رویت و بر او تہ برست
کہ برین نار بہ بارست و بر آن گل بہ برست
بہ طراز قد و فروری زلفین دراز
رستخیز ہمہ خوبان طراز و خزر است
ور بجای مہ و خورشید بود یار مرا
اندرین معنی ہم جای حدیث و نظر است
ملک عادل مسعود خداوند ملوک
کہ بہ فضل از ملکان بیشتر و بیشتر است

۲- عثمان بن محمد - مختاری غزنوی

در زمان حکومت غزنویان مولتان، عثمان مختاری از غزنین بہ مولتان رسید. آن زمان حاکم مولتان عثمان عبداللہ بن اسماعیل بود. وی قصیدہ‌ای در مدح سلطان نوشتہ مطلعش این بود:
دی غلامی دیدم اندر راہ چون مہر منیر

کز برون گل بود مشک و از درون می بود شیر

در حسن طلب این شعر گفت:

دامن عثمان عبداللہ اسمعیل گیر

گرت باید آستین از بہر من پر زرکنی

۳- فضل مولتانی

ناصر الدین قباچہ حاکم مولتان و اُج از سال ۶۰۱ ہ الی ۶۲۶ ہ در این ناحیہ حکومت کرد. وی سرپرست بزرگ شعرا و ادبا بود.
فضل مولتانی ہم شاعر دربار وی بود. در مدح قباچہ می‌گوید:

ای ظفر همدم ترا از بخت برنا آمده
باده جام تو ای اسکندر ثانی به بزم
ای جهانگیری که بر اوج سزیر سلطنت
نامه تو چه توانا. فتح نامه آمده
چون زلال چشمه حیوان مصفا آمده
آفتاب منفعت مانند جوزا آمده

۴ - بفروش - اسم شاعر نامعلوم

شاعر دربار قباچه بود. قصیده‌ای در مدح عین الملک وزیر قباچه سروده بود.

گفتم بدان نگار که خورشید انوری
گفتم که دل ربای جانان ز عاشقان
گفتم که عین ملک جهان فخر دین حق
گفتا ز وی نکوترم از نیک بنگری
گفتا به زلف عنبری و چشم عبهری
گفتا که آن حسین ابوبکر اشعری

۵ - ضیاء الدین سنجری

فخرالشعرا ضیاء الدین سنجری شاعر دربار قباچه بود. وی قصیده‌ای در مدح وزیر او عین الملک دارد، که این وزیر هم مرجع اهل علم بود.

قصیده

از گل سوری پدید آمد مگر سور چمن
رتبت صدر وزارت جاودان جاه تو باد
ارغوان پرواز سوری عندلیب خوش نواست
کز ترقی جاه تو پیرایه عز و بقاست
اگرچه زمان حکومت قباچه در ضمن گسترش شعر و ادب فارسی کم نظیر بود
ولی بعد از اتمام یافتن حکومت او به دست شمس الدین التمش سلطان دهلی،
آج و مولتان که زیر نفوذ قباچه بودند و جاهت علمی خود را از دست دادند.
ولی این شاید خواسته خداوند عالم بود که درست در همین زمان مولتان
از لحاظ شعر و ادب فارسی به اوج خود رسید. تشریف فرمایی حضرت
بهاء الدین زکریا سهروردی - که صوفی و عارف نامدار عصر خود بود - مولتان را
مرکز بزرگ علوم اسلامی و شعر و ادب فارسی گردانید حضرت بهاء الدین زکریا
که سر سلسله مسلک سهروردیه در شبه قاره بود سرپرست بزرگ شعرا و ادبا هم
بود در زمان وی یعنی در آغاز قرن هفتم هجری که قرن اوج کمال تصوف و شعر
و ادب فارسی به شمار می رود شیخ فخر الدین عراقی، میر سادات حسینی
هروی و دیگرانی به خدمت شیخ مذکور رسیده مزید وی شدند.

۱ - شیخ فخر الدین عراقی

وی یکی از مریدان معروف و خلفای نامدار شیخ بهاء الدین زکریا بود.

خدمات بزرگ مولتانیان در راه گسترش...

عراقی در حدود بیست و پنج سال در ملتان زندگی می کرد. وی داماد حضرت شیخ هم بود. بیشتر اشعار خودش را در این شهر بی مثال سرود. عراقی وقتی که به مولتان رسیده غزل معروف خود را سروده، که مطلعش این است:

نخستین باده کاندرا جام کردند
ز چشم مست ساقی وام کردند
شیخ بهاء الدین زکریا از گوش دادن به این غزل، عراقی را مرید خود ساخت و بعداً خرقة خود را به او بخشید. بعد از مرگ شیخ خود عراقی ملتان را ترک گفت ولی اولاد و احفاد او هنوز در مولتان زندگی می کنند.
او شیخ کامل و شاعری کم نظیر بوده و سخنان عارفانه اش یادی از تصوف و وجد و حال می دهد. او یکی از ده تا شاعر بزرگ فارسی به شمار می رود و این افتخار ما مولتانیان می باشد که عراقی در این شهر زندگی کرد و زبان و ادب فارسی را به اوج رسانید.

۲- میر سادات حسینی هروی

میر سادات حسینی هروی شاعر و نویسنده طبراز اول ادب فارسی از هرات آمده مرید حضرت شیخ بهاء الدین زکریا شد و چندین سال در این شهر زندگی کرد.

علاوه بر این که او شاعر و نویسنده زبردستی بود ۱۵ سؤال وی که به زبان شعر بود و آنها را به خدمت شیخ محمود شبستری در ایران فرستاده بود باعث به وجود آوردن مثنوی معروف زبان فارسی یعنی گلشن راز شد. باعث این مثنوی عرفانی هم میر سادات حسینی هروی می باشد. این هم افتخار بزرگی است که مولتانیان در گسترش زبان و ادب فارسی دارند.

۳- شیخ عثمان مروندی معروف به لعل شهباز قلندر

وی مرید حضرت شیخ بهاء الدین زکریا بود. عثمان مروندی علاوه بر این که عارف کامل بود شاعر فارسی زبان هم بود؛ نمونه کلام:
ز عشق دوست هر ساعت درون نار می رقصم
گاهی بر خاک می غلطم گهی برخار می رقصم
بعد از حکومت سلطان التتمش غیاث الدین بلبن سلطان دهلی شد. وی در سال ۶۶۹ هـ پسر خودش محمد سلطان را حاکم مولتان کرد. شاهزاده محمد سلطان با اشهر مشاهیر هند امیر الشعرا امیر خسرو به مولتان آمد. در سال ۶۸۳ هـ مغول مجدداً بر مولتان حمله کردند. شاهزاده مذکور در این جنگ شهید شد امیر خسرو شاعر نامدار فارسی هم اسیر شده دو سال در زندان زندگی کرد. مرثیه ای

که او در شهادت شاهزاده گفت از حیث تأثیر و شکوه لفظی کم نظیر است.
شعری از آن مرثیه به قرار زیر است:

بسکه آب چشم خلقی شد روان در چار سو
پنج آبی دیگر اندر مولتان آمد پدید
در مثنوی قران السعدین خود درباره اسارت خود شعری دارد:
من که بر سر نمی نهادم گل
بار بر سر نهاد گفتا جل

جل در زبان مولتانی به معنی برو است. قافیه گل و جل را ملاحظه بفرمایید.
اهل مولتان معمولاً این شعر را حفظ دارند. بعد از حکومت سلاطین دهلی،
مولتان امنیت خود را از دست داد. در سال ۸۰۰ هـ امیر تیمور مولتان را تاراج
کرد. بعد از وی خانواده‌های مختلف محلی چون سادات و قریشیان لنگاه و
لودهیان بر مولتان حکومت کردند ولی مولتان در ضمن سرپرستی از علم و ادب
محروم ماند. تا آنکه در سال ۹۳۳ هـ ظهیر الدین بابر مولتان را فتح نمود مرزا
ارغون مغل را حاکم مولتان تعیین کرد. چندی بعد در زمان حکومت نصیرالدین
همایون پسر بابر، مولتان زیر تصرف شیر شاه سوری در آمد. بعداً مجدداً که
همایون با کمک لشکر صفویان ایران، هند را مجدداً فتح نمود مولتان زیر نفوذ
شاهان مغول هند در آمد. جلال الدین محمد اکبر پسر همایون سراسر هند را زیر
تصرف آورده آگره را که در وسط هند بود پای تخت خود کرد و در نتیجه
سرپرستی وی آگره مرکز علم و ادب فارسی شد. ابوالفضل و فیضی، که
صاحبان علم و ادب بودند در دربار وی زندگی می کردند. تنها شاعر بزرگ زبان
فارسی که مولتانی بود نواب سعید قریشی بود. وی شاعر نامدار دربار شهاب
الدین محمد شاهجهان بود و در فی البدیهه گویی کم نظیر بود. نمونه کلام نواب
سعید قریشی مولتانی.

ناآشنای خویشم با یار آشنا شد
با او چو عهد بستم از خویشتن گنستم
جز صورت خیالش هرگز نبست نقشی
جولان قامت او جان برده از جهانی
از بس که سجده کردم پیشش به هر زمینی
کاری که بسته گردد از دوستان گشاید
پیوست هر که با او از خویشتن جدا شد
پیوستن و گستن بی جا نشد به جا شد
تا معنی محبت خاطر نشین ما شد
جولان نشد اجل شد بالا نشد بلا شد
نقش خط جبینم چون نقش بوریا شد
در کار ما سعیدا مشکل گشا خدا شد

او یکی از بزرگترین و نامدارترین شعرای آن زمان به حساب می آمد.
بعد از شاهجهان حکومت به پسرش اورنگ زیب عالمگیر رسید.
شاهجهان مربی بزرگ شعرا و ادبا بود ولی اورنگ زیب عالمگیر برعکس او بود.
وی تمام عمر خود را در جنگ‌ها به سر می برد و در نتیجه علم و ادب پیشرفت
خود را از دست داد. بعد از اورنگ زیب عالمگیر قدرت مغول هند یواش یواش

ضعیف می شد. در عهد محمد شاه رنگیلا که از سال ۱۱۳۰ هـ الی ۱۱۶۲ هـ حکومت کرد. در سال ۱۱۵۱ هـ نادر شاه افشار دهلی را فتح نمود. مولتان هم زیر نفوذ او درآمد. بعد از نادر شاه افشار، احمد شاه ابدالی افغان شاهنواز خان استاندار مولتان را شکست داده مولتان را به دست آورد و نایبان وی حاکم مولتان شدند. آخرین حاکم افغانان مظفرخان بود که در سال ۱۲۳۲ هـ (۱۸۱۸ م) به دست سیک ها شکست خورد و مولتان قلمروی سیک ها شد. زبان فارسی در زمان حکومت افغانان هم زبان دربار و زبان علمی و ادبی بود.

شعراى عهد افغانان در مولتان

۱- صفدر جنگ نواب محمد سرفراز خان

نواب محمد سرفراز خان پسر ارشد نواب مظفر خان شهید آخرین حاکم-مسلمان مولتان بود که در سال ۱۸۱۸ م سیک ها وی را در حمله مولتان زندانی کرده به لاهور برده بودند که در آنجا هم فوت کرد. نواب مذکور شاعر طراز اول زبان فارسی و شاعر صاحب دیوان بود. دیوان او تا به حالا به چاپ نرسیده است. و نسخه خطی اش در کتابخانه پبلک لائبریری مولتان موجود است. او شاعر غزل گو بود. غزل هایش بسیار عالی می باشد. منتقدان عصر وی اشعار وی را هم پایه اشعار فردوسی و نظامی و هم سنگ سعدی و جامی قرار داده اند. زبان وی بسیار ساده، روان و رسا است نمونه کلام غزل از نواب مذکور:

رویش کجا و لاله کجا نسترن کجا	زلفش کجا و نافه مشک ختن کجا
کی آرزوی تشنه لب از شیر کم شود	کشمیر از کجا و هوای وطن کجا
تشبیه غنچه بادهنش کردن از چه روست	دندانش از کجا و زبان سخن کجا
یک را نگاردر بر ویک منتظر به در	آشفته خاطر ز کجا مطمئن کجا
صفدر شمر غنیمت امشب که تا سحر	ساقی کجا و باده کجا انجمن کجا
تخلص وی صفدر بود.	

۲- ملا نادر

ملا نادر قاضی القضاة مولتان در حکومت مظفر خان شهید بود. او یکی از شعراى نامدار زمان خود بود. مثنوی وی هم تا حالا به چاپ نرسیده است. مثنوی ملا نادر ستایش خانواده شیخ فخرالدین عراقی می باشد که از زمان شیخ فخرالدین عراقی در مولتان زندگی می کنند. در این مثنوی از فخرالدین عراقی گرفته الی آخرین بزرگوار خانواده - که در زمان وی در حیات بود - ذکر نموده است.

۳ - منشی حسن شهید مولتانی

حسن شهید مولتانی که در زمان حکومت مظفر خان شهید و سیک‌ها هم زندگی می‌کرد یکی از شعرای طراز اول زبان فارسی در ناحیه مولتان محسوب می‌شود. دیوانش در مولتان موجود است. وی مرید حضرت خواجه محمد جمال چشتی بود که صوفی نامدار زمان خود بود. وی در سال ۱۲۶۵ ه.ق. در مولتان فوت گردید. خانقاهش در کوچه آغا پوره بیرون دروازه دهلی مرجع عوام و خواص است. وی چندین کتاب به زبان فارسی نوشت که شرح آن‌ها به قرار زیر است: دیوان فارسی، مثنوی نور الهدایت، مثنوی نور الهدی، رساله بحر المواج، رساله رفیق الفقراء، فضائل حنفیه، شمائل حنفیه، خصائل حنفیه، انوار جمال، انشای گلزار معانی.

وی به زبان عربی، اردو و مولتانی هم شعر می‌گفت.

نمونه کلام ۱ - در مدح رسول اکرم «ص»

محمد «ص» روح عشق و جان عشق است
محمد «ص» دُرّ دریای حقیقت
محمد «ص» مخزن فیض وجود است
در آ در حلقه رندان که در وی
محمد «ص» قبله دل کعبه جان
محمد «ص» جمله عشق آمد ازین رو
۲ - غزل معروف

قطره قطره ز سرشکم شده دریا دریا
دی و امروز به امید وصال تو گذشت
دل جدا عقل جدا هوش جدا ای ظالم
ترک دل گفتم و بی دل ز تو دلبر نشوم
هست دل مفتی هر ناز تو راز پنهان
بعد عمری ز حسن سر زده این تازه غزل
۳ - مرثیه امامین شریفین به صفت مربع:
در ماتم حسین «ع» که ارض و سما گریست

ماهی در آب و مرغ به اوج هوا گریست
تنها نه امت از غم آل عبا گریست

هم مرتضی «ع» فغان زد و هم مصطفی «ص» گریست

خدمات بزرگ مولتانیان در راه گسترش...

زین درد با ہم آدم و حوا گریستند
ایوب و صالح و زکریا گریستند
کزویان به عرش معلی گریستند
دیدند چونکه پیشرو انبیا گریست
چون از شهادتش خبر آورد جبریل
چشم علی «ع» ز گریه خون گشت رود نیل
بگریستند جمله خلائق به این دلیل
کاین سخت مشکل است که مشکل کشا گریست
غیر از رضا «حسن» نبود چاره دگر

باید ز بهر داد به پیش خدا گریست

در سال ۱۸۴۹ هم که انگلیس ها مولتان را فتح نمودند زبان فارسی از سرپرستی شاهان و حاکمان مسلمان محروم ماند. چون فارسی زبان اداره های دولتی و بالاخص دادگاه ها بود انگلیس ها بنا به سیاست و احتیاج خود نتوانستند فارسی را خاتمه بدهند. و بنا به خواسته پروردگار عالم نه تنها فارسی از دست آنها محفوظ ماند و از دست آنها به جای زبان دربار زبان مردمی شد. انگلیس ها در سراسر هند هزاران دبیرستانها و دانشکده ها و دانشگاه ها باز کردند و فارسی در همه جا تدریس می شد. چون عربی و سانسکریت زبانهای مشکلی از حیث دستوری بودند مردم چه هندوها چه سیک ها و چه مسلمانها در آموزش گاه ها فارسی را انتخاب کردند. اقبال لاهوری هم فارسی را در دبیرستان یاد گرفت. در زمان حکومت انگلیس ها تا ۱۹۴۷ م میلیون ها نفر فارسی را یاد گرفتند. در زمان حکومت سابق پاکستان تدریس فارسی را در سطح دبیرستانها محدود کردند و فارسی آن رونق خود را از دست داد.

به هر حال در زمان انگلیس ها که دبیرستانها و دانشکده ها را در ناحیه مولتان باز کرده بودند فارسی از حیث زبان علمی و ادبی زنده می بود. شعرایی که در زمان آنها خوب شعر می گفتند به قرار زیراند:

۱- پرفسور محمد اکبر منیر

شاعر و آفتاب بهار فارسی در مولتان شادروان پرفسور محمد اکبر منیر در سال ۱۹۲۴ م در دانشکده دولتی ایمرسن مولتان استاد زبان فارسی بود. وی در سال ۱۹۱۹ م از دانشگاه پنجاب مدرک کارشناسی ارشد فارسی را به دست آورد و در سال ۱۹۲۰ م با خرج خود رهسپار ایران گردید. وی در مقدمه دیوان شعر فارسی خود که «ماه نو» نام دارد و در سال ۱۹۳۸ در شهر اعظم گره هند به چاپ

رسیده بود می نویسد « دو سال به نیکوان آن خاک پاک یعنی شیراز به سر برده به اصفهان و از آنجا به تهران رفتم روی هم رفته سه سال در خاک ایران بودم و در اواخر سال ۱۹۲۳ م به بغداد رسیدم. و در آخر اوت ماه ۱۹۲۴ م به وطن مألوف خود مراجعت نمودم. در ایام سفر ایران اشعاری که گاه گاهی به زبان پارسی می سرودم در مجلات و روزنامه‌جات آن سرزمین نشر می شد و دانش پژوهان آن خطه نه بر لطف آن سخنان بلکه بر حسن سیرت خودشان گواهی داده و بدین طریق بنده را همواره به تحصیل زبان وطنی شان تشویق می کردند».

در زمان توقف خود در شیراز با آقای میرزا ابراهیم خان قوام الملک هم صحبت‌ها می داشت.

در تهران با آقای ریحان مدیر مجله گل زرد و ملک الشعرا بهار و استاد رشید یاسمی صحبت‌ها داشت.

از بغداد که برگشت فوری از حیث استاد زبان فارسی در دانشکده دولتی مولتان استخدام شد. وی با علامه اقبال لاهوری هم روابط صمیمی داشت. وی در اشعار خود از پاکان شیراز، خوبان اصفهان و نیکوان تهران خوب تعریف می کند.

به نظر بنده او تنها استاد فارسی زبان بود که بنا به سه سال ماندن در تهران مقدمه دیوان خود را به زبان ساده و روان نوشت و الا در آن زمان استادان فارسی زبان هند از زبان ایران آن زمان آشنایی بیشتری نداشتند. وی مانند علامه اقبال لاهوری هم بخلاف استیلای فرنگ (غرب) بود.

نمونه کلام

شده‌ای غلام ز سادگی رخ ساقی و می و جام را

یکی آبه محفل من بین ره و رسم شرب مدام را

سخنم چو خنجر خون نشان بوده در نیام دلم نهان

شده وقت آن که برون ز غم دم تیغ آینه فام را

دل من چو گنبد نیلگون بزند هلال سخن به خون

که از این شفق چو شود برون بدهند ماه تمام را

همه عشق شو همه حسن جو همه راه دل شدگان پیو

که نموده‌اند حیات ما غم عشق و حسن دوام را

تو بیا منیر! به انجمن، سخنی به پرده ساز زن

که سرود و نغز تو می دهد دل شیر آهوی رام را

۲- نسیم مصلی (به حضرت لسان اللغیب خواجه شیراز)

بیا که فصل بهار است و خوش تماشایی است

جمال سبزه برد حزن ناشکیبا را

بیا که بر لب جنوی به باغ بنشینیم

در آب صاف ببینیم سرو رعنا را

جمال لاله چو بیتند اختران سحر

ز روی شرم بپوشند روی زیبا را

به یاد طلعت انور نمای تا بینم

چراغ انجمن رکنی و مصلی را

بیا که رفت ز شیراز فتنه تیمور

که خود فساد گرفته است مر بخارا را

بیا که باز در آغوش روح آزادی

گرفته گلشن و وادی و کوه و صحرا را

ز طوطیان شکر خای هند هست منیر

سزد که جود گنی طوطی شکر خارا

سروده آوریل ۱۹۲۱م در شیراز

درباره اصفهان می گوید:

شتربانا بیا در اصفهان انداز محمل را

که خویان صفاهان می برند از دست ما دل را

لب زاینده رود و چار باغ و مجمع خوبان

ندانی چون به در بردند از سر فکر منزل را

بیا در لجه طوفان مثال نوح منزل کن

یکی دانند مردان خدا دریا و ساحل را

جمال روی آزادی بود از خال خود داری

به چشم دل بین در باغ سرو پای در گل را

مسلمانم منیر از سینه من شعله ای خیزد

که خاکستر کند سوزش خس و خاشاک باطل را

سروده نوامبر ۱۹۲۲م در اصفهان

دجله بغداد (شاعر)

این اشعار را درباره فتنه فرنگ سرود

یکی از نمونه‌ها :

این فتنه افرنگی با دور زمان گردد   گه شعله فشان گردد گه ریگ روان گردد
در دشت نماند در شهر عیان گردد   با توپ و تفنگ آید با تیغ و سنان گردد

از بهر جهان سوزی از بهر ستم رانی

این دیو سیاه باطن اندام سحر دارد   در دست گهر دارد در سینه شرر دارد
یک دفتر آزادی همواره به بردارد   در شرق فرود آید پیوسته نظر دارد

بر کشور جمشیدی بر ملک سلیمانی

نیرنگ همی سازد دایم فلک گردان   همواره در آویزد اهریمن با یزدان
ناموس حیات آمد این کشمکش دوران   باید که یکی گردد در سایه یک پیمان

افغانی و ایرانی تورانی و ژاپانی

۲ - پرفسور عبداللطیف تپش

این شاعر نامدار و استاد کم نظیر زبان و ادب فارسی سالها در مولتان زبان فارسی را تدریس کرد و در اواخر ۱۹۵۳م فوت گردید.

بعد از پرفسور محمد اکبر منیر، پرفسور عبداللطیف متخلص به تپش استاد زبان فارسی در دانشکده دولتی مولتان شد. وی هم شاعر طراز اول زبان و ادب فارسی بود و در نشر زبان و ادب فارسی در این ناحیه کارهای بزرگی انجام داد. شاگردانش فعلاً هم در مولتان موجودند که بعضی از آنها صاحب مقام هستند.

نمونه کلام - غزل

به شب گم شد دلم در گیسوی دلدار حیرانم

ندانم از که پرسم در سراغ آن پریشانم

نه از بویم نه از رنگم نه از نامم نه از ننگم

چه گویم راز پنهانی که من آنم که من دانم

نه من فرهاد و مجنونم نه من خرّم نه محزونم

نه از خود دور و بیرونم چه می گویم چه می خوانم

شده در شیشه دل جلوه فرما آن پری پیکر

بکن ای زاهد خلوت نشین سیر پرستانم

رهین بی خودی هستم «تپش» از من چه می خواهی

نه من فرهاد کوهستان و نه مجنون بیابانم

غزل

خیرت عشق فزودند و فغانم دادند
 طوطیم در پس آینه زبانم دادند
 قسمتم دست به وصل تو رسیدن ندهد
 دامن سعی ته سنگ گرانم دادند
 پای پر آبله رفتم ز شبستان فنا
 روش سایه در این تیره شبانم دادند
 خوش تماشاست دلا چشم من و جلوۀ دوست
 به کلیم آنچه نداند چنانم دادند
 امر حق است ولی فاش نگوییم «تپش»
 شرح معنی انالحق به زبانم دادند
 وی در سال ۱۹۵۷م فوت کرد.

۳- محمد شاه بخش عاصی

محمد شاه بخش عاصی یکی از شعرای معاصر مولتان بود. وی از خانواده شیخ فخرالدین عراقی می باشد این خانواده یکی از معروفترین خانواده های صوفیان مولتان به شمار می رود. محمد شاه بخش عاصی در سال ۱۹۰۲م به دنیا آمد و در سال ۱۹۷۰م فوت گردید. وی شاعر هفت زبان بود ولی بیشتر کلامش به زبان فارسی موجود است.

مناجات

نمونه کلام

با محبان خویشان پیوست کن
 مستی و تسکین و ذوقم پیش کن
 دیده و دل از سوایت تاشنا
 روی دل را سوی روی یار کن
 قرب خاصانش بود دربارگاه

از شراب حب خویشم مست کن
 چشم بینا در تماشا خویش کن
 دیده های ما گشا بر جلوه ها
 دست ما را مست در ایثار کن
 «شاه» حق آگاه باشد حق پناه

***

ز آه و سوز بستان ابروار می نالد
 غریق بحر غم بی قرار می نالد
 اسیر عشق تو در انتظار می نالد
 ز جرمها و خطا بی شمار می نالد

اسیر در قفس هند زار می نالد
 ز درد صبح و مسایب نوا به واویلا
 به آه سرد، رخ زرد، دیده غمناک
 به «شاه عاصی» به لطف و کرم فراوان کن
 سخنور نامبرده چندین بار به ایران مسافرت کرده بود.

۴ - سید حبیب احمد آفق امروهوی

افق امروهوی برادر بزرگ حضرت علامه احمد سعید کاظمی بود. این خانواده از شهر امروهه (هند) هجرت کرده قبل از تأسیس پاکستان ساکن این شهر شده بودند. افق در عصر خویش معروفترین و نامدارترین شاعر فارسی و اردو بود. علاوه بر غزل در رهنر تاریخ گویی بی مثل بود.

نمونه کلام - در رهنر تاریخ گویی

صوفی و مفتی، محدث نعت گو

در ره تبلیغ حق ثابت قدم

عابد و زاهد خلیق و بی ریا

سال ترحیلش افق امروهوی

مرشد کامل محمد شاه بخش

قاطع باطل محمد شاه بخش

ذاکر و شاغل محمد شاه بخش

گفت «دانا دل محمد شاه بخش»

۱۳۹۰ هـ ق

محمد شاه بخش در زمان خود عارفی کامل بود.

۵ - سید احمد علی شاه گردیزی متخلص به برق مولتانی

سید احمد علی شاه گردیزی یکی از شعرای معروف فارسی مولتان و از خانواده معروف سادات گردیزیان بود. وی تا مدتی رئیس اداره راه آهن مولتان بود. در آن زمان سید حسن بخش گردیزی از اعظام گردیزیان بود و بسیار صاحب مقام بود. وقتی که فوت شد در صحن خانقاه حضرت سید شاه یوسف گردیز مدفون شد. برق مولتانی ماده تاریخ وصالش را گفت که روی قبر خان بهادر کنده شده است.

قطعه تاریخ وفات حسرت آیات خان بهادر سید حسن بخش گردیزی از برق مولتانی

شد از جهان جناب حسن بخش نامور
شاه جهان امیر زمان فخر خاندان
اهل یقین و سالک منهاج مرتضی
شد از دیار عز و جلال مراد شاه
فرزانه یگانه و بیینای دوررس
باب العلوم را چو بنا کرد آن سخی
این مکتب جدید ز فیض نگاه او
بس این تفاوت است میان دو درسگاه
یستم شب از مه رمضان و به وقت شب
تاریخ سال فوت بگو «برق» نغز گو

سلطان ملک علم و ادب فاضل جلیل
عزت نشان بلند مکان سید نبیل
پرهیزگار و مؤمن دین دار بی عدیل
چون ذات ذوالجلال عطا کردش این سبیل
در حسن انتظام امورات بی مثیل
از جیب خود مصارف او را شده کفیل
الازهر دگر شده در مدت قلیل
این بر لب چناب بود او کنار نیل
کرده به سوی باغ بهشت برین رحیل
والا مقام شد سوی تسنیم و سلسبیل

خان بهادر در سال ۱۹۳۸ م فوت گردید.

سید احمد علی شاه در سال ۱۹۶۵ فوت گردید.

در ہفدہم آوریل سال ۱۹۵۶ م خوشبختانہ دانشمند و محقق کم نظیر

فارسی شاد روان استاد سعید نفیسی از مولتان دیدن کرد. سید احمد علی شاه

برق مولتانی در مجلس خیر مقدمی اش - کہ تحت انجمن ادبی مولتان برگزار

شدہ بود - این اشعار را سرود کہ بہ قرار زیر می باشد:

بلبلی از گلشن تہران بہ مولتان آمدہ

میکش بیرون ز خلوت ناز را جذب نیاز

وسعت آفاق ذہنش را چہ می پرسی کہ او

تا بہ یاد آید بہ طرز نو دبستان خرد

شعر او در لطف و موسیقی چو تار ارغنون

مصدر میم لغت گنجینہ فضل و ہنر

کی فراموشند اہل دل شب قدر چنین

ناز باید می کند بریاری بخت «سعید»

وصل او کردہ ز پیرانہ سری بازم جوان

طوطیان مژدہ کہ مہمان غزل خوان آمدہ

پیر میخانہ بین خود سوی مستان آمدہ

برفراز چرخ دانش مہر رخشان آمدہ

خاصہ عنبر شامش گل بہ دامان آمدہ

نثر او در لطف و پاکی آب حیوان آمدہ -

تاجدار کشور تحقیق و تبیان آمدہ

کاندر آن منشور می نوشی بہ رندان آمدہ

برق ملتان کو «نفیسی» را ثنا خوان آمدہ

کی شود حال دگر چون روز ہجران آمدہ

۶ - صابر مولتانی

یکی از شعرای معاصر صابر مولتانی بود کہ در سال ۱۹۵۱ م فوت شد.

دیوانش ہم تا حالا بہ چاپ نرسیدہ است.

نمونہ کلام غزل

فروغ حسن آن مہ پارہ دیدن آرزو دارم

ازین بی تابی فرقت رھیدن آرزو دارم

بہ وقت گرمی بازار مصر حسن ای مالک

بہ جان آن رشک یوسف را خریدن آرزو دارم

پس از صد آرزو والتجا فصل بہار آمد

گلی از گلشن حسن تو چیدن آرزو دارم

چنان شد سینہ من امخزن اسرار یکتایی

ز وہم غیر ہم دامن کشیدن آرزو دارم

ز دست قدرت خود دہ مرا بال و پر ای قادر

کہ در شوق پری رویی پریدن آرزو دارم

ندارم ای شکر لب آرزوی دیگر اندر دل

فقط لبہای شیرین را میکدن آرزو دارم

دلم می خواهد ای «صابر» که از عالم شوم یک سو

به غیر دوست از هر کس بریدن آرزو دارم

۷ - سید آقا صادق حسین نقوی متخلص به صادق

بعد از تأسیس پاکستان هجرت از کپورتهله (هند) کرده در نزدیکی مولتان در شهر کوچکی کبیر والا ساکن گردید. بعد از اخذ مدرک کارشناسی ارشد از لاهور استاد زبان و ادب فارسی در کویته شد. در سال ۱۹۶۶ م رئیس دانشکده دولتی مظفر گره شد و بعد از بازنشستگی در ناحیه گلگشت شهر مولتان ساکن گردید.

وی شاعر طراز اول فارسی بود. در علم عروض هم کم نظیر بود. چندین کتاب از وی یادگار مانده است.

نمونه کلام

به دشمن ملتفت بر من نگاه سرسری کرده
کسی آن ره نیماید هر آن راهی که پیمودم
جهان انگشت حیرت در دهان شد از تضاد او
متاع شاعر فطرت به بازار سخن آمد
کسی گوید ز پنجابم کسی گوید ز ایرانم
وی در سال ۱۹۷۶ م فوت کرد.

جفای بی وفا را بین چه طرفه داوری کرده
دل گمراه را نیازم به عالم رهبری کرده
به ابرو کافری کرده به رخ پیغمبری کرده
اگر خالص و گر کاسد سپرد جوهری کرده
عجب فتنه به پا «صادق» ز گفتار دری کرده

۸ - اسد مولتانی

محمد اسد خان متخلص به اسد مولتانی یکی از معروفترین و بزرگترین شعرای معاصر فارسی بود. وی در سال ۱۹۰۲ م در ملتان به دنیا آمد و در ۱۹۵۹ م فوت شد. در سال ۱۹۲۲ م از دانشکده دولتی لاهور مدرک دیپلم (= کاردانی) را گرفت. در سال ۱۹۲۱ م وقتی که در لاهور بود علامه اقبال لاهوری خودش اشعار اردو اسد مولتانی را اصلاح کرد. وی تا حین حیات علامه اقبال با او رابطه ادبی داشت.

اسد مولتانی در سال ۱۹۲۶ م به دهلی رفته در وزارت خانه دولت انگلیس استخدام شد و تا سال ۱۹۴۷ م در دهلی سکونت داشت. از ۱۹۲۶ م الی ۱۹۴۷ م اسد مولتانی در تمام مجالس ادبی دهلی شرکت می کرد. وی شاعر طراز اول زبان اردو هم بود.

دیوان فارسی اش تا حالا به صورت جداگانه ای چاپ نشده است.

نمونه کلام

مولتان که ظاهراً به بیابان برابر است
این شهر وادی ایست پُر از گل که اندر آن
هر ذره اش ز پرتو مهر است تابناک
مسکن بماند خسرو شترین کلام را
این قول حضرت زکریا شنیده ای
«آهسته پابنه که ملک سجده می کند»
شاهکار فارسی اسد مولتانی شعری است تحت عنوان «نوحه انگلیس»
که در سال ۱۹۵۲م در مجله طلوع اسلام لاهور به چاپ رسیده بود. این نوحه از
زبان یک نفر انگلیس می باشد که در نتیجه ملی شدن نفت ایران در سال ۱۹۵۱م
آبادان را ترک می گفت. انگلیس ها سال ها سال نفت ایران را زیر تسلط خود
در آورده بودند.

نوحه انگلیس

آه به آبادان آبادان نماند
آه این جا جای استادان نماند

چشم من روشن دلم شادان نه ماند

من پریشان خانه ویران می روم
می روم از خاک ایران می روم

این زمین از آتش ملی به تفت
نفت و هم ماشین من از دست رفت

این نظم که هفت بند دارد، بسیار عالی و نمایانگر عشق و محبت اسد مولتانی به
سرزمین ایران می باشد.

تازه کردم جذبه قوم و وطن

برق زن بر دین و ایمان می روم
می روم از خاک ایران می روم

ریختم در ملک طرح انقلاب
دخترانش را نمودم بی حجاب

کردمش بیگانه از علم کتاب

برفتوح خویش نازان می روم
می روم از خاک ایران می روم

آه اگر ایران دگر ایران شود
بی قرار از جذبه ایمان شود

بهره مند از حکمت قرآن شود

من ازین اندیشه لرزان می روم
می روم از خاک ایران می روم

وای نفت ای وای نفت ای وای نفت

در فراق نفت گریان می روم
می روم از خاک ایران می روم

چون حق ایرانیان تحقیق شد
از مصدق صدق شان تصدیق شد

ملت من سخت بی توفیق شد

خود ز دست خویش نالان می روم
می روم از خاک ایران می روم
من ز ایران نفعها اندوختم
و ندر این خاک آتشی افروختم

وای ناکامی که خود هم سوختم

زین سبب بی ساز و سامان می روم
من به عذر جستجوی علم و فن
می روم از خاک ایران می روم
بردم ایران را سوی عصر کهن

۹- دکتر زبیده صدیقی

اسمش زبیده و نام خانوادگی صدیقی بود وی یکی از شعرای معروف فارسی گوی پاکستان به حساب می آید. وی در سال ۱۹۴۰ در شهر پتیاله (هند) به دنیا آمد. در سال ۱۹۴۷ همراه خانواده خود از هند هجرت کرده ساکن شهرستان بوری والا (ناحیه مولتان) شد.

وی در سال ۱۹۶۱م از دانشگاه پنجاب مدرک کارشناسی ارشد در فارسی را اخذ نمود و در سال ۱۹۶۳م استاد زبان فارسی در دانشکده دخترانه حیدرآباد سند شد. بعداً به مولتان رسید. در سال ۱۹۶۶م با استفاده از بورس وزارت فرهنگ و هنر ایران به دانشگاه تهران رسید. نامبرده در سال ۱۹۷۲م مدرک دکترای زبان و ادب فارسی را اخذ نمود. بعد از مراجعت از تهران زبیده مجدداً استاد ادب فارسی در دانشکده دخترانه دولتی مولتان شد و تا سال ۱۹۹۲م که سال مرگ او می باشد تدریس را ادامه داد. وی چند سال آخر در خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران هم در کلاس های کارشناسی ارشد تدریس می کرد.

او به شاعران برجسته فارسی مانند حافظ و سعدی و مولوی علاقه زیادی داشت. ولی با شاعران جدید ایران مانند نیما یوشیج، فریدون توللی و نادر نادرپور هم علاقه و شناسایی زیادی داشت. او راجع به شعر کهن و نونظری صریح و صاف داشت.

غزل های وی پر از درد و سوز و گداز است. او گاهی شعر نو هم می سرود. شعر آزاد وی گاهی مصرع های کوتاه و بلند دارد، زبیده هم یکی از پارسی گویان پاکستانی است که در شعرهای خود زبان ایران امروزی را به کار می برند. تا مصداق «حدیث اهل دل با اهل دل گو» احساسات درونی خود را به ملت هم جوار و هم کیش خود هم بتوانند ابلاغ نمایند.

نمونه کلام - غزل

جاودان زی ای جگر ای ساقی و مینای من
روزها من می خورم شب چشم خون پیمای من
الحذر ای دوستان از داستان من که نیست
هیچ کس را تاب سوز و شور جان فرسای من
ای خوشا دوشینه عشرت‌ها که بودم بردرت
وی دریغا بی تو این امروز و این فردای من
دوزخ و اعراف و جنت می ندانم و اعظا
از خدا خواهم که باشد کوی یارم جای من
دوش بر صحرا گذر کردم قضا را دیدمش
خاک بر سر ناله بر لب یار دل آرای من
گفتمش تا کی «زییده» سر به صحرا لب به آه
گفت تا فرمان بفرماید چنون فرمای من

لاهور

لاهور ای الهه فرهنگ و زندگی
نیمه خدای عشقی و زیبایی و سرور
هر یادگار جاذب رشد و شباب من
در خاطرات دلکش حسن تو گمشده است
ای مرز و بوم آرزو و قلب زنده‌ام
آن روزهای ابرو شبان سیاه باد
کز التهاب شوق
فرمان هرزه گردی و آوارگی بداد
زنده است در دلم
لاهور ای تو مایه الهام و شعر من
می بینمت هنوز

۱۰ - سید آقا حسین ارسطو جاهی

سید آقا حسین ارسطو جاهی بعد از تأسیس پاکستان در سال ۱۹۴۷ م از شهر جگراون (هند) هجرت کرده به مولتان آمد. وی در زمان انگلیس‌ها به‌خشدار بخش قاصلکا شهرستان فیروز پور هند بود. جد بزرگش شریف العلماء مولوی شریف از اکابر و اعظام روحانیون و دانش پژوهان زمان خود بود. آقا حسین

ارسطو جاهی در سال ۱۹۷۸م در مولتان فوت گردید.
وی شاعر چیره دست زبان فارسی بود دیوانش از جانب دکتر عبدالله
مظاهری رایزن فرهنگی وقت سفارت ایران به چاپ رسیده بود.
نامبرده از بن دل عاشق زبان فارسی و ملت شریف ایزان بود. در حیات خود با
مقامات و شعرا و ادبای ایران رابطه صمیمی داشت.

چندین بار با دکتر تسبیحی هم ملاقات کرده بود. دیوانش نمایانگر این
می باشد. دکتر محمد حسین تسبیحی درباره وی نوشته است «وقتی واردخانه
آقای سید آقا حسین ارسطو جاهی شدم. خود را با شاعری بلند پایه و ارجمند
مقابل یافتم که بیانش شیرین و کلامش دلنشین و شعرش خوش و گفت و گویش
دلکش بود.»

نمونه کلام

قطعه شعری که به تتبع طالب آملی شاعر برجسته ایران سروده است:

پیامی به ایران زمین می فرستم	سلامی به ایرانیان می رسانم
چو بلبل که مازندران را سرایم	که آنجا بود دوست پیوند جانم
به ملتان آید چه خوشوقت سازد	به طالب مگر این کلامی رسانم
به آمل رسم گلرخان را بگویم	که آرند ما را ز اوراق پانم
تعجب که ایران پانی ندارد	ز خال سیه هندوی برستانم
زبان مرا فارسی گر نبودی	نبودی مرا نرم نرمک زبانم
لب من لب یار را باز کرده	به لعل یمن سرخی گل فشانم
من ایران زمین را بسی دوست دارم	که از مرو و از مشهد و اصفهانم
سزد شاعری طالب آملی را	که من هم ز توفیق غالب بر آنم
ز ملتان او را فرستم سلامی	به نزد تو ای کاش خود را رسانم

۱۱ - سید عطا الله شاه بخاری متخلص به ندیم

سید عطا الله شاه بخاری یکی از معروفترین سیاستمداران استقلال
طلب شبه قاره بود. وی در زمان حکومت انگلیس ها در سراسر هند علیه
انگلیس ها سخنرانی ها می کرد. و در نتیجه در حدود سی سال در زندان به سر
برد. وی معاصر گاندی، محمد علی جناح و جواهر لعل نهرو بود. بعد از تأسیس
پاکستان به مولتان رسید و در همین جا در سال ۱۹۶۰م فوت گردید. اسم عطاء
الله شاه بخاری در نهضت استقلال شبه قاره جاویدان شده است. علاوه بر زبان
اردو، وی شاعر طراز اول فارسی هم بود. دیوان فارسی وی تحت عنوان
«سواطع الالهام» به چاپ رسیده است.

نمونه کلام قصیده در مدح خواجه غلام فرید

گلخن عشق چشتیان بتپید
هر که از عشق جرعه‌ای نچشید
مرغ فکرم ز آشیان بپرید
رهبر عاشقان پاک سرشت
هر کسی سوی منزل است روان
سرمه چشم شد «بخاری» را
حسرتی از دل «ندیم» نرفت
هر که بدگفت خواجه ما را

شعله‌اش خواجه غلام فرید
او چه داند که چیست خواجه فرید
ساله‌های فرید چون بشنید
شاهد عاشقان بزم وحید
کسی آنجا رسید و کس نرسید
خاکپای غلام خواجه فرید
که نصیبت نشد نگاه فرید
هست او بی گمان یزید پلید

تا اینجا از سال ۴۰۱ هـ الی ۱۹۶۰ م شعرای فارسی زبان را ذکر کردیم که مولتانی بودند و راهی ملک عدم شدند.

***

اینک ذکر جمیل شعرای فارسی زبان که در حیات اند و شمع شعر فارسی را دارند روشن می‌کنند و شعر و ادب فارسی در مولتان و ناحیه مولتان به برکت وجود مبارکشان زنده است.

۱- پرفسور دکتر محمد شریف عاصی کرنالی

دکتر عاصی کرنالی در شهر کرنال (هند) به دنیا آمد بعد از تأسیس پاکستان از کرنال هجرت نموده ساکن مولتان گردید. او اولین کسی بود که در مولتان اداره‌ای تحت عنوان «دبستان» برای تدریس کلاس فاضل فارسی باز کرد و از آن مرکز علمی صدها نفر فارسی یاد گرفتند. بنده هم یکی از شاگردان وی است.

دکتر عاصی کرنالی سالها در دبیرستانها، دانشکده‌ها و دانشگاه، زبان اردو و فارسی را تدریس می‌کرد. بیست سال پیش از حیث رئیس دانشکده دولتی ملت کالج باز نشسته شد. وی علاوه بر فارسی یکی از معروفترین شعرای اردو زبان هم به شمار می‌رود. کلامش در سراسر دنیا به چاپ می‌رسد.

کلیات اشعار اردو که در سال ۱۹۹۴ م تحت عنوان **تمام و ناتمام** به چاپ رسیده است اشعار فارسی هم دارد.

نمونه کلام غزل

ای بسادله‌ها که ویران کرده‌ای
داده‌ای ما را متاع آه و اشک

صد گلستان را بیابان کرده‌ای
اهتمام بساد و بناران کرده‌ای

آینه را چشم حیران کرده‌ای
 شمع در جانم فروزان کرده‌ای
 خویش را از من گریزان کرده‌ای
 زنده باشی کارم آسان کرده‌ای
 شهر را گنج شهیدان کرده‌ای
 کافری بودم مسلمان کرده‌ای
 خامه‌اش ساز غزل بخوان کرده‌ای

آن چنان حسنت تجلی آفرین
 یاد تو روشن کند شام فراق
 از خیالت خانه‌ام معمور باد
 از جفایت مردنم دستور نیست
 دست همت را ز کشتن باز دار
 حسن بی مثلت دلیل حق نماست
 در غزل «عاصی» ترا مدحت سراسر است

غزل

تاب از رُخت رنگ از لب و چشم سحر بی بدل

حل کرده این اجزای خوش ترکیب دادم این غزل

ای محفل ایبرانیان ای دوستان مهربان

یک لحظه دیندار شما صد خلد را نعم البدل

جانان به دین عاشقی خیر العمل باشد وفا

گر دین ما و تو یکیست حی علی خیر العمل

بر تو سن کبر و ادا روزی گذر از کوی ما

شاداب کن باغ دلم سرسبز کن کشت امل

تو حسن صورت یافتی ما حسن سیرت یافتیم

چون در جهان آدمی تقسیم شد حسن ازل

آخر چرا ناید حیا از این نفاق از این ریا

قرآن حق در دست ما اصنام باطل در بغل

از جنبش ابروی آن مرد فقیری در عجم

هر تاج شاهی در خطر هر تخت سلطان در خلل

«عاصی» نگنجد ظرف ما در کنج قصر و کوشکی

اقلیم ما دیوانگان دشت و بیابان و جبل

در مدح رومی

صد جلوه همچو گل دهد افکار معنوی

بشگفته در بهار تو گلزار مثنوی

تو مثل رهنما سر هر کاروان روی

ادوار رفته است و روان است در عقب

هم باده ایست کهنه و هم نشئه‌ای نوی

شبها گذشت و رونق میخانه کم نشد

هر لحظه صد تجلی قرآن پهلوی

نازل همی شود به ضمیر بشر هنوز

در مدح سعدی

با اهل دل به خلوت و محفل نشسته‌ای
دیگر کسان هنوز در دل همی زنند
در هر دماغ جلوۀ دانش عطای تست
ما قرن هاست موج غبار ره فنا
ما دست و پا ز نیم به گرداب‌ها هنوز
سلطان تویی و سکه تو را و علم تو را

هر جا نظر کنم تو مقابل نشسته‌ای
تو آن قدر دخیل که در دل نشسته‌ای
در هر سپهر چون مه کامل نشسته‌ای
تو جاده‌ها سپرده به منزل نشسته‌ای
تو موجها شکسته به ساحل نشسته‌ای
سعدی! به تخت مملکت دل نشسته‌ای

دکتر عاصی کرنالی در سال ۱۹۹۰م از دانشگاه بهاءالدین زکریا مولتان در زبان اردو مدرک دکترا به دست آورد. موضوع پایان نامه وی «تأثیر سنت شعر فارسی بر حمد و نعت اردو» بود که در آن در حدود ۱۲۰ شاعر فارسی زبان را از فردوسی گرفته تا یغمای جندقی ذکر نموده است و درباره سنت شعر فارسی ۱۴۲ صفحه نوشته است. استاد دکتر عاصی کرنالی در آسمان علم و ادب مولتان مانند ستاره درخشان می درخشد.

۲ - پرفیسور سید اصغر علی شاه پرفیسور سید اصغر علی شاه استاد بازنشسته زبان عربی و رئیس دانشکده دولتی بوسن رود می باشد. نامبرده در زبان اردو، سرائیکی، عربی و فارسی خوب شعر می گوید و یکی از معروفترین شعرای پاکستان به شمار می آید. فعلاً در دانشگاه بهاء الدین زکریا عربی را دارد تدریس می کند. وی چندین بار از ایران هم دیدن کرده است.

نمونه کلام قصیده در وصف شهر مولتان

ای مصاف تلاطم و طوفان	ای به حال تخلج و هیجان
ای مدار تبسم و تفریح	ای مزار تحزن و حرمان
ای دلم قلب انقلاب مزاج	گاهی نازان شود گهی خجلان
گاهی مغرور بر تزیین جسم	گاهی در فکر روح تو حیران
گاهی آباد شهر خندیدن	گاهی بر یاد قریه ویران
یک طرف سند یک طرف سرحد	یکی پنجاب و یک بلوچستان
مرکز ملک وصف صوبه جات	وسط اطراف خطه ملتان
شهرت او رهین چیز چهار	گرد و گرما گدا و گورستان
مدفن صد هجوم درویشان	ارض مولتان ارض گورستان
هنر این زمین کاشی گری	نیل گون خشت شد یگانه نشان
صندها اقسام خرما را بازار	صندها اشجار انبه را بستان

اهل حرفت را منبع فیاض
فخر شعر و سخن عراقی بود
مسکن حسن سیرت و صورت
چمن اهل ذوق شعر و سخن
اهل دانش را چشمه حیوان
غره شاعران خوش الحان
خانه انس و فرحت و احسان
وطن منفرد قصیده خوان

۳ - حافظ حبیب الله عظیمی شاه جمالی حافظ حبیب الله عظیمی در ناحیه شاه جمال نزدیک به شهر مولتان زندگی می کند. وی به زبان اردو، فارسی و سراییکی شعر می گوید.

نمونه کلام

مرا حاصل نشد روشن ضمیری
همه عمر عزیزم رفت بیکار
شکایت چون شنید از من نگاری
هزاران عاشقان در دام زلف اند
نمی پرسند میری یا فقیری
نپرسد کس سخنگوی دبیری
غزل گو بود حافظ هم نظیری
نه استاد غزل شد بس «عظیمی»

۴ - پرفسور دکتر محمد اسلم انصاری

یکی از معروف ترین و پُرآوازه ترین شعرای معاصر فارسی نه تنها در مولتان بلکه در سراسر شبه قاره دکتر اسلم انصاری می باشد. وی از خانواده معروف انصاریان مولتان می باشد که در علم و ادب یگانه روزگار است. برادر بزرگش مرحوم امید ملتانی هم شاعر طراز اول اردو زبان بود در سال ۱۹۶۰ م پروفیسور دکتر اسلم انصاری بعد از اخذ مدرک کارشناسی ارشد در زبان اردو و فارسی استاد اردو در دانشکده دولتی بوسن رود مولتان شد. و در سال ۱۹۹۹ م باز نشسته شد. وی تا حال چندین کتاب به اردو و انگلیسی درباره اقبال لاهوری و شعرای مولتان به چاپ رسانیده است. نام برده در سال ۱۹۹۷ م مدرک دکترای زبان اردو از دانشگاه بهاء الدین زکریا مولتان دریافت نمود. موضوع رساله دکترای وی «تصورهای اخزانی در شعر اردو از میر تقی میر» بود. وی علاوه بر فارسی شاعر معروف زبان اردو هم به شمار می رود. آثار چاپ شده او به زبان اردو

۱ - اقبال عهد آفرین

۲ - شعر و فکر اقبال

۳ - فیضان اقبال

فارسی

مثنوی فرخ نامه - به سبک کمندی الهی دانه و جاوید نامه اقبال چاپ نشده، ۱۵۰۰ بیت دارد

۱ - چراغ لاله چاپ شده، ۶۰۰ بیت دارد

۲ - مثنوی اقبال نامه چاپ نشده، ۶۰۰ بیت دارد

۳ - نگار خاطر مثنوی چاپ نشده، ۱۱۰۰ بیت دارد

۴ - سروش عجم - چاپ نشده، ۱۰۰۰ بیت دارد

۵ - غزل‌هایی به زبان فارسی ۱۳۰ غزل جمعاً دارد، چاپ نشده

۶ - منظومه‌ها، قطعات، شعر سپید، شعر آزاد، چاپ نشده

۷ - مقاله‌ها درباره اقبال چاپ نشده

۸ - مثنوی میخانه گل چاپ نشده

شایسته است که آثار این شاعر نامدار از جانب مقامات ذی ربط ایرانی که سرپرست بزرگ زبان فارسی می‌باشند بزودی به چاپ برسند.

دکتر اسلم انصاری با زبان شعر معاصر فارسی خوب آشنایی دارد.

نمونه کلام

ای یاد روان پرور تو جان جهانها
از عشق جنون خیز تو گلبانگ فغانها
ای نقش تمنای تو نزهتگه جانها
از جود تو پیدا چه عبارت چه بیانها
کالای وجود است زر و سیم دکانها
رودی چه رود گر نبود بند کرانها
از فیض تو صد سود به برداشت زیانها
دامان نگه پُرکند از دولت جانها

ای نام عزیز تو سخن بخش زبانها
ای حسن دلاویز تو آیین بهاران
ای چهره زینبای تو رنگینی عالم
از لطف تو گویاست چه معنی چه تکلم
سامان نمود است چه سودا و چه تمکین
از تشنه لبان است فروغ منی و مینا
از فضل تو هر داغ گمان مهر یقین گشت
من بنده آن شاه شهانم که عطایش

میخانه گل

مژده‌ای غم زدگان قاصد یار است بهار
گریه میخانه گل نقش خمار است بهار
در گذرگاه که چون موج غبار است بهار
مگر ای دل زدگان قلب فگار است بهار
می‌توان دید که آیین هزار است بهار
نرگس و نسترن و سرو و چنار است بهار

آینه دار رخ خوب نگار است بهار
نشئه رنگ چه رنگ دگری خواهد بست
در طرب گاه که ز قصان چو شرار است جنون
هر نفس آه نسیم است و سرشک شبنم
می‌توان گفت که طاووس خیال است چمن
شوق نظاره و چشم نگران است جهان

ورق لاله و گل صرف غم انسان شد
سوی دلهای جهان نامه نگار است بهار
سالها هست که بی ساز و نواییم «اسلم»
پی دلهای حزین نغمه و تاراست بهار

گفتگوی دوست

گفتم به یاد روی توام بی قزار، گفتم
آخر زمن چه خواهی، بگفتم قرار، گفتم
صبر و قرار در ره عشق و وفا چه خوب
گفتم به دل مرا نبوذ اختیار، گفتم
بی اختیار بودی و بی اختیار به
گفتم ولی نگاه به من یک دو بار، گفتم
«دل را به کار خویش به سازی و شادزی»
گفتم که نیست کار مرا سازگار، گفتم
«گر هیچ کار نیست ترا راه خویش رو»
گفتم که راه نیست به جز راه یار، گفتم
«برگرد ازین دیار و برو زین جهان غم»
گفتم جنون عشق بود استوار، گفتم
«پیمان شکن نباشی اگر خوشترک بیا»
لطفی نمود و حرف کرم چندبار، گفتم

قصیده بهاریه انقلابیه

که به مناسبت شانزدهمین سالگرد انقلاب اسلامی ایران روز یازدهم فوریه سال
۱۹۹۵م در سمینار انقلاب اسلامی در مولتان ارایه شد.

شکوفه‌ای سر شاخ چمن چه خوش خندید
چه نقش‌ها که به اوراق برگ و گل بستند
گل و ستاره و بلبل به هم همی گفتند
نگار ما که به بخت رسا چو جمشید است
چنه روزها که ببخشید قدرت فیاض
جمال گلشن گیتی فزود مهر نوین
گمان مبر که به پایان رسید کار بهار
رسید مژده ایام انقلاب جهان
شکوه خسرویان زیر پرده رو بنهفت
خوشا پیام سرافرازی نگون ساران
چه درس‌ها که به ما یاد داد صبح بهار
ستم گران جهان را مگو قوی بال اند
حیات رخت بگیرد ز نعره تکبیر
ببین که باز روان گشت زنده رود یقین
به آن دیار که هر ذره‌اش جهان دارد
دگر به فیض جنون خار زاز گلشن شد
تغییر است بزرگ و تحویل است عظیم

که می‌توان به بهاری بهار عالم دید
چه رنگ‌ها که ز آبی هوای تازه دمید
چه لطف‌ها که هوای طرب به ما ورزید
بساط ناز به اورنگ خوشدلی برچید
چه مهرها که بنا کرد دولت جاوید
فروغ صبح فزون شد چو روی لاله بدید
هزار قافله رنگ و بوز سر برسید
معاشران محبت سرشت جمع آید
چو نور وحدت ایمان ز نور خشید
خوشا نوای بهاران که سرخ رو باشید
هزار رنگ چکید و هزار رنگ دمید
ببین ز دست تذروان عقاب رو پوشید
زمانه زنده شود از عقیده توحید
ز موج خون شهیدان جلوه جاوید
به جهد زنده دلان صبح انقلاب دمید
دگر زمین عجم رشک آسمان گردید
نوا گران چمن نغمه‌ای دگر آرید

خدمات بزرگ مولتانیان در راه گسترش...

دکتر محمد اسلم انصاری شاعر چیره دست می باشد که کلامش از لحاظ عاطفه، تخیل، اسلوب و معنی بسیار توانا است. کلامش آسان ساده و رسا می باشد. وی یکی از پیروان صدیق علامه اقبال لاهوری به شمار می آید. آبروی شهر مولتان از حیث مرکز بزرگ زبان و ادب فارسی به کوشش وی درخشان و استوار است.

۵- دکتر خیال امروهوی

آخرین شاعر معاصر زبان شیرین فارسی که در ناحیه مولتان زندگی می کند پرفسور دکتر سید علی مهدی نقوی متخلص به خیال امروهوی می باشد وی یکی از شعرای نامدار معاصر زبان فارسی در شبه قاره پاک و هند به شمار می آید.

دکتر خیال امروهوی در شهر امروهه (هند) به دنیا آمد. خانواده وی به مناسبت علم و فضل و کمال و دانش در سراسر هند معروف بود. تحصیلات خود را در شهر حیدرآباد دکن (هند) به پایان رسانید.

بعد از تأسیس پاکستان هجرت نموده به لاهور آمد و در اداره آموزش و پرورش پنجاب استخدام شد. بعداً از حیث استاد زبان و ادب فارسی دانشکده دولتی سیول لاین مولتان ساکن مولتان گردید. چندی بعد استاد فارسی دانشکده دولتی شهر لیه (نزدیک به مولتان) شده مولتان را ترک گفت و در سال ۱۳۴۹ هـ ش. (۱۹۶۹ م) از همان شهر برای اخذ مدرک دکترای رهنسپار تهران شد. وی پنج سال در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران درس خواند و مدرک دکترای فارسی را اخذ نمود. عنوان رساله دکترای وی «مزدک» بود که در تهران به چاپ رسیده است.

وی مقاله ای تحت عنوان «ابتکارات فلسفیانه گروه اخوان الصفا و فرقه اسماعیلیان در قرن چهارم هجری لغایت قرن دهم میلادی» تحت راهنمایی دکتر سید حسین نصر هم نوشت. این در سال سوم، ترم اول بود.

در سال ۱۳۵۵ هـ ش (۱۹۷۴ م) که از تهران برگشت و مجدداً در دانشکده دولتی شهر لیه استاد زبان فارسی شد. وی در سال ۱۹۹۰ م از دانشکده مزبور بازنشسته شد و فعلاً با خانواده خودش در شهر لیه زندگی می کند.

دکتر خیال امروهوی شاعر طراز اول زبان اردو هم می باشد و چندین مجموعه اشعارش به چاپ رسیده است. ولی کلام فارسی اش تا حالا به صورت دیوان یا کلیات به چاپ نرسیده است.

در زمانی که در تهران بود اغلب در انجمنهای ادبی تهران اشعار خود را می سرود. شعرای نامدار تهران همیشه از وی قدردانی می کردند.

شعر فارسی دکتر خیال امروزهوی پُر از عاطفه، تخیل نو، اسالیب تازه و معنی می باشد. سبک وی بسیار نزدیک به شعرای معاصر ایرانی می باشد. مانند شعرای معاصر ایرانی شعر خیال امروزهوی مربوط به حیات انسانی می باشد. اشعار وی نمایانگر درد و غم انسان معاصر است. شعرویی، شعر برای زندگی است نه شعر برای شعر. دکتر خیال امروزهوی تذکره‌ای درباره شعر، ادب و علمای عهد کلهوره‌های سند هم به زبان اردو نوشته است.

نمونه شعر (۱) غزل

آنچه در گل ریختم اکنون از او بر می خورم	شکر یزدان می نمایم دُرد ساغر می خورم
خیر کل را برگزیدم راستی اندوختم	بر همین تقصیر باشد لطمه شرّ می خورم
هیچ چیزی بهر آسوده دلی پیدا نشد	آنچه این جا می خورم رزق مقرر می خورم
کس نمی گوید چرا در دوزخ آشفستگی	گاه شعله می چشیدم گاه اخگر می خورم
هرچه از دست ستم کاران رسد دارم قبول	مسلك شیر دارم زخم بهتر می خورم

غزل (۲)

آن چنان ظاهر بشو تا هرکجا دیده شود

گل همان دم گل بود وقتی که بوییده شود
 زلف بیش از مار باشد مار بیش از زلف نیست
 شرط این است بر رخ گل فام ژولیده شود
 نسبت ابلیسی در این دنیا فزون از آدمی
 کاش از آدم چنین آدم نژاییده شود
 مزد زحمت کش فزون تر کن که جز این راه نیست
 گرسنه بالاخره یک روز شوریده شود
 همچنان خود را ز مرگ ناگهان مخفی مکن
 مرگ «گل چین است» گل یک بارگی چیده شود
 زهر استبداد دائم حرف استعمار را
 معنی اش را هر که پی می برد فهمیده شود

غزل (۳)

هرچه از غیبت در آمد من همان برداشتم	یا به گل بودم و لیکن آسمان برداشتم
زهرها خوردم که در دنیا جز این یغما نبود	سالها چون بردگان جور شهان برداشتم
چون به دور لا مکان کالای بی ارزش رسید	من برای خویشتن قید زمان برداشتم
گل به شبم گفتم ما اینجا همیشه نیستیم	صحبتش را درک کردم مغز آن برداشتم
در میان شب عجب انگیزه‌ها وارد شدند	بهر ترقیمش، قلم پیش از اذان برداشتم

بانهایت اختصار ذکر شعرای معاصر که در حیات اند به اتمام رسید.
دکتر محمد شریف عاصی کرنالی، دکتر محمد اسلم انصاری و دکتر سید علی
مهدی نقوی خیال امروہوی ہر سہ شعرای نامدار و چیردہ دست ہستند کہ
مدرک کارشناسی ارشد زبان فارسی و مدرک دکتری در فارسی یا اردو دارند این
ہر سہ عاشق صادق زبان معجزہ گر فارسی کار خود را ادامہ می دهند و فارسی
از راہ ایشان در این ناجیہ زندہ ہست ولی بعد از این ہا.....

دز شعر سہ تن پیمبرانند
ہر چند کہ لا نبی بعدی
ایات و قصیدہ و غزل را
انصاری و خیال و عاصی

باید کہ کلام فارسی این شعرای عظام با سلیقہ خاصی از ہمت و کوشش
سرپرستان محترم زبان فارسی بہ چاپ برسد. این ہا در حیات اند و می توانند در
این کار کمک لازمی در استواری زبان فارسی بہ جا بیاورند.

خدمات مولتانیان دربارہ گسترش آثار مثنوی

علاوہ بر شعر مولتان در آثار نثر ہم خدمات شایانی انجام دادہ و در این
مورد دہ ہا کتاب بہ زبان فارسی نوشتہ شدہ است.
ذکر بعضی از کتابہای معروف کہ ما مولتانیان دربارہ آن ہا افتخار می ورزیم
بہ قرار زیر می باشد.

۱- **الباب الالباب** این کتاب را سدید الدین محمید عوفی در قرن ششم ہجری در
زمان حکومت ناصر الدین قباچہ حاکم مولتان و اچہ نوشت. این اولین تذکرہ
شعرای فارسی زبان می باشد کہ مشتمل بر شرح حال شعرا و ادبای ایران از
ابتدای شعر فارسی تا زمان مؤلف است.

۲- **تاریخ اسلام:** در زمان حکومت ناصر الدین قباچہ در قرن ششم ہجری،
قاضی منہاج الدین سراج بہ زبان فارسی تاریخ اسلام را نوشت.

۳- **خلاصہ جواهر القرآن:** در قرن ہشتم ہجری قاضی ابوبکر مولتانی در
قاہرہ نشستہ کتاب معروف خلاصہ جواهر القرآن را نوشت و واژہ ہای عربی را
بہ فارسی ترجمہ کرد. این کتاب را مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
اسلام آباد بہ چاپ رسانیدہ است.

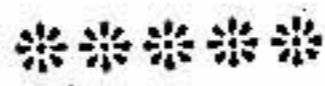
۴- **اصول فارسی** این کتاب یکی از کهن ترین کتب دستور فارسی بہ شمار
می رود. این را عبدالصمد مولتانی در سال ۱۱۱۱ ہ ق. در مولتان نوشت.
نسخہ خطی اش در مولتان موجود است.

طبق اطلاع بندہ این دومین کتاب دستور فارسی در جہان فارسی می باشد

دکتر سید حسن صدر الدین حاج سید جوادی در پایان نامه دکترای خود که دستور نویسی فارسی در شبه قاره نام دارد ذکر نموده است. این کتاب هم از جانب مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد به چاپ رسیده است. علاوه بر این ها صدها رساله از جانب مسلک های صوفیان نوشته شده است که در کتابخانه های شخصی موجود اند.

منابع

- ۱ - دستور نویسی فارسی در شبه قاره (فارسی) - دکتر سید حسن صدرالدین حاج سید جوادی، چاپ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۹۲م.
- ۲ - شعر العجم فی الهند - شیخ اکرام الحق (اردو) چاپ الاکرام - ملتان - ۱۹۶۱م
- ۳ - دیوان حسن شهید مولتانی - سجاده نشین نذر حسین - ملتان ۱۹۵۲م
- ۴ - اسد ملتان - شخص و فن (اردو) عبدالباقی ملتان - چاپ بزم ثقافت ملتان، ۲۰۰۴م
- ۵ - دیوان سعید خان مولتانی - فارسی - نسخه تصحیح شده از دکتر معین نظامی - دانشگاه پنجاب لاهور
- ۶ - جزوه چاپ نشده در ضمن سابقه شعری به مناسبت یازدهمین سالگرد انقلاب اسلامی ایران روز ۱۱ فوریه ۱۹۹۰م در خانه فرهنگ ج.ا.ا - ملتان.
- ۷ - دیوان عبداللطیف تپش، فارسی - چاپ لاهور - ۱۹۵۱م
- ۸ - کان پارسی از ابوذر غفاری، چاپ ملتان ۱۹۷۱م
- ۹ - ملتان از حیث مرکز ادبی فارسی، دکتر رفیع الدین احمد کاظمی - چاپ لکهنؤ (هند) (اردو) ۱۹۷۰م، این پایان نامه دکتر رفیع الدین احمد کاظمی می باشد که درباره شعرای فارسی زبان ملتان از ۹۵ هجری تا ۶۵۰ هجری.
- ۱۰ - دیوان اشعار اردو فارسی - دکتر محمد شریف عاصی کرنالی، چاپ ملتان ۱۹۹۲م.
- ۱۱ - اشعار متفرقه دکتر محمد اسلم انصاری - ملتان
- ۱۲ - اشعار متفرقه دکتر خیال امروهوی - لیه
- ۱۳ - ماه منیر - مجموعه اشعار استاد منیر اکبر - چاپ هند ۱۹۴۹م
- ۱۴ - مجموعه کوچکی اشعار غلام شاه بخش عاصی، ملتان ۱۹۷۳م
- ۱۵ - احوال و آثار شیخ بهاء الدین زکریا ملتان بانو دکتر شمیم محمود زیدی - چاپ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان - اسلام آباد، ۱۹۷۴م

شعر فارسی امروز شبہ قازہ

دکتر سید وحید اشرف (۱)

مناجات

شوق خوی احمد «ص» مختار دہ باری دگر
رنگ و بوی حیدر کزار دہ باری دگر
ای خدا ما را بدہ عشق رسول «ص» ہاشمی
چشم گریان و دل سرشار دہ باری دگر
پیروی جعفر طیار ما را باز دہ
این زبان را خوبی گفتار دہ باری دگر
اسوہ ختم الرسل «ص» اندر جهان روشن شود
خیر امت را همان کردار دہ باری دگر
در نگاہ مابدہ تأثیر ایمان کمال
روشنایی دل ہشیار دہ باری دگر
بر زمین شد پنجہ فرعون بالا دست باز
زور موسی «ع» حکمت پیکار دہ باری دگر
بشکنند آیین دیوار نفاق و تفرقہ
قرن اولی را همان ایثار دہ باری دگر
در برد تاریکی ظلم و جہالت از زمین
در روان ما همان انوار دہ باری دگر

۱ - فارسی گوی ساکن برودہ، استان گجرات ہند

پاک گرداند دلان را روح را روشن کند

ای خدا آن سیرت ضویار ده باری دگر

از متاعِ رفته چون محروم و در ماندم ما

بهر جاه حیدرکار ده باری دگر

باز این امت شود تا با سعادت باوقار

ذوق و شوق و مستی کردار ده باری دگر

سوز دل باید که «اشرف» زان دهد تاب و تپش

سینه‌ام را آه شعله بار ده باری دگر

دکتر محمود احمد غازی (۱)

جمال خواجه یثرب

«دو عالم را توان دیدن به مینایی که من دارم» (۲)

کرا باشد میسر چشم بینایی که من دارم

کند پروردگارم راز دان «علم الاسماء»

زهی تابانی دانش به طیبایی که من دارم

شبنم روشن ز نور جان فزا، روزم نشاط افزا

کجا طور کلیمی پیش سینایی که من دارم

به چشم ظاهر تو مصطفی «ص» در روضه اش پنهان

به هر سو جلوه اش تابان به پهنایی که من دارم

جمال خواجه یثرب دو عالم را کند روشن

نگوید «لن ترانی» کس به سینایی که من دارم

مقام مصطفی «ص» بینی اگر بادیده دل بین

ندارد کس چنان چشمی به دنیایی که من دارم

مه تابان مه انور اگر خواهی که می بینی

بیا بین آن مه کامل به صحرایی که من دارم

۱ - رئیس دانشگاه بین المللی اسلامی - اسلام آباد

۲ - این مصرع از علامه اقبال است (زبور عجم)

دلم چون کھکشان روشن شود از دیدہ ام ریزد
زہی تابش، خوشا نوری بدنیایی کہ من دارم
بقای جاودان یابم جمال مصطفی «ص» بینم
عبیر افشان ہمین آیم ز خضرائی کہ من دارم

ابوالحسن واحد رضوی (۱)

صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

- مجموعہ زیبایی!
- قربان شوم ہر دم ای پیکر رعنائی!
- از یاد تو می گیرم
- تفریح دل و شوق و تسکین و شکیبایی
- در دست تو درمانم
- کن چشم کرم بر من! یک جلوہ بفرمائی!
- از لطف نگاہم کن
- من بندہ درگاہت، من بندہ شیدایی
- این «واحد» بی چارہ
از روز ازل هستت دیوانہ و سودایی

دکتر اسلم انصاری (۲)

ای نام عزیز تو

ای نام عزیز تو سخن بخش زبانها	ای یاد روان پرور تو جان جهانها
ای حسن دلاویز تو آیین بہاران	از عشق جنون خیز تو گلبنگِ فغانها
ای چہرہ زیبای تو رنگینی عالم	ای نقش تمنای تو نژہتگہ جانها
آزردہ نہان ہاست ز پنهانی بزمتم	آشفته پیدایی نور تو عیانها
از لطف تو گویاست، چہ معنی چہ تکلم	از جود تو پیدا، چہ عبارت چہ بیانها

۱ - سخن سرای ساکن فیض آباد محمد نگر بخش اتک - پنجاب.

۲ - فارسی گوی با سابقہ ساکن مولتان.

سامانِ نموده است چه سودا و چه تمکین
ویرانیِ صحراست ز گم کردنِ راحت
از تشنه لبان است فروغِ می و مینا
از فضل تو هر داغ گمان مهرِ یقین گشت
من بنده آن شاهِ شهانم که عطایش

کالای وجود است زر و سیمِ دکانها
حیرانیِ دلهاست که باوصفِ نشانها!
رودی چه رود گر نبود بندِ کرانها
از فیض تو صد سود به برداشت زیانها
دامان نگه پُر کند از دولتِ جانها

سید سلمان رضوی (۱)

دلبری داند

رموز بیخودی سِرِّ سخنوری داند
نقوش پایِ دگر کی بود چراغِ سفر
به هیاتم منگر گوش کن چه می گویم
بگیر دامنِ جهل گران به آب برو
خدا خداست خدا را نه متهم سازد
قلم به دست قلمرو ز شرق و غرب به پا
قطار نایقه دهد، قربتِ علی (ع) ندهد
سرشک دردِ موفق، ز لطف بنتِ نبی (ص)
مَوْحِدَم و همین است اصلِ ایمانم
رود به منزلِ تطهیر می شود «سلمان»

درود بر صنم من که دلبری داند
هر آنکه راه تراشید رهبری داند
مقطعاتِ حروفم پیغمبری داند
مگر که کوهِ صحاری شناوری داند
که عقل و عشق مقاماتِ داوری داند
قلندرِ شه مردانِ سکندری داند
علی شناسِ کمالاتِ قنبری داند
که قدر گوهرِ ناسفته جوهری داند
فقیرِ وحده رموزِ توانگری داند
غریبِ شهر که آدابِ چاکری داند

فائزه زهرا میرزا (۲)

به بزرگداشت از مولوی

نکته‌های اهلِ ایمان در زبانِ مولوی
ذکرِ حال و قالِ مردم شد نشانِ مولوی
عشقِ شمس‌الحق بود جان و توانِ مولوی
از نفیرش بلبل و گل-ترجمانِ مولوی
هم تبوکل هم تعهد در روانِ مولوی

کاشفِ کلِّ حقیقت شد بیانِ مولوی
تاجِ جمله اهلِ عرفان و طریقت او بود
گشته او شیدای شمس عهد خود در آسمان
نالۀ نی از نیستان و جودش شد عیان
رازدانِ عشقِ حقِ الفاظِ نابِ مثنوی

۱ - فارسی سرای ساکن اسلام آباد

۲ - استادیار گروه فارسی دانشکده دخترانه فدرال مارگلا F-7/4 - اسلام آباد

هم وفا و هم صفا شد آستان مولوی
مردمان خرد و کلان از پیروان مولوی
توتیای دیده پیر و جوان مولوی
وخی منزل آمده صدق العیان مولوی
این بود روشنگر خورشید سان مولوی
از شعاع پرتو علم اللسان مولوی
هر کجا و هر زمان شد گل نشان مولوی

هر که خواهد مقصد عرفان بجوید در وفا
جملگی ای عاشقان ازنی نوازان بشنوید
خاک پاک درگه آن عارف والا مقام
مثنوی معنوی تفسیر قرآن آمده
جستجوی مرد کامل هر کسی دارد به دل
مفتخر گشته زمین اهل عرفان و ادب
«فائزه» شد تا ابد مداح آن فخر علوم

دکتر سرفراز ظفر (۱)

از تنگی و فراخی

نازهای دلبرانه به دست من و تو نیست
دارویی دیوانه به دست من و تو نیست
وین تیر دو کمانه به دست من و تو نیست
پایان این فسانه به دست من و تو نیست
کاختیار این زمانه به دست من و تو نیست
بحریست آن کرانه به دست من و تو نیست
«توفیر آب و دانه به دست من و تو نیست» (۲)
اشهب و تازیانه به دست من و تو نیست
کاین عمر جاودانه به دست من و تو نیست

موجهای عاشقانه به دست من و تو نیست
دل می تپد به دوری آن یار نازنین
بسمل شوند از نگه یار صد هزار
رو سیاه رقیب عشق مرا داد انتشار
هرچه ز روزگار رسد با خوشی پذیر
خرص است خوب و میوه آن تلخ تر ولی
از تنگی و فراخی ثروت مکن گله
تند است و کند راه برو سوی منزلت
در صبحگاهی اشک ندامت «ظفر» بریز

دکتر محمد حسین تسبیحی

ظهور الدین احمد نامه

به مناسبت نیکو داشت و بزرگداشت خدمات علمی و فرهنگی و تاریخی جناب آقای
پرفسور دکتر ظهور الدین احمد سلمه الله تعالی
شدم دل بسته افکار آن استاد ربانی
مرا یاد آمد از گوهر فشانیهای انسانی

۱ - مدیر گروه آموزشی فارسی، دانشگاه ملی زبانهای نوین - اسلام آباد

۲ - مصرع غزلی از ملک الشعراء بهار

ظهورالدین امیر و رهنمای دانشی مردان

تویی احمد ننگین ملک فارسی را سلیمانی

کمال کار تو خدمت به فرهنگ و هنر آمد

نشان راه تو پیوسته با آداب ایمانی

تو در اندیشه هستی گوهر درج محبت ها

قلم در دست تو گوینده الطاف رحمانی

منم شاگرد تو در کشف الفاظ ادیبانه

تو استاد گرانمایه، حقیقت را نمایانی

دلم پیوسته راه کتاب و درس و بحث تو

به تعلیم و تعلم ماهر گل در گلستانی

لب خندان و دل شادان هماره در کلاس درس

به تحقیق و تتبع آیت و الفاظ قرآنی

صفات نیک تو استاد دانایم ظهور الدین

ز پاکستان به ایران آمده چون ماه رخشانی

همه جا نام نیک تو شده ورد زبان و دل

ظهور دین و فرهنگ احمد عشق خدا دانی

بزرگ استاد دانایی به دنیای سخنگویان

شده «اکرام شاه» ما، یکی مردان مردانی

بسی مایه گرفتم از وجود نازنین تو

همان شد ارتقای من به میدان ادب دانی

امید من هماره این بود دیدار روی تو

که هستی روشنی بخش جهان و قلب ایرانی

صراط مستقیم اینک شده کشف حقیقت ها

همان باشد به درگاه ظهور روح ریحانی

هنمه آثار تو فرهنگ و دانش را شناسا شد

به پاکستان و ایرانی، محبت را ثنا خوانی

شده فارسی ادب از تو چمنزار گل خوشبو

یکی تاریخ ایرانی، ادب گشته گل افشانی

قلم در دست تو گوهر فشان بر صفحه کاغذ

همان تفسیر قرآنی زده نقش مسلمانی

ز کشمیر و ز هندوستان رسد آواز نیکویی

جهان حکمت و دانش ز تو گشته چراغانی

پیام حق رسد از مکتب اقبال دانایی

که در گزار اقبالی ظهور الدین شده بانی

جمال کار دانشجو ز تو برجسته و نیکو

تو بودی رهنمای هر کسی با لطف و احسانی

سخنهای تو باشد روشنی در راه دانشجو

به هر مجلس به هر محفل تو هستی شمع سوزانی

دل خواهد که بینم روی تو در مکتب اقبال

همان مکتب که دارد رونق اخلاق روحانی

به «نسبت رود» رسیدم من که بینم درگه احمد

همان احمد که باشد با ظهور الدین همسانی

شدم من ناامید آن دم که در خانه نبود استاد

و لیکن لطف او در من دمید انوار ماهانی

کنون یادش به دل دارم که باشد سالم و شادان ...

به دانشگاه پنجاب او بود مهر جهاندانی

بنود او هم نشین حضرت اکرام لاهوری

خوشا آن دم که باشم همراه استاد شادانی

صفای درگه تو ای ظهور الدین بود زیبا

تنویی زننده دل لاهور و دانی خدادانی

شدم من خوشه چین دانش و «فرهنگ اقبالی

«رها» یم من هماره بلبل باغ سخنرانی

***

چهره رخشان فردوسی

به استقبال فردوسی نویسم شان فردوسی

گزارم صفحه چند از مقام و جان فردوسی

تو گویی لفظ خندیده چه زیبا بسته مصرع‌ها

فدای یک یک آن جمله پیمان فردوسی

جهان تابید چون نوری محبت گشت چون شوری

چو ایزد گشت سر آغازی برای شان فردوسی

چنان حماسه ملی نخوانی جان من عالی

که رستم گشت غالب بر دماغ و جان فردوسی

چو اسفندیار روین تن کشید آن خنجر بی رنگ

نگون بخت آمده دیو سپید در خوان فردوسی

چو رستم خنجر خونین به نامردی بکرد بیرون

هزاران وای بر سهراب و هر افغان فردوسی

ز چهره دژ خم افراسیاب تو نکته بی دریاب

نگر نفرت بین آیات سرد و مصرع شایان فردوسی

زمان رقصید و ماه خندید وفا بر خویش می‌باید

چو دیدند رخس پر عهد و وفا رخشان فردوسی

چو محمود آن یل غزنی بکرد باوی دغابازی

دریغ و درد بر باران اشک و قلب پر طوفان فردوسی

به طول چار فصل عشق بیاید باز یک عاشق

مگر هرگز نیاید شاعر شیرین زبان هم‌سان فردوسی

همان رستم که شد ما مش دل کابل زمین جایش

همان رودابه زیبا مه افغان فردوسی

گل سرخ محبت‌ها بسین در غزنه زیبا

تو گویی روشنی بخشیده است مرجان فردوسی

در آخر این قدر گویم مقام رزم راجویم

در آن تک تک شعار و آیت و دستان فردوسی

شب و روزم شدہ ہمدم گل شاہنامہ ہردم

منم «فتانہ کابل» نشان از آن فردوسی

جاوید اقبال قزلباش (۱)

بزم آرامش

عجم زئدہ کردم بدین پارسی
بباید کہ حکمت شود بررسی
گرفتم ہمان را بجان قوی
نوشتہ چو قصہ بہ صد دلبری
بہ یاقوت و نقرہ بہ این کی رسی؟
بہ مانند ہومر* ادب محوری
بسیار اسستیم بزم آرامشی
ہزاران بیت اندرین فارسی
سخن گفت آنچه بود جنتی!

بسی رنج بردم درین سنال سی
بگفتہ ہمین است حکیم عجم
نوشتہ چو شاہنامہ در فارسی
ز رستم بہ سہراب و بیژن ہمہ
بہ درہم و دینار نسج این را
چنان نام پیدا بکرده ہمو
بہ وصفش غزل خوان ہستم ہمی
ز امثال و حکمت بیآورد او
ز فردوس آمد بہ فردوس رفت

کیفی جامپوری (۲)

افشان

گلاب و مشک در پیمانہ افشان
عیار کعبہ و بتخانہ افشان
بہ سر خاک در میخانہ افشان
بیاد گوشہ و ییرانہ افشان
بہ ضربت اشک بی تابانہ افشان

بہارا! گل سر میخانہ افشان
حضور پیر میخانہ ز دامن
غم ایام را در خاک انداز
بہ گلگشت چمن اوراق گل را
چو یناد آری ندیمان وطن را

۱ - فارسی گوی با سابقہ اسلام آباد

* - Homer

۲ - سخن سرای فارسی معاصر اہل ملتان (م ۱۹۷۱م)

ببار ای ابر نیسان آنچه داری به گور «کیفی» دیوانه افشان

علی کمیل قزلباش (۱)

اما نشدم

فارغ از بیش و غم کم شوم، اما نشدم
تا ازین راه، مکرم شوم اما نشدم
خواستم هرچه، که زمزم شوم اما نشدم
خواستم وای که محرم شوم، اما نشدم
حرف «من» را، که ز خود کم شوم، اما نشدم
تا به آوای تو ملهم شوم، اما نشدم
سوختم سر، که مسلم شوم، اما نشدم
تا زهر غم، دمی بی غم شوم، اما نشدم
«در دلم بود که آدم شوم، اما نشدم»

«در دلم بود که آدم شوم، اما نشدم» (۲)
عمرها از ره محراب تو سئل جستم
خالی از خود شوم و خال لب تو باشم
دست دلداری بدستم و من از دست دلم
ره هجران بگرفتم و به هجرت بستم
شور و غوغا ز دل خانه خراب برکندم
عشق می گفت که تو خامی و خامی بشناس
غم هر غرق خریدم که غم تو یابم
افتخارم به چه باشد که امام می گوید!

سمن عزیز (۳)

به ایران آمدم

شدم مهمان به ملک پاک ایران
به درس فارسی شیرین زبانان
منم گل چین در این گلزار خوبان
کلام حافظ و سعدی نواخان
مثال شمس حق گشتم غزل خوان
منم کوشش گر الفاظ عرفان
چمن زار محبت گل به دامان
به جان من زده نقش گلستان
بود پند و کلام اوستادان

به ایران آمدم از ملک پاکان
همه ایرانیان مهمان نوازند
منم پیوسته دانش فزایی
همیشه می روم راه صداقت
به شعر مثنوی دل بسته هستم
به عشق فارسی هر دم شب و روز
«عزیزم» من «سمن» بوی خوش من
ستاره روشن و ماه دل افروز
بسا از یادگار مردم نیک

۱ - استادیار دانشکده دولتی - کویته

۲ - مصرع از حضرت امام خمینی (رح)

۳ - فارسی سرای ساکن اسلام آباد

شعر فارسی امروز شبہ قاره

همه برنامه خوب و گل افشان
سخن هایش نشیند بر دل و جان
کنه «منشی زاده» اش دستور گویان
همان «فاضل» امیر نغمه گویان
به لطف «شکری» او از آشنایان
چو فردوسی حماسه گوی ایران
کلید درس ما «غفاری» آسان
مثال باغ گلها در گلستان
به لطف «صلصله خانم» نواخان
دلم همواره پیش راهنمایان
بدیدم موزه کاخ گلستان
همان کوهی که باشد برف پوشان
به آرامگاه او گشتم دعا خوان
شهیدان لاله های سرخ خندان
که پیوسته شده با ملک پاکان
«سمن» بوی خوش گلهای نازان

شده مسئول من «واعظ» در اینجا
یکی «دانشگر» است استاد دانا
شده دستور من دستور فارسی
سرود جام «جمشیدی» دلم برد
هماره شاعران را دوست دارم
مشاهیر ادب را می شناسم
شده در آزمایشگاه تدریس
که نامش «مهبد» و شیرین زبان است
مرا خواندن شده آسان و شیوا
همان «آزاده» و «یاسز» مددکار
همه تهران و گردش گاه زیبا
شدم من عاشق کوه دماوند
خمینی رهبر جمهوری عشق
بنهشت عاشقان دارد خمینی
امید من، گل من، ملک ایران
همیشه خدمت فارسی نماید

شیدا زیدی (۱)

بر بساط طلبت

مشت خاک است که در چشم تو انداخته اند
همه از وهم یقین تا به گمان تاخته اند!
گفتمش «راز دل آینه شناخته اند!!
تیغ وهمی است که بر چهره ما آخته اند!
بر بساط طلبت کون و مکان باخته اند!!

تو میندار که افلاک و زمین ساخته اند
دشت تحقیق چه تنگ است که صاحب نظران
گفت «عکسی است که از آینه بیرون نه فتاد»
نور خورشید کجا؟ سایه و مهتاب کدام؟
دل و جان چیست، که ازین پیش تهی دستانت

***

۱ - سخن سرای ساکن کویت

بشیر سیتائی (۱)

در یادِ دوست

گر نکویی، صلح جویی، این ستمکاری مکن
 تو برای عشرت دنیا طلبکاری مکن
 کاسه حاجات بشکن زشت کرداری مکن
 خاطر خود مایل تسبیح و زناری مکن
 یار آفاقی بجوی، این عشق بازاری مکن
 تاختن بی راهه تاکی، تیز رفتاری مکن

مرد شو، مهر آفرین شو، مردم آزاری مکن
 دل همان بهتر که دور از عشرت دنیا بود
 در تلاش آب و نان هرگز مشو عزت فروش
 سبجه گردانی بکن با اشکها در یاد دوست
 صحبتی با یار بازاری نگرده کامیاب
 خارزاری است این دنیا «بشیر» آهسته رو

محمد اقبال جسکانی (۲)

مردیگانه

سلطنت داری، تو بی کرانه
 تو چرا ماندهی هنوز حجابانه
 بیا این طرف هم باری عاشقانه
 بیا زود آرزویت دارم صادقانه
 نیست پیدا جزو تو مردیگانه
 روشن سازش به یک نظر عاشقانه

بیا کن مدد ای خسروی زمانه
 فرو شده است حجاب زمانه
 نگویم حجابت را تو یکسر بدرکن
 خودت گفته‌ای آرزویم کن جذابی
 مکان است خالی در انتظارت
 فکر اقبال فروماند است و تاریک

دکتر معین نظامی (۳)

چرا خوابم نمی آید

چرا روزم شب تار
 و شبم روز سیاه است
 چرا اندوه بی پایان
 و رنجم بی پناه است
 چرا از خواب‌های بی هویت ترسناکم

۱ - سخن سرای ساکن دادو (سند) ۲ - استاد یار دانشکده دولتی راجن پور (پنجاب)

۳ - مدیر گروه آموزشی فارسی، دانشکده خاورشناسی، دانشگاه پنجاب لاهور.

چرا از سایہ های دشمنان نامشخص در ہراسم
چرا در بالش من
اختلالی لانہ ای کردہ
چرا نجوای بی مہری
بہ مغزم خانہ ای کردہ
گل دل تنگی ام
در رختخوابم با ہزاران زنگ بشکفتہ است
و بوی برگس بیداری ای دارد
چرا خوبم نمی آید!

صدیق تاثیر (۱)

رنج و راحت بر طرف

فارغ از سود و زیانم رنج و راحت بر طرف
یک مزار بی نشانم رنج و راحت بر طرف
بی نیاز از آشیانم رنج و راحت بر طرف
راہرو نی کاروانم رنج و راحت بر طرف
ہیچ چیزی را ندانم رنج و راحت بر طرف
من حزین نی شادمانم رنج و راحت بر طرف
چون نگوییم با زبانم رنج و راحت بر طرف

بی دلم من بی زبانم رنج و راحت بر طرف
گر کسی آید نیاید، گر نمی سوزد چراغ
گاہ بر سدری نشینم گاہ بر عرش برین
منزلی ناپید آواز جرس کو! راہ گم!!
چیت این عقل و جنون اندیشہ و این فکر چیت
بر دل من ہر چہ تابد لذتی دارد دگرا
دسترس دارم نگر «تائیر» بر لوح و قلم

دکتر رشیدہ حسن (۲)

غزل

شنو این سوزنالہا، ز قلب بی قرار من
بہ امید، بہ سرشاید رسد این انتظار من
خوشا آن روزهای عمر، تو بودی در کنار من

درازی های شب را بین، بہ چشم زندہ دار من
ستارہ چشم بر بستہ، و ماہ ہم چہرہ پوشانندہ
چسان مفتون و دلبند و گرویدہ بہ سر بردیم

۱ - فارسی گوی ساکن شیخوپورہ - پنجاب پاکستان

۲ - استاد یار گروہ فارسی دانشگاه ملی زبان های نوین - اسلام آباد

صبا را نیز راهی نیست، در کوی و دیار من
چسان آخر به سرآید، بدینسان روزگار من
دوای درد لازم هست به قلب داغدار من
امید لطفها دارد، دل امیدوار من
چرا پیوسته می نازی، تو هستی تاجدار من

نه سوی کس نظر دارم، نه کس اینجا گذر دارد
نه بختم می کند یاری، نه از تو حرف دلداری
جفا از حد فزون رفته، دمی بنشین به بالینم
نبودی بی وفا جانان! ز پهلویم چرا رفتی
تویی گلزار عشق من، «رشیده» ناز تو دارد

دکتر الیاس عشقی (۱)

غزل

با الهام و تتبع کلام قلندر شاهباز خواجه عثمان مروندی سیوهانی در بحر و
ردیف اصل و به تبدیل قافیه سرودم و به پیش گاه آن صوفی جلیل القدر و بزرگ
روحانی تقدیم دارم.

نزدیک جویبار شب و روز و روز و شب
در جستجوی یار شب و روز و شب
بخت زبون و زار شب و روز و شب
غم های بی شمار شب و روز و شب
گم کرده رهگذار شب و روز و شب
پنهان و آشکار شب و روز و شب
در ییادهای یار شب و روزه روز و شب
این دست نابکار شب و روز و شب
بی لیل و بی نهار شب و روز و شب
بی هوش و هوشیار شب و روز و شب
بی جبر و اختیار شب و روز و شب
یک لخت و زینهار شب و روز و شب
برگشته روزگار شب و روز و شب
باخویشتن دوچار شب و روز و شب
این شعر یادگار شب و روز و شب

ایام نوبهار شب و روز و روز و شب
باشم خراب و خوار شب و روز و شب
دارد مرا مسافر بی سمت و بی مقام
همواره دیدم این دل مهجور بی مراد
از بسکه بوده ام به جهان امید و بیم
دیدم به خواب و هیچ ندیدم به چشم باز
هوشم ربود نغمه طوطی و عندلیب
ای وای من به جیب و گریبان نمی رسد
از نور بوده اند تهی ماه و آفتاب
از چشم مست ساقی دل دار بوده ام
در کشمکش گذاشت مرا بخت و ازگون
نی صبح دید یار نه شام امیدوار
چون من نمانده است کسی در تمام عمر
بادیگران چه شکوه که در مانده بوده ام
الهام تازه یافتم «عشقی» ز شاهباز

۱ - فارسی سرای با سابقه ساکن خیدرآباد - سند

گزارش
و
پژوهش

اخبار پژوهشی

● عطف به درخواست جناب آقای دکتر احمد مجاهد از نسخه خطی ۷۷۳ قرآن کریم با ترجمه و تفسیر کوتاه و اختلاف قراءت و تجوید به فارسی، از کاتب قرن دهم هجری علی اکبر بن محمد الحسینی الاصفهانی در ۵۵۵ صفحه لوح فشرده تهیه و برای تحویل به محقق گرانمایه به تهران ایفاد گردید. استاد ارجمند نیز با ارسال و اهدای هفت نسخه از دیوان حافظ برمبنای نسخه تیموری، مشتاقان فرهنگ و ادب فارسی و اسلامی را از فضل و دانش خویش برخوردار ساختند.

● بر اساس درخواست مسئول محترم نمایندگی فرهنگی ج.ا.ایران در کراچی از نسخه‌های خطی شماره ۱۸۴۹ (رقعات منیر لاهوری) و ۲۲۲۸ و ۵۷۲۳ (انشای منیر) لوح فشرده تهیه و جهت بهره برداری سرکار خانم دکتر شهلا سلیم نوری ارسال گردید.

● شایان یادآوری است در قبال تهیه لوح فشرده یا میکروفیلم، پژوهشگران محترم به صورت مبادله، لوح فشرده یا کتابهای مورد نیاز مرکز را تأمین می‌کنند. توفیق بیش از پیش پژوهشگران گرامی را خواهیم.

اخبار فرهنگی

۱- دوره دانش افزایی معلمان و مروّجان فارسی راولپندی / اسلام آباد و حومه، به کوشش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان با همکاری خانه فرهنگ ج.ا.ایران در راولپندی

دوره دانش افزایی ده روزه برای معلمان و مروّجان فارسی دانشکده‌های راولپندی / اسلام آباد و حومه به کوشش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و همکاری خانه فرهنگ ج.ا.ایران از تاریخ ۷ تیر تا ۱۸ تیر ۱۳۸۴ هـ ش برابر با ۲۹ ژوئن تا ۸ ژوئیه در خانه فرهنگ ج.ا.ایران راولپندی تشکیل گردید.

جناب آقای محمد ابراهیم طاهریان سفیر محترم جمهوری اسلامی ایران در پاکستان ریاست جلسه افتتاحیه دوره دانش افزایی را به عهده داشتند. جناب آقای طاهریان در سخنانی بر تشدید مناسبات و علایق در زمینه‌های مختلف میان ملتین ایران و پاکستان تأکید و در این راستا کوششهای مثمیری را که در زمینه فرهنگی، پژوهشی و ادبی از ناحیه رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و خانه فرهنگ ج.ا.ایران در راولپندی مشهود است، در خورستایش قلمداد کردند و تشکیل دوره‌های دانش افزایی را با اهمیت دانستند. آقای علی اورسجی رایزن محترم فرهنگی، دکتر نعمت الله ایران زاده رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، دکتر مهرداد رخشنده وابسته فرهنگی و مسؤول خانه فرهنگ پیرامون چگونگی و تداوزکات و برنامه ریزی های دوره دانش افزایی، سخنانی ایراد کردند. آن گاه آقای دکتر صدیق شبلی استاد اقبال شناسی دانشگاه آزاد علامه اقبال از طرف استادان پاکستانی دوره دانش افزایی سخنانی ایراد کرد. دکتر شبلی به شرکت کنندگان دوره دانش افزایی توصیه کرد در فراگیری دانش فرهنگ فارسی پشت کار داشته باشند. دکتر

شبلی یادآور شد که میراث زبان فارسی برای ملت مسلمان پاکستان افتخارآمیز است. غیر از ۲۲ نفر معلم و مدرس فارسی شرکت کننده از دانشکده‌های راولپندی، اسلام آباد، اتک، مندی بهاء الدین و گوجرانواله، فرهیختگان و پژوهشگران برجسته شهروند راولپندی / اسلام آباد در این مراسم حضور داشتند، از جمله: دکتر سید علی رضا نقوی، دکتر محمد حسین تسبیحی، آقای سید مرتضی موسوی، دکتر بندری، دکتر عارف نوشاهی، دکتر محمد سرفراز ظفر و دکتر نور محمد خان مهر.

عناوین درس ها، تعداد ساعات و اسامی استادان این دوره به قرار زیر بوده است:

ردیف	عنوان	تعداد ساعات	استاد
۱-	آیین نگارش	۸ ساعت	دکتر نعمت الله ایران زاده
۲-	دستور زبان فارسی	۱۰ ساعت	دکتر محمد سرفراز
۳-	ادبیات معاصر	۸ ساعت	دکتر نعمت الله ایران زاده
۴-	نظم فارسی	۸ ساعت	دکتر محمد صدیق شبلی
۵-	نثر فارسی	۸ ساعت	دکتر مهرنور محمد خان
۶-	فارسی امروز	۸ ساعت	دکتر مهرداد رنخشنده

برخی کتابهای درسی و جزوات آموزشی این دوره دانش افزایی عبارت بودند از: باکاروان حله (دکتر عبدالحسین زرین کوب)، جزوه فارسی امروز ایران (دکتر محمد صادق بصیری)، دستور خط فارسی (فرهنگستان زبان و ادب ایران) شعر امروز ایران (ساعد باقری / محمد رضا محمدی نیکو)، درسنامه دستور زبان فارسی (دکتر محمد سرفراز ظفر) غلط ننویسیم (ابوالحسن نجفی) جزوه دگرگونیهای آوایی در فارسی گفتاری امروز (دکتر نعمت الله ایران زاده). تصاویر

ایران‌شناسی، نوار درسی، لوح فشرده نیز جزو مواد درسی بود. دستگاه‌های رایانه و اینترنت و تلویزیون نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت. در برنامه‌های جنبی دوره دانش‌افزایی از شرکت‌کنندگان جهت دیدار از سفارت و حضور در ضیافت ناهار از طرف سفیر محترم جمهوری اسلامی ایران دعوت به عمل آمد. در این دیدار مسائلی و مشکلات دانشجویان مقاطع کارشناسی ارشد، پیش‌دکتری و دکتری زبان فارسی در سطح دانشگاه‌ها مورد بررسی قرار گرفت. شرکت‌کنندگان دوره از مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان دیدن کردند و از بخش‌های مختلف مرکز بازدید کرده، با نقش و سهم مرکز تحقیقات در ترویج زبان و ادب فارسی در پاکستان دقیق‌تر آشنا شدند. در آخرین روز دوره نیز شرکت‌کنندگان گردش دسته‌جمعی ادبی از کوه‌های مری داشتند که جنبه سرگرمی هم داشت. در مراسم پایانی دوره دانش‌افزایی به شاگردان اول و دوم و سوم لوح تقدیر و کتاب اهدا شد. چند تن از شرکت‌کننده دوره دانش‌افزایی طی سخنانی از تشکیل دوره دانش‌سپاسگزاران نموده، بهره‌های سودمندی که نصیب آنها گردیده را در انشاهای مختصری منعکس ساختند. به کلیه شرکت‌کنندگان در حین دیدار از مرکز و در مراسم پایانی کتابهایی از انتشارات مرکز و دوره‌های فصلنامه دانش و همچنین کتابهای تازه نشر یافته در ایران اهدا گردید.

۲- برگزاری چهارمین همایش دو سالانه انجمن فارسی بنگلادش

چهارمین همایش انجمن فارسی بنگلادش در سالن اجتماعات رایزنی فرهنگی سفارت ج.ا.ایران در داکا در دو نشست پیش از ظهر و بعد از ظهر، با حضور استادان زبان فارسی دانشگاه‌های مختلف کشور، دانشجویان گروه فارسی دانشگاه داکا و اعضای انجمن فارسی بنگلادش تشکیل گردید. آقای دکتر اسدالزمان رئیس کمیسیون تخصصی اعتبار دانشگاه‌های بنگلادش میهمان ویژه این همایش بود، در حالیکه آقای اکمل غنی سفیر افغانستان در داکا، دکتر هاشمی رایزن فرهنگی سفارت ج.ا.ایران، دکتر سیف الاسلام خان، دکتر کلثوم ابوالبشر، دکتر شمیم بانو، آقای مهدی آبادی به نمایندگی سفیر ج.ا.ایران اعضای هیأت رئیسه را تشکیل می‌دادند.

آقای دکتر اسدالزمان در سخنان خود توجه حاضران را به این نکته معطوف داشت که زبان فارسی بخش جدایی ناپذیر فرهنگ و میراث بنگلادش است. در ضمن تبیین اشتراکات فرهنگی ایران و بنگلادش، ناطق مشاهدات و تجربیات سفر اخیر خود به ایران را بازگفت. او حمایت خویش را از گسترش زبان فارسی در سطح کلیه دانشگاه‌های بنگلادش اعلام نمود. آقای دکتر هاشمی ریزن فرهنگی ج.ا.ایران با اشاره به میراث گران سنگ و پیشینه غنی بنگلادش در زمینه فارسی گفت: استخراج این کان غنی جز با همکاری نیروهای بومی و به ویژه متخصصان و فارسی دانان میسر نیست. وی هشدار داد دیگران برای احیای میراث آبا و اجدادی به شما دلسوزی نخواهند کرد؛ عوامل استعمار کوشیده‌اند این گنج غنی ناگشوده بماند. ریزن فرهنگی با اشاره به لزوم انجام تحقیق و تألیف درباره اسناد و مدارک به زبان فارسی پیشنهاد داد که کمیته پژوهشی و تألیف به بخش هیأت اجرایی انجمن افزوده شود. این پیشنهاد مورد استقبال مجمع عمومی قرار گرفت و به تصویب رسید.

سفیر افغانستان در نشست قبل از ظهر از بابت دعوت در همایش، قدردانی نموده، پیرامون مناسبات حسنه ایران و افغانستان و علایق ریشه دار دو کشور با کشورهای شبه قاره سخن گفت. آقای مهدی آبادی درباره خدمات پژوهشگران بنگلادش در ارتباط با ادب غنی فارسی از بیست و سه کتاب که تاکنون درباره شاهنامه و فردوسی به زبان بنگالی به رشته تحریر درآمده، تمجید و تقدیر نمود. آقای عبدالصبور خان استاد یار گروه فارسی دانشگاه داکا در مورد پیشینه زبان و ادب فارسی در بنگلادش و اقدامات گوناگون انجمن فارسی را در سالهای اخیر برشمرد. آقای عیسی شاهی مدرس دانشگاه جهانگیر نگیر هم برخی از نکات ناطق قبلی را مورد بحث قرار داد. آخرین سخنران اجلاس به اول خانم دکتر کلثوم ابوالبشر بود که با توجه به اهمیت زبان فارسی از مسئولان آموزشی خواست تا زبان فارسی را در امتحانات استخدام کارکنان دولتی و دانشگاه ملی بگنجانند.

در نشست بعد از ظهر دبیر کل انجمن فارسی گزارش امور انجمن طی دو سال و نیم اخیر را عرضه داشت. آنگاه برخی از اصلاحیه‌ها در اساسنامه به تصویب رسید. سپس با بحث و مشاوره، افراد ذیل به عنوان اعضای هیأت

اجرائی جدید انجمن فارسی بنگلادش انتخاب گردیدند:
رئیس: دکتر سیف الاسلام خان. نایب رئیس: دکتر شمیم بانو دبیر کل:
آقای طارق سراجی، انتشارات: آقای ظهیر الدین محمود، روابط عمومی و
تبلیغات: آقای ممیت الرشید، پژوهش و تألیف: آقای عیسی شاهی،
حسابداری: آقای ابوالبشر.

۳- تشکیل سومین دوره دانش افزایی زبان فارسی در بنگلادش

دوره دانش افزایی دو هفته‌ای در دو سطح میانه و پیشرفته به همّت
رایزنی فرهنگی سفارت ج.ا.ایران در داکا تشکیل گردید. در مراسم افتتاح
پرفسور اسد الزمان مسوول طرح برنامه و بودجه دانشگاه‌های بنگلادش،
پرفسور هارون الرشید رئیس سابق فرهنگستان بنگلا، استادان میهمان از طرف
سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی آقایان دکتر موحدی، نوذری و دکتر فاطمی
استاد اعزامی ج.ا.ایران به دانشگاه داکا، دکتر هاشمی رایزن فرهنگی،
هیأت رئیسه را تشکیل می‌دادند. پرفسور هارون الرشید طی سخنانی از تشکیل
سومین دوره دانش افزایی اظهار خرسندی نمود و با اشاره به پیشینه تاریخی
زبان فارسی ارتباطات و اشتراکات دو کشور ایران و بنگلادش بر لزوم استمرار و
ادامه این گونه دوره‌ها تأکید ورزید.

۵۲ نفر از دانشجویان و ۱۲ نفر از استادان از سراسر بنگلادش در این دوره
حضور داشتند: در سطح پیشرفته استادان و مدرّسان زبان فارسی در دانشگاه‌ها
و در سطح «میانی» دانشجویان کارشناسی ارشد، پیش دکتری و دکتری زبان
فارسی شرکت کردند.

۴- بزرگداشت از شهریار و روز شعر و ادب فارسی در بنگلادش

به مناسبت روز شهریار و روز شعر و ادب فارسی مراسمی در سالن
اجتماعات رایزنی فرهنگی ج.ا.ایران در داکا (بنگلادش) برگزار گردید. هیأت
رئیسۀ این نشست علمی عبارت بودند از: پرفسور ابوالکلام منظور مرشد رئیس
فرهنگستان بنگلا و میهمان ویژه مراسم، دکتر موحدی استاد مهمان از
ج.ا.ایران، آقای ریحان الامین استاد زبان فارسی از دانشگاه گُوشیتیا، دکتر سیف

الاسلام خان رئیس گروه فارسی دانشگاه داکا و دکتر هاشمی رایزن فرهنگی سفارت ج.ا.ایران این اجلاس به تلاوت آیاتی از قرآن مجید و قرائت پیام آقای محمدی عراقی رئیس سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی آغاز شد، سخنرانان این مراسم عبارت بودند از: آقای شاه حسینی کارشناس فرهنگی رایزنی، دکتر هاشمی رایزن فرهنگی، آقای ریحان الامین، دکتر محمد رضا موحدی، پرفسور ابوالکلام منظور مرشد و دکتر سیف الاسلام خان.

سخنرانان درباره جایگاه شهریار و مقام رفیع فکر و اندیشه او، موضوعات و قالب شعری اش، بحثهایی مطرح کردند. آنان محبت، عشق الهی شیدایی و مهربانی را از خصائص شعری شهریار قلمداد کردند.

۵- برگزاری سمینار بزرگداشت فارسی گوی قرن بیستم گل محمد خان زیب مگسی درخانه فرهنگ ج.ا.ایران در کویته

به همت خانه فرهنگ ج.ا.ایران در کویته و با همکاری مجلس اقبال سمینار یک روزه جهت بزرگداشت از گل محمد خان زیب مگسی فارسی سرای بزرگ بلوچستان طی قرن بیستم برگزار گردید که در آن شخصیت، آثار و شعر فارسی زیب مگسی مورد بررسی و پژوهش قرار گرفت. رئیس دانشگاه بلوچستان، آقای غلام محمد تاج ریاست اجلاس را به عهده داشت. در حالی که خانم پروین مگسی وزیر رفاه عمومی ایالت بلوچستان میهمان ویژه بود. از سخنرانان و مقاله خوانان این سمینار آقایان علی بابا تاج، علی کمیل قزلباش، دکتر سلطان الطاف علی، دکتر انعام الحق کوثر، طاهر محمد خان و فرزند سخنور نامی آقای نور الله مگسی و سایرین بودند. خانم پروین مگسی در سخنان خود اهمیت آثار زیب مگسی را بر شمرد و ابراز داشت که آثار زیب در کشورهای دیگر آسیایی نیز مورد توجه حوزه های علمی می باشد. آقای غلام محمد تاج اعلام داشت که اگر محققان زبان و ادب فارسی مایل باشند موضوع زیب مگسی را می توانند برای پایان نامه دوره دکتری انتخاب کنند. شایسته تذکر است که زیب مگسی شاعر هشت زبان شناخته می شود و شعر فارسی وی در کمیت و کیفیت بر شعر سایر زبانهای وی رجحان دارد.

*****

راہی ابدیت

استاد غلام مصطفیٰ بہ لقای حق شتافت

آقای پرفسور دکتور غلام مصطفیٰ خان، استاد ممتاز زبان و ادب دانشگاه سند در تاریخ ۲۵ سپتامبر ۲۰۰۵ در حیدرآباد سند بدرود حیات گفت. آقای پرفسور غلام مصطفیٰ خان از نژاد استادان پیش از استقلال کشور، آخرین کسی بود کہ در زبان و ادب فارسی، اردو، اسلام شناسی، نقد، تحقیق و پژوهش دارای دہہا اثر بہ اردو، فارسی، انگلیسی بودہ اند. او در ۲۳ سپتامبر ۱۹۱۲ م در جبل پور (استان مرکزی سابق) متولد گردید و تحصیلات دبستان و دورہ راهنمایی در موطن و دیپلم اول و دوم را از دانشگاه علی گرہ بہ دست آورد، لیسانس (در ۱۹۳۳ م) فوق لیسانس فارسی (در ۱۹۳۵ م) فوق لیسانس اردو (در ۱۹۳۶ م) و پایان نامہ دکتری زبان و ادب فارسی پیرامون احوال و اشعار سید حسن غزنوی وی در ۱۹۴۷ م پذیرفتہ شد و دکترا در ادبیات فارسی شناختہ شد. در ۱۹۵۹ م دانشگاه ناگپور بر مبنای ۳ مقالہ علمی مؤلفہ و مطبوعہ او دانشنامہ فوق دکترا را بہ ایشان اعطا کرد. موضوع ۳ مقالہ عبارتند از:

۱ - نفوذ اردو بہ فارسی، ۲ - ارتقای ذہنی الطاف حسین حالی، ۳ - نقوش علمی.

در حین اقامت در برار و ناگپور با سمت استاد ادب در دانشکدہ کنگ ادوارد امراوتی، دانشکدہ مارس ناگپور و دانشگاه ناگپور بہ مدت دہ سال تدریس نمود. پس از تاسیس پاکستان در نوامبر ۱۹۴۷ م بہ کراچی منتقل شد و مدت ۳ سال در دانشکدہ اسلامیہ، شش سال در دانشکدہ اردو - کہ بہ سرپرستی دکتور مولوی عبدالحق بابای اردو فعالیت می کرد - و مدت بیست سال در دانشگاه سند حیدرآباد بہ آموزش و پژوهش اشتغال داشت. ایشان در حدود ۳۰ سال بہ عنوان رئیس گروہ آموزشی ادب فعالیت کرد. ترجمہ عناوین برخی از آثار منتشر شدہ وی بدین قراں است:

سیرت النبی «ص» (انگلیسی) حیات خلفای راشد در چهار جلد جداگانه به انگلیسی، اسلام شناسی (فارسی) هدایت الطالبین، نفوذ اردو به فارسی، دیوان روشن سرهندی، تفسیر مولانا عبیدالله سندھی، لغت سندھی - اردو، لغت اردو - سندھی، انتخاب امیر کلان بخاری، مسائل اربعین، عربی قرآنی، ادب فارسی شبه قاره، معارف اقبال، مطالب القرآن، قرآن در شأن محمد «ص»، علم و ادب ما، وقایع تاریخی، بدایع و صنایع در قرآن و حدیث نبوی «ص» چند سخنور فارسی، وقایع تاریخی، سفرنامه، سراج منیر، اوراق گم گشته، علی گره من، و دهها آثار دیگر.

شایسته تذکر است اغلب آثار دکتر غلام مصطفی خان به اردو تالیف و نشر گردید اما آثاری که به فارسی و انگلیسی به سلک نگارش در آمد، نیز متعدد است. بی مناسبت نیست که از استادان سرشناس فارسی، عربی و اردوی استاد مرحوم غلام مصطفی خان در علی گره، این جا اسمی ببریم: استاد ضیاء الدین بدایونی، دکتر محمد شفیع، مولانا سید سلیمان ندوی، مولوی احسن مارهروی، پرفسور رشید احمد صدیقی، پرفسور ضیاء الدین اله آبادی، دکتر عبدالستار صدیقی.

یکی از ویژگیهای استاد غلام مصطفی خان این بود که تشنگان علم و ادب را در سطح دانشگاهی راهنمایی های خالصانه و مخلصانه می نمود تا این که دانشنامه های پژوهشی را به دست بیاورند. فقید سعید منشأ ارشاد به سلسله نقشبندیه و دارای منزلتی ارفع و هزاران «مرید» بوده است. در صحن مسجدی که ۳ سال پیش بنا کرده بود، به خاک سپرده شد:

خدا رحمت کناد این عاشقان پاک طینت را

ما ضایعه درگذشت استاد دکتر غلام مصطفی خان را به خانواده فقید سعید، شاگردان عزیز ایشان و قاطبه استادان فارسی و اردوی کشورهای منطقه که از فیض حضوری، آموزشی و یا پژوهشی آن مرحوم بهره هایی برده اند، صمیمانه تسلیت می گوئیم.

مدیر فصلنامه دانش

کرسی فارسی در دانشگاه راجشاهی

مقدمه

تاریخ زبان فارسی در بنگلادش بسیار طولانی است. در دوره مغول (تا ۱۲۰۴ هـ - ۱۸۳۵ م) زبان فارسی، زبان دولتی بنگال بود. وقتی که انگلیسی‌ها حکومت بنگال را به دست گرفتند، زبان فارسی رفته رفته در بنگال بی اهمیت می شد، ولی زبان فارسی در زبان بنگالی و در فرهنگ و تمدن مردم بنگال بسیار اثر می داشت، زیرا که مردم بنگال نمی توانستند زبان فارسی را فراموش کنند. در حال حاضر هم مردم بنگال به زبان فارسی علاقه دارند. به همین دلیل زبان و ادبیات فارسی در مدارس عالی و در سطح دانشگاه‌های بنگلادش تدریس می شود. فعلاً در شش دانشگاه بنگلادش کرسی زبان فارسی وجود دارد: در چهار دانشگاه فقط دوره گواهینامه زبان فارسی و در دو دانشگاه لیسانس و فوق لیسانس، پیش دکترا و درجه دکتری درس داده می شود. تدریس زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه داکا از سال ۱۹۲۱ م و در دانشگاه راجشاهی از سال ۱۹۶۲ م شروع شده بود. در حال حاضر در دانشگاه داکا و دانشگاه راجشاهی تعداد بیشتر دانشجویان در زبان و ادبیات فارسی درس می خوانند.

دانشگاه راجشاهی

دانشگاه راجشاهی دومین بزرگترین دانشگاه بنگلادش است که بعد از دانشگاه داکا در ۳۱ مارس سال ۱۹۵۳ م در شهر راجشاهی تأسیس شد. اولین رئیس دانشگاه راجشاهی پرفسور دکتر عترت حسین جبیری بود. از سال

۱ - رئیس گروه زبانها دانشگاه راجشاهی، بنگلادش

تحصیلی ۱۹۵۴ - ۱۹۵۵ م درجه لیسانس رشته ادبیات بنگاله، انگلیسی، علوم اقتصادی، تاریخ، فلسفه، ریاضیات، جغرافیا و حقوق ایجاد شد.

فعلاً در دانشگاه راجشاهی هشت دانشکده و چهل و شش بخش و رشته وجود دارد. اسم دانشکده‌ها:

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشکده علوم، دانشکده حقوق، دانشکده مطالعات مدیریت، دانشکده علوم اجتماعی، دانشکده زیست‌شناسی و زمین‌شناسی، دانشکده کشاورزی، دانشکده پزشکی.

علاوه بر این دانشکده‌ها دانشگاه پنج انستیتیوی هم دارد. دانشکده پزشکی خارج از محیط دانشگاه واقع است. در دانشگاه راجشاهی شانزده خوابگاه وجود دارد، یازده برای پسران و پنج تا برای دختران است. نزدیک یک هزار نفر مربی و استاد در دانشگاه راجشاهی در رشته‌های گوناگون تدریس می‌کنند. در این دانشگاه ۴۴۵ افسر و ۱۴۶۴ کارمند کار می‌کنند. نزدیک ۲۵ هزار دانشجو در دانشگاه راجشاهی درس می‌خوانند. شهرک دانشگاه راجشاهی خیلی بزرگ و سرسبز و قشنگ است.

بخش زبان و ادبیات فارسی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی قرار دارد.

تاریخچه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه راجشاهی:

دانشکده ادبیات و علوم انسانی در سال ۱۹۵۳ م تأسیس گردیده است. اولین رشته‌هایی که در این دانشکده دایر شد زبان و ادبیات انگلیسی، فلسفه و تاریخ بود که از سال تحصیلی ۱۹۵۴ - ۱۹۵۵ میلادی به فعالیت پرداخت. پس از یک سال دیگر رشته زبان و ادبیات بنگالی ایجاد شد. در سال بعدی رشته تاریخ اسلام و فرهنگ آغاز کار نمود. پس از آن رشته زبانها در سال ۱۹۶۲ میلادی فعالیت خود را آغاز نمود. بعداً گروه عربی و سایر گروه علوم انسانی و غیره آغاز به کار نمود. فعلاً در این دانشکده یازده رشته دارد. اولین رئیس این دانشکده دکتر محمد شهیدالله بود و فعلاً هم دکتر محمد شافعی رئیس است. کرسی فارسی یعنی بخش فارسی در میان گروه زبانها است.

تاریخچه گروه زبانها

گروه زبانها یکی از قدیم‌ترین گروه‌های دانشگاه راجشاهی است. در سال ۱۹۶۲ میلادی گروه زبانها تأسیس شد. در گروه زبانها از سال ۱۹۶۲ م تدریس

زبان فارسی، زبان عربی، زبان اردو و زبان سنسکرت شروع شده بود. اولین استاد فارسی و اردو دکتر کلیم سہسرامی بود و دکتر آفتاب احمد رحمنی استاد عربی بود. در سال ۱۹۷۹م زبان عربی از گروہ زبانہا جدا شد و زشتہ عربی تأسیس شد. و از طرف دیگر با زبان فارسی، اردو و سنسکریت در گروہ زبانہا قدم بہ قدم پیش رفت کردہ است. در سال ۱۹۷۵ م در گروہ زبانہا فارسی جدید، زبان فرانسیہ، زبان آلمانی و زبان روسی اضافہ شد. بعد از آن زبان ژاپونی و ہندی ہم اضافہ شد.

اولین رئیس گروہ زبانہا دکتر محمد عبدالباری بود. فعلاً رئیس گروہ زبانہا خود نگارندہ دکتر محمد نور الہدی ہستم. از آغاز گروہ زبانہا تا حال آنہایی کہ رئیس بودند و با کوشش ایشان ترقی و توسعہ گروہ زبانہا شدہ است، اسم و زمان فعالیت ایشان بہ شرح زیر است. اینجا ذکر می شود کہ زمان فعالیت رئیس گروہ زبانہا از سال ۱۹۶۲م تا ۱۹۷۲م یک سالی بود. بعد از سال ۱۹۷۲م مدت فعالیت رئیس گروہ زبانہا سہ سالی شد. آنہایی کہ سہ سال رئیس بودند حسب ذیل می باشند:

ردیف	اسم	مدت فعالیت
۱ -	دکتر آفتاب احمد رحمنی (استاد عربی)	اول اوت ۱۹۷۳ تا سوم سپتامبر ۱۹۷۶م
۲ -	دکتر محمد کلیم سہسرامی (فارسی)	اول اوت ۱۹۷۶ تا سوم سپتامبر ۱۹۷۹م
۳ -	جناب ای. ایم. بی و ہاب (اردو)	اول اوت ۱۹۷۹ تا سوم سپتامبر ۱۹۸۲م
۴ -	گنی لال رای (استاد سنسکریت)	اول اوت ۱۹۸۲ تا سوم سپتامبر ۱۹۸۵م
۵ -	پرفسور محمد کلیم سہسرامی (فارسی)	اول اوت ۱۹۸۵ تا سوم سپتامبر ۱۹۸۸م
۶ -	جناب محمد شمیم خان (اردو و فارسی)	اول اوت ۱۹۸۸ تا سوم سپتامبر ۱۹۹۱م
۷ -	گنی لال رای (سنسکریت)	اول اوت ۱۹۹۱ تا سوم سپتامبر ۱۹۹۴م

اول اوت ۱۹۹۴ تا سوم سپتامبر ۱۹۹۷ م.	دکتر منجوله چودوری (سنسکریت)	۸ -
اول اوت ۱۹۹۷ تا سوم سپتامبر ۲۰۰۰ م.	دکتر نستحیل رنجن بیشواس (سنسکریت)	۹ -
اول اوت ۲۰۰۰ تا سوم سپتامبر ۲۰۰۳ م.	جناب لطیف احمد (اردو)	۱۰ -
اول اوت ۲۰۰۳ تا سوم سپتامبر ۲۰۰۶ م.	دکتر محمد نور الهدی (فارسی)	۱۱ -

در گروه زبانها از سال ۱۹۸۷ م فوق لیسانس در زبان و ادبیات فارسی و اردو شروع شد. سپس در سال ۱۹۹۳ م فوق لیسانس در سنسکریت باز شد. بعد از آن از سال تحصیلی ۱۹۹۷ - ۱۹۹۶ لیسانس در زبان اردو و سنسکریت افتتاح شد. در سال بعد یعنی از سال تحصیلی ۱۹۹۸ - ۱۹۹۷ م با کوشش من بنده لیسانس در زبان و ادبیات فارسی دایر گردید.

در همان سال دانشجویان در لیسانس سال اول فارسی ثبت نام کردند. فعلاً در گروه زبانها دوره‌های آموزشی هشت زبان آموزشی به شرح زیر وجود دارد:

ردیف	زبانهای آموزشی	مقاطع تحصیلی موجود
۱ -	زبان و ادبیات فارسی	کورس مقدماتی، کورس متوسطه، لیسانس، فوق لیسانس، پیش دکترا، دکترا
۲ -	زبان و ادبیات اردو	کورس مقدماتی، لیسانس، فوق لیسانس، پیش دکترا، دکترا
۳ -	زبان و ادبیات سنسکریت	کورس مقدماتی، لیسانس، فوق لیسانس، پیش دکترا، دکترا
۴ -	زبان آلمانی	کورس مقدماتی، کورس متوسطه
۵ -	زبان فرانسه	کورس مقدماتی (یک سالی)
۶ -	زبان ژاپونی	کورس مقدماتی (یک سالی)
۷ -	زبان روسی	کورس مقدماتی (یک سالی)
۸ -	زبان هندی	کورس مقدماتی (یک سالی)

در گروه زبانها ۲۱ استاد دائمی و پنج استاد موقتی می باشند. یک افسر و شش کارمند در این گروه کار می کنند. نزدیک هفت صد دانشجو در زبانهای مختلف درس می خوانند.

بخش زبان و ادبیات فارسی در گروه زبانها

بخش زبان و ادبیات فارسی از آغاز گروه زبانها تا حال حاضر جاری است و روز به روز فعالیت زبان و ادبیات فارسی پیش رفت می شود. اولین استاد فارسی دکتر کلیم سهرامی بود. او فعلاً باز نشسته است. حال حاضر شش استاد فارسی تدریس می کنند و هم استاد دائمی هستند. اسم استاد های فارسی، مرتبه دانشگاهی و آخرین مدرک تحصیلی اعضای هیأت علمی بخش زبان و ادبیات فارسی حسب ذیل اند:

ردیف	اسم استادان	مرتبه دانشگاهی	آخرین مدرک تحصیلی	محل اخذ مدرک
۱-	دکتر محمد شمیم خان	پرفسور (استاد فارسی و اردو)	دکترای ادبیات فارسی	دانشگاه تهران
۲-	دکتر محمد نور الهدی	دانشیار (فارسی)	دکترای ادبیات فارسی	دانشگاه راجشاهی
۳-	محمد کمال الدین	استادیار (فارسی)	فوق لیسانس	دانشگاه داکا
۴-	محمد عطا الله	مربی (فارسی)	فوق لیسانس	دانشگاه داکا
۵-	محمد عثمان غنی	مربی (فارسی)	فوق لیسانس	دانشگاه راجشاهی
۶-	محمد شفیع الله	مربی (فارسی)	فوق لیسانس	دانشگاه راجشاهی

دوره های لیسانس و فوق لیسانس و پیش دکترا

بخش زبان و ادبیات فارسی دارای صد نفر دانشجوی لیسانس و ۹ نفر دانشجوی فوق لیسانس و ۱۰ نفر دانشجوی پیش دکترا است. علاوه بر آن دوره مقدماتی ۱۲ نفر و دوره متوسطه ۴ نفر دانشجو درس می خوانند. جمعاً ۱۳۶ نفر

دانشجو در گروه زبان و ادبیات فارسی درس می خوانند.

طول دوره و شکل نظام

طول دوره تحصیلی لیسانس در زبان و ادبیات فارسی چهار سال است که کلیه دروس آن در ۲۲ کورس برابر ۲۲۰۰ نمره برنامه ریزی شده است. طول دوره تحصیلی فوق لیسانس در زبان و ادبیات فارسی یک سال است که کلیه دروس آن پنج کورس برابر ۵۰۰ نمره برنامه ریزی شده است. علاوه بر این طول دوره تحصیلی مقدماتی و متوسطه زبان فارسی کورس یک سالی است.

برنامه تحصیلی دوره لیسانس در زبان و ادبیات فارسی

لیسانس سال اول تحصیلی

نمره های کورس	عنوان کورس	تعداد کورس
۱۰۰	آموزش زبان فارسی	۱۰۱
۱۰۰	تاریخ زبان فارسی و علم بدیع و علم عروض و اقسام مصطلحات شعر	۱۰۲
۱۰۰	دستور زبان فارسی	۱۰۳
۱۰۰	زبان انگلیسی	۱۰۴
۵۰	امتحان شفاهی و مربوط به معلمی (۲۵ + ۲۵)	

جمعاً = ۴۵۰ نمره

لیسانس سال دوم تحصیلی

نمره های کورس	عنوان کورس	تعداد کورس
۱۰۰	آموزش زبان فارسی پیش رفته	۲۰۱
۱۰۰	تاریخ ادبیات فارسی در ایران (از سامانی تا سلجوقی)	۲۰۲
۱۰۰	نظم کلاسیک	۲۰۳
۱۰۰	نثر کلاسیک	۲۰۴

۱۰۰	ادبیات بنگالی	۲۰۵
۵۰	امتحان شفاهی و مربوط به معلمی (۲۵ + ۲۵)	

جمعاً ۵۵۰ نمره

لیسانس سال سوم تحصیلی

نمره‌های کورس	عنوان کورس	تعداد کورس
۱۰۰	تاریخ ادبیات فارسی در ایران (از مغول تا قاجار)	۳۰۱
۱۰۰	نظم مشروطیت	۳۰۲
۱۰۰	نثر مشروطیت	۳۰۳
۱۰۰	تاریخ سیاسی در ایران (از مغول تا حال حاضر)	۳۰۴
۱۰۰	تاریخ اسلام و فرهنگ	۳۰۵
۵۰	امتحان شفاهی و مربوط به معلمی (۲۵ + ۲۵)	

جمعاً ۵۵۰ نمره

لیسانس سال چهارم تحصیلی

نمره‌های کورس	عنوان کورس	تعداد کورس
۱۰۰	تاریخ ادبیات فارسی در ایران (از قاجاری تا حال حاضر)	۴۰۱
۱۰۰	تاریخ ادبیات فارسی در بنگلادش	۴۰۲
۱۰۰	تاریخ ادبیات فارسی در هند و پاکستان	۴۰۳
۱۰۰	نظم جدید فارسی	۴۰۴
۱۰۰	نثر جدید فارسی	۴۰۵
۱۰۰	امتحان از جامع کورس	۴۰۶
۵۰	امتحان شفاهی و مربوط به معلمی (۲۵ + ۲۵)	

جمعاً ۶۵۰ نمره

در لیسانس از جمع کل ۲۲۰۰ نمره است

برنامه تحصیلی دوره فوق لیسانس در زبان و ادبیات فارسی

فوق لیسانس یک سالی است

نمبره‌های کورس	عنوان کورس	تعداد کورس
۱۰۰	نظم فارسی	۵۰۱
۱۰۰	نثر فارسی	۵۰۲
۱۰۰	تاریخ ادبیات نظم و نثر فارسی جدید در ایران (قرن بیستم میلادی)	۵۰۳
۱۰۰	روش تحقیق و انشاء فارسی	۵۰۴
۱۰۰	مربوط به معلمی ۵۰ نمره	۵۰۵
کلاس تیست ۲۵ نمره، امتحان شفاهی ۲۵		

جمع کل = ۵۰۰ نمره

هدف تدریس فارسی

هدف تدریس زبان و ادبیات فارسی در سطح دانشگاه‌های بنگلادش و مدارس عالی، آشنا ساختن دانشجویان با جلوه‌های مختلف آثار نظم و نثر زبان فارسی و ایجاد مهارت‌های لازم برای فارغ التحصیلان این رشته و بهره مندی از این مهارت‌ها است در بخش‌های فرهنگی، علمی، دینی که با زبان و ادبیات فارسی سروکار دارند. هدف دیگر این است که بیش از پانصد سال زبان فارسی زبان دولتی بنگال بود. به همین سبب بسیاری از لغات فارسی مستقیماً در زبان بنگالی وارد شد و تأثیر ادبا و شعرای فارسی بر زبان بنگالی صورت گرفت. اگر دانشجویان با زبان فارسی آشنا بشوند می‌توانند بدانند تأثیر فارسی در زبان بنگالی چه میزان است.

آخر کلام

بالاخر امیدوارم که فعالیت بخش زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه راجشاهی در آینده هم ترقی خواهد کرد. بنده خودم سعی می‌کنم که بخش فارسی از گروه زبانها جدا بشود و زبان فارسی در منطقه راجشاهی گسترش پیدا کند. من امیدوارم که با همکاری استادان فارسی دوباره زبان فارسی در بنگلادش احیا خواهد شد.

گزارش جلسات انجمن ادبی فارسی ۱- هم اندیشی نقش دکتر علی شریعتی در ترویج اندیشه‌های اسلامی علامه اقبال

روز یکشنبه ۲۹ خرداد ۱۳۸۴ هـ ش برابر با ۱۹ ژوئن ۲۰۰۵ م سمینار هم اندیشی علمی انجمن ادبی فارسی در موضوع «نقش دکتر علی شریعتی در ترویج اندیشه‌های اسلامی علامه اقبال» با همکاری مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در تالار اجتماعات مرکز در اسلام آباد (پاکستان) برگزار گردید. این سمینار با تلاوت آیاتی چند از کلام الله مجید آغاز گردید. آن گاه سرپرست انجمن و مجری برنامه آقای سید مرتضی موسوی به ریاست محترم جلسه، اعضای هیأت رئیسه و عموم حضار گرامی خیر مقدم گفت. وی با وصف هوای گرم تابستانی، حضور دعوت شدگان را به علاقه‌مند بودن بسیار ایشان به زبان و ادب فارسی و علامه اقبال و دکتر شریعتی قلمداد نمود. سخنرانان و مقاله خوانان این هم اندیشی، پژوهشگران و صاحب‌نظران ایرانی و پاکستانی و تاجیکستانی بودند؛ از جمله: سید مرتضی موسوی، مدیر فصلنامه دانش و سرپرست انجمن، آقای محمد سفیر کارمند کتابخانه گنج بخش، خانم دکتر نکته فردوس مسئول کتابخانه گنج بخش، آقای فریدون اکبری شلدره‌ای معاون و دبیر مجتمع آموزشی امام حسین (ع) در اسلام آباد، آقای سعدی وارثوف دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه بین‌المللی اسلامی (اسلام آباد) از کشور تاجیکستان، آقای دکتر محمد حسین تسبیحی پژوهشگر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، آقای دکتر محمد معزالدین رئیس اسبق آکادمی اقبال پاکستان، آقای دکتر نعمت‌الله ایران‌زاده رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و جناب آقای روحی صفت‌کارداز سفارت جمهوری اسلامی ایران.

در قسمت اول سمینار سخن رانان در موضوعات گوناگون به زبان فارسی سخنرانی نمودند و البته یک مقاله به زبان اردو خوانده شد. در همه سخنرانی‌ها، همسانی‌ها و هم‌اندیشی‌های علامه اقبال و دکتر علی شریعتی و احوال و آثار آن دو بزرگوار، مورد بحث و تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

در قسمت دوم برنامه، سخنوران فارسی‌گوی پاکستانی و ایرانی سروده‌های خود را دربارهٔ موضوع سمینار و مطالب اسلام‌شناسانه عرضه داشتند. شاعران شرکت‌کننده عبارت بودند از آقایان: سید قلب عباس نفیس خوارزمی، سید حسن سلمان رضوی و دکتر محمد حسین تسبیحی (رها) و فریدون اکبری شلدره‌ای.

آقای سید مرتضی موسوی با ارائه مقاله پژوهشی خود با عنوان «آغاز و ارتقای اقبال‌شناسی در ایران و نقش دکتر شریعتی» مراحل مختلف آغاز و ترویج اقبال‌شناسی را در ایران از دههٔ ۱۹۳۰ م / ۱۳۰۸ هـ ش - که علامه اقبال در قید حیات بود - تبیین کرد. اولین استادان و منتقدان ایرانی که در حین حیات اقبال به سروده‌های وی توجه داشتند: استاد مجتبی مینوی، استاد سعید نفیسی و استاد محیط طباطبایی بودند. گام‌های بعدی برای شناساندن اقبال به دوائر علمی و عمومی ایران، به همت دکتر مقتدری، استاد غلام رضا سعیدی و آقای احمد سروش برداشته شد. حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه‌ای در ۱۳۴۷ کتاب «سهم مسلمانان در آزادی هندوستان» را تألیف و منتشر ساختند که در آن فصلی پیرامون اقبال با عنوان «اولین نغمهٔ پاکستان» می‌باشد. این اثر در روشن ساختن اذهان عموم ایرانیان در باب فکر و فلسفهٔ اقبال و ایدهٔ تأسیس کشور اسلامی پاکستان در شبه قاره کمک مؤثری نمود. مقاله نویسنده با اقتباس از آثار مختلف دکتر شریعتی نقش دکتر شریعتی را در ترویج اندیشه‌های اسلامی مشروحاً روشن نمود.

آقای محمد سفیر در مقاله «نگاهی به زندگانی و نفوذ دکتر علی شریعتی» به دورهٔ کودکی، دانش آموزی تا تحصیلات عالی دکتر شریعتی در فرانسه و همچنین پس از مراجعت به ایران و نفوذی که در جامعهٔ روشنفکر ایران و جهان به دست آورد، اشاره کرد.

خانم دکتر نکته فردوس دربارهٔ «پیروی و تتبع دکتر شریعتی از افکار و

اندیشه‌های اقبال» با آوردن شواهد از آثار مختلف وی از جمله بازگشت، فاطمه فاطمه است و ما و اقبال سخن گفت.

آقای دکتر محمد معزالدین پیرامون «همسانی‌های افکار اقبال و شریعتی» با استفاده از منابع چاپ شده در پاکستان و کشمیر و به خصوص به زبان اردو نمونه‌هایی از دیدگاه‌های مشابه در شعر اقبال و آثار شریعتی را ارائه کرد. این امر نشانگر گستره انعکاس اقبال‌شناسی در ایران و کارهای ابتکارآمیز شریعتی در پیشبرد اندیشه اقبال در آثار تألیف و ترجمه شده به اردو می‌باشد.

آقای دکتر محمد حسین تسبیحی تحت عنوان «مطالعه‌ای کوتاه درباره دکتر شریعتی در پاکستان» سخنرانی کرد و تاریخچه مطالعه کنندگان و جویندگان آثار دکتر شریعتی و همسانی و هم اندیشی او با علامه اقبال را بیان نمود و به کسانی که پایان نامه کارشناسی ارشد یا دکتری در موضوع شریعتی و اقبال نوشته‌اند و یا در حال نوشتن رساله دکتری هستند، اشاره کرد.

آقای فریدون اکبری شلدره‌ای به برخی از عبارتها در آثار شریعتی نظر حسین وارث آدم اشارتهای پژوهشگرانه و هشدار کننده کرد که روشنی بخش اذهان حضار بود.

آقای سعدی وارثوف دانشجوی تاجیکستانی دانشگاه بین المللی اسلام‌آباد پیرامون حیطه کار پژوهشی رساله کارشناسی ارشد خودش درباره شریعتی که به زبان انگلیسی در دست تکمیل دارد، آگاهی‌های لازم را در اختیار شرکت کنندگان سمینار گذارد.

آقای دکتر نعمت الله ایران زاده رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان به کوشش اجتماعی سیاسی و فرهنگی اسلامی دکتر شریعتی در ایران اشاره کرد و دانشمندان و متفکران ایران را نام برد که اندیشه‌های علامه اقبال را در ایران مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. سخنران به سیر اقبال پژوهی در ایران اشاره و بر ضرورت مطالعات جدی درباره آرای اقبال تاکید کرد. رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان فعالیت‌های مستمر انجمن ادبی فارسی را در برگزاری هم اندیشی‌های پژوهشی - علمی در موضوعات متنوع و نو آور ستود و از کوششهای سرپرست انجمن تقدیر شایسته‌ای به عمل آورد.

جناب آقای روحی صفت معاون محترم سفارت ج.ا.ایران در ضمن ایراد

خطابه ریاست سمینار، خاطر نشان ساخت: نسلهای جوان ایرانی طی دهه‌های اخیر، فلسفه و فکر اقبال را از دریچه شریعتی نگریسته و بهره برداری کرده‌اند. آقای روحی صفت نیاز به مطالعات بیشتر در تعیین همسانی‌های فکری و نوآوری‌های اندیشه‌ای دو دانشمند و اندیشمند دوره حاضر را خواستار گردید. در عین حال از سطح مقالات علمی ارایه شده تمجید نمود و ابراز داشت که این امر بر علاقه‌مندی استادان و پژوهشگران پاکستانی به آثار اقبال‌شناسی ایرانی از جمله دکتر شریعتی دلالت می‌کند.

در قسمت دوم سمینار شاعران سروده‌های والهانۀ خود را مثل همیشه به فارسی قرائت کردند که در حضار حسن اثر داشت. مخصوصاً شاعرانی که به آواز یا ترنم اشعار خود را خواندند.

پیش از پایان سمینار به عنوان پاداش به دو تن از دانش پژوهان پاکستانی و افغانی به پاس همکاری با انجمن ادبی فارسی در پیشبرد فعالیت‌های پژوهشی در کتابخانه گنج به هر یک، نسخه‌ای از مجموعه نقاشی‌های ارزنده استاد محمود فرشچیان اهدا گردید:

۱ - آقای دکتر محمد معزالدین (رئیس سابق آکادمی غلامه اقبال)

۲ - آقای لعل محمد تیموری دانش آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه بین‌المللی که رساله‌ای در موضوع آیین زرتشت به روایت الملل و النحل شهرستانی تهیه کرده است.

آنگاه نظر به پایان رسیدن مأموریت تدریسی آقای فریدون اکبر شلدره‌ای ادیب و منتقد محترم و دبیر مجتمع آموزشی امام حسین (ع) در اسلام آباد - که صمیمانه با انجمن ادبی فارسی همکاری داشت و در اغلب جلسات مقالات علمی و سخنان و اشعاری قرائت می‌کرد - لوحه تقدیری به همراه لوح فشرده شروح مخزن الاسرار و دیوان حافظ نسخه تیموریان اهدا گردید که ایشان از این اقدام مشوقانه مرکز و انجمن صمیمانه تشکر نمود.

در پایان مراسم سرپرست انجمن موضوع اجلاس به آینده انجمن را چنین اعلام داشت: «سهم سید علی همدانی در انتقال فرهنگ اسلامی و شعر و ادب فارسی به شبه قاره».

تعداد شایان توجه از ایرانیان مقیم اسلام آباد همچنین چند نفر از دبیران

گزارش سمینار هم اندیشی علمی انجمن فارسی

مدرسه جمهوری اسلامی ایران در پیشاور، استادان و دانشجویان پاکستانی، تاجیکی و افغانی دانشگاه ملی زبانهای نوین و دانشگاه بین المللی اسلامی، مؤلفان و نویسندگان فارسی دان شهروند راولپندی و اسلام آباد در این سمینار هم اندیشی علمی حضور داشتند.

از خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران در اسلام آباد آقای قریشی و مسئول محترم آن آقای شیرآلیلو در این اجلاس به حضور داشتند. این هم اندیشی علمی در ساعت ۱۵:۱۸ پایان یافت و آن گاه از شرکت کنندگان پذیرایی به عمل آمد. در کتابخانه گنج بخش نمایشگاه کتاب از آثار علامه اقبال و شریعتی تدارک دیده شده بود که با استقبال مراجعه کنندگان مواجه شد. شایان ذکر است: نسخه ای از کتاب «اقبال مشرق کا بلند ستاره» اثر حضرت آیت الله خامنه ای با ترجمه دکتر سید محمد اکرم به شرکت کنندگان اهدا شد.

۲ - هم اندیشی

سهم سید علی همدانی در انتقال فرهنگ اسلامی

و شعر و ادب فارسی به شبه قاره

روز یکشنبه ۱۶ مرداد ۱۳۸۴ هـ ش برابر با ۷ اوت ۲۰۰۵ م هم اندیشی علمی سهم سید علی همدانی در انتقال فرهنگ اسلامی و شعر و ادب فارسی به شبه قاره با همکاری مرکز تحقیقات فارسی ایران پاکستان در تالار اجتماعات مرکز برگزار گردید.

این سمینار با تلاوت آیاتی چند از کلام الله مجید بالحن آقای عامر علی آغاز گردید. آن گاه سرپرست انجمن و مجری برنامه به ریاست جلسه و میهمان ویژه و مقاله خوانان، سخنوران و عموم حضار ارجمند خیر مقدم عرض کرد. سخنرانان و مقاله خوانان این هم اندیشی علمی شامل پژوهشگران و محققان ایرانی و پاکستانی از جمله سرپرست انجمن فارسی سید مرتضی موسوی، مسئول کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات دکتر نکهت فردوس، مدرس فارسی خانه فرهنگ ج. ا. ایران راولپندی دکتر سیده چاند بی بی، دانشجوی دوره دکتری دانشگاه ملی زبانهای نوین آقای حسین احمد، استاد یار گروه زبان فارسی

دانشکده دخترانه مارگلا اسلام آباد، خانم فایزه زهرا میرزا، استاد یار گروه زبان فارسی دانشگاه ملی زبانهای نوین دکتر رشیده حسن هاشمی، پژوهشگر مرکز دکتر محمد حسین تسبیحی، رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان آقای دکتر نعمت الله ایران زاده و معاون محترم رایزنی فرهنگی سفارت ج.ا.ایران جناب آقای احمد موسوی بوده اند. فارسی گویان پاکستانی و ایرانی خانم فایزه زهرا میرزا، آقای نفیس خوارزمی، آقای جاوید اقبال قزلباش، سید سلمان رضوی و دکتر تسبیحی (زها) سروده های خود را بیشتر پیرامون موضوع سمینار عرضه داشتند. خانم شگفته یسین عباسی هم غزلی از مجموعه چهل اسرار همدانی را ارایه نمود.

سید مرتضی موسوی با ارایه مقاله با عنوان گستره ستم همدانی در انتقال فرهنگ اسلامی و شعر و ادب فارسی به شبه قاره چگونگی محیط و اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی منطقه جامو و کشمیر را پیش از ورود و فعالیت های سید علی همدانی و همکارانش در ربیع سوم قرن هشتم هجری قمری و همچنین خدمات اسلامی، فرهنگی تربیتی و اخلاقی میر همدانی را در حین اقامت در خطه مزبور تبیین نمود. وی یادآور گردید که بر اثر کوشش های پیگیر همدانی بود که هنرهای اسلامی و ایرانی در این سامان به طور عموم و در کشمیر، بلتستان و ختلان که هم اکنون در تاجیکستان به نام کولاب وجود دارد به طور خصوص گسترش یافت از جمله قالی بافی، ابریشم بافی، سنگتراشی، و فنون مربوط به معماری ترویج یافت. کتاب ذخیره الملوک همدانی نیز تا قرنهای جزو مواد درسی مدارس شبه قاره بوده است.

خانم دکتر نکبت فردوس در مقاله ای پیرامون معرفی میراث مکتوب از میر سید علی همدانی موجود در کتابخانه گنج بخش فاش ساخت که حداقل ۳۵ مجموعه نسخ خطی حاوی رسایل و آثار علمی و ادبی همدانی در کتابخانه گنج بخش موجود است که در واقع گنجینه ای محسوب است. در ضمن او یک مجموعه نسخ خطی که دارای ۱۷ رساله همدانی است را مشروحاً معرفی نمود. خانم دکتر سیده چاند بی بی درباره شمه ای از احوال همدانی بازگفت و آن گاه به موضوع نقش تعلیمات میر سید علی همدانی در انتقال فرهنگ اسلامی به شبه قاره با آوردن شواهد گونه گون از آثار همدانی پرداخت.

آقای حسین احمد که در گروه علوم اسلامی دانشگاه ملی زبانهای نوین به پژوهش با ارتباط به امیر کبیر همدانی اشتغال دارد، مدعی گردید که تاکنون فقط ۳ نفر در این منطقه از دنیا درباره سید علی همدانی پژوهشهایی انجام داده، دانشنامه دکتوری دریافت نموده اند و او می خواهد یک تحقیق ابتکار آمیزی عرضه نماید.

خانم فایزه زهرا میرزا در مقاله پژوهشی درباره گستره جوانمردی و فتوت به وسیله میر سید علی همدانی در کشمیر تاریخچه آغاز و ارتقای فکر فتوت و جوانمردی را در ادبیات اسلامی پیش از همدانی و نقش همدانی را در ترویج فتوت در حین حیات و ادامه فکر فتوت با عنوان طرز تفکر جامعه اسلامی بازگفت.

خانم دکتر رشیده حسن در مقاله خود سهم میر سید علی همدانی در انتقال فرهنگ اسلامی و شعر و ادب فارسی به شبه قاره از تحولات فرهنگی و ادبی و اجتماعی که بر اثر مساعی جامعه ساز همدانی، مریدانش و همکارانش در شبه قاره بویژه در کشمیر و ختلان پدید آمد را بشمرد.

دکتر محمد حسین تسبیحی در موضوع خواجه مستان شاه کابلی، مخمس چهل اسرارش در پیروی چهل اسرار همدانی چگونگی مسافرت خواجه مستان شاه از کابل به کشمیر را که درست پنج قرن پس از سید همدانی می زیست تبیین داشته، به چاپ کتاب آتشکده وحدت او در جامو توسط ناشری با اسم رانبیرسینگ که مخمس چهل اسرار نیز به آن منضم است برخی از مخمس های منتخب را قرائت نمود.

آقای دکتر نعمت الله ایران زاده رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان یادآور گردید که در مقایسه با آثار منشور همدانی، آثار منظوم وی خیلی محدود است. تعداد غزلهای همدانی نیز جز به تعداد مختصری در نسخ خطی و چاپی در دست نیست اما در حین قرائت غزلهای همدانی خواننده متوجه می گردد که همان غزلهای معدود وی ضبغه مضامین قصیده در پند و اندرز و تمثیل را در بردارد. این ویژگی در واقع در آثار شعری آن دسته از سخنوران که خواستند افکار بلندشان را پای بند نکرده شعر هدف آمیزی به سرایند یک خصیصه مشترک به شمار است.

جناب آقای احمد موسوی وابسته محترم فرهنگی در اسلام آباد از زحماتی که رئیس مرکز آقای دکتر نعمت الله ایران زاده و سرپرست انجمن در تشکیل مرتب چنین سمینارهای علمی متحمل می شوند تمجید نمود و اذعان داشت که مقاله های ارایه شده در سطح عالی پژوهشی علمی بوده و گفتنی ها نیز بحد کافی و وافی عنوان گردیده است. ایشان با ابراز سپاس ضرورت برنامه ریزی و چاپ و نشر آموزشها و تعلیمات میرسید علی همدانی را از سوی نمایندگیهای فرهنگی ایران را برای استفاده عموم علاقه مندان به ویژه جوانان به زبان های، اردو، انگلیسی یا هر زبان دیگر به زبان ساده و عام فهم متذکر گردید. او علاوه کرد سمینار و هم اندیشی ارزش ویژه ای دارد اما ترویج افکار همدانی از طریق جزوه و مقاله نیز مزیت هایی دارد.

در قسمت سروده های فارسی آقای جاوید اقبال قزلباش و دکتر تسبیحی «رها» قطعات شعری در تجلیل از شخصیت چند بعدی میرسید علی همدانی عرضه داشتند. آقای حسن سلمان رضوی درباره مناسبات و علایق گسبستی ناپذیر ایران و پاکستان شعری قرائت کرد. خانم فایزه زهرا میرزا و آقای نفیس خوارزمی شعر فارسی خود را خواندند و خانم شگفته یسین عباسی غزلی از مجموعه چهل اسرار را عرضه نمود.

برخی از ایرانیان مقیم اسلام آباد، استادان و دانشجویان افغانی، تاجیکی و پاکستانی دانشگاه ها و دانشکده های اسلام آباد، مولفان و نویسندگان فارسی دان پاکستانی شهروند اسلام آباد و راولپندی در این همایش علمی حضور داشتند. نمایندگی صدا و سیمای مرکز اسلام آباد و خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران جهت تهیه فیلم و خبر از این جلسه اقداماتی معمول داشتند. در پایان از شرکت کنندگان پذیرایی به عمل آمد.

*****

کتابها و نشریات تازه

کتابها

۱- احمد شاملو مجموعه آثار

(دفتر دوم همچون کوچه بی بی انتها - گزینهای از اشعار شاعران بزرگ جهان) موسسه انتشارات نگاه تهران ۱۳۸۲، ۶۲۰ صفحه.

این دفتر مجموعه آثار احمد شاملو به ترجمه اشعار سخنوران خارجی به فارسی مشتمل است، در مقدمه احمد شاملو می نویسد: «شعر امروز ما شعری آگاه و بلند است، شعری دلپذیر و تپنده که دیری است تا از مرزهای تأثیر پذیری گذشته به دوره اثر بخشی پا نهاده است. اما از حق نباید گذشت که این شعر، پس از آن همه تکرارهای بی حاصل، بیداری و آگاهی خود را به مقدار زیاد مدیون شاعران بزرگ دیگر کشورها و زبانهاست.» در این مجموعه بالغ بر سیصد قطعه شعری منتخب از ۳۲ شاعر باختری که میان ۱۹۴۴ و ۱۹۹۹ سروده شده به فارسی ترجمه و نشر گردیده است.

شایسته تذکر است که از اواخر قرن نوزدهم میلادی طی ۱۳۰ سال اخیر در ایران توجه به نشر ترجمه های آثار باختریان مبذول گردیده. اگرچه آمار دقیق در دست نیست اما در حال حاضر اگر به آثار چاپ شده به فارسی در ایران دقت کنیم، اغلب آثار منتشر شده تراجم آثار خارجی است. در اشاره در بدو آغاز این کتاب مترجم محترم تصریح نموده است:

«تذکار این نکته را لازم می دانم که چون ترجمه بسیاری از این اشعار از متنی جز زبان اصلی به فارسی در آمده و حدود اصالت شان مشخص نبوده ناگزیر به باز سازی آنها شده ام. اصولاً مقایسه برگردان اشعار با متن اصلی کاری بی مورد است» از جمله سخنوران خارجی که ترجمه آثارشان در این مجموعه آمده شامل لنگستون هیوز، گابریل ماریاتو، اویویو مارتینس، اکتاویویاز، ویلیام فاکز، و ده ها نفر دیگر می باشند.

۲- تاریخ و تذکره خانقاه احمدیه سعیدیه

موسی زبی شریف (دیره اسماعیل خان) اردو مرتب محمد نذیر رانجھا

صص ۱- ۷۰۲، لاہور، ۲۰۰۵م، بها ۳۰۰ روپیہ

این تذکره معرفی مفصلی از نقش خانقاه احمدیه سعیدیه در ترویج و اشاعت تعلیمات سلسله سهروردیه در این آب و خاک می باشد. در دیباچه ناشر گفته شده: «نظام خانقاهی در ترویج و اشاعت اسلام در شبه قاره نقش اساسی داشته و هر چهار سلسله سلوک نقشبندیه، قادریه، چشتیه و سهروردیه در تاریخ این سرزمین می درخشند. تاریخ و تذکره خانقاه احمدیه، سعیدیه موسی زبی شریف دیره اسماعیل خان در میراث تاریخی سلسله نقشبندیه یک اضافه قابل توجهی است.» مؤلف در مقدمه تبیین می کند: «مؤسس خانقاه احمدیه سعیدیه حاجی دوست محمد قندهاری رح (م ۱۲۸۴ هـ / ۱۸۶۷م) بوده اند و احوال شخصیت هایی که به خلافت آن جناب رسیدند همه شان را در این کتاب آورده ام.» این اثر شامل شرح حال و خدمات زُشد و هدایت ده ها نفر وابسته به سلسله نقشبندیه می باشد. به همین سبب فهرست مطالب آن سی و دو صفحه (صص ۱۱-۴۳) را در بر می گیرد.

۳- خط کی کہانی تصویرون کی زبانی (قصه خط به زبان تصاویر)

تألیف سید احمد رامپوری (هنرمند و خطاط) ناشر دکتر وقار الحسن صدیقی، رامپور

رضا لائبریری (کتابخانه رضای رامپور) مطبع اسلامک و ندرس بیورو دہلی نو، ۲، ۱۹۹۷م

خطاط معروف سید احمد رامپوری چندین کتاب در تاریخ خط تهیه کرده بود که یکی از آنها تاریخ الخط عربی است که کتاب «قصه خط به زبان تصاویر» را می توان دیباچه آن قلمداد کرد. چند خط که در این کتاب معرفی و تصاویر آن چاپ شده شامل خط تمثال، هیرو گلیفی، فنیقی، آرامی، نبطی، خط کوفی و دهها خط دیگر می باشد. پیش گفتار توسط ناشر و معرفی مؤلف به قلم دکتر سید حسن عباس است. کتاب در قطع بزرگ و در ۱۳۸ صفحه دارای اطلاعات جامعی در زمینه تاریخ خط می باشد.

۴- دو قرن با مطبوعات فارسی زبان خارج از کشور در قاره آسیا

تهیه و تدوین: مهدی جعفری خانقاه، ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری

اسلامی ایران با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانهها (جلد اول)، ۱۷۸۰-۱۹۹۹، شمارگان ۱۰۰۰ نسخه، تاریخ انتشار ۱۳۸۳ ش، قیمت ۱۸۰۰۰ ریال، فهرست مطالب به

اجمال درج شده: در آمد (مقدمه) صص ۱۷ - ۷ معرفی نشریات (نشریه هفتگی تا سالنامه‌ها صص ۲۳۱ - ۱۸ معرفی بولتن‌ها ۲۴۰ - ۲۳۲، فهرست اعلام ۲۶۱ - ۲۴۱).

در «درآمد» تاریخچه مختصری از نشریه‌های فارسی زبان در کشورهای آسیا فراهم آمده و «بنابر برخی از منابع اخبار هندوستانی که به سال ۱۸۱۰م در کلکته انتشار یافت و ناشر آن فردی به نام مولوی اکرام علی بود را نخستین روزنامه مستقل فارسی هند معرفی کرده‌اند. با این عقب نما ۱۹۵ سال از چاپ و نشر روزنامه فارسی زبان در شبه قاره سپری شده است.» همچنین گفته شده که بعد از هند، در گرجستان (قفقاز) ایران و افغانستان به تدریج روزنامه نگاری فارسی ظهور و بروز یافت.

در این کتاب ۷۱۵ نشریه اعم از هفت روزه، دو هفتگی، ماهنامه، دو ماهه، فصلنامه و ادواری دیگر معرفی شده و شیوه تدوین هم القابایی و بدین قرار است:

۱ - عنوان نشریه و در پراتنز (سال تأسیس).

۲ - به ترتیب محل انتشار، صاحب امتیاز، مدیر مسئول، سردبیر، ناشر، ترتیب انتشار، زبان، روش، قطع، تعداد صفحات و قیمت

۳ - موجودی: این بخش معرف محل نگهداری نشریه (در ایران) است با این توضیح که یا توسط نگارنده دیده شده و یا محل نگهداری آن از منابع مورد استفاده استخراج شده است. برای خوانندگان محترم فصلنامه دانش ما مطلبی که در مورد معرفی دانش در این اثر آمده است، را اقتباس می‌کنیم تا سطح پژوهش انجام شده روشن گردد:

چنانکه قبلاً گفته شد از ۷۱۵ نشریه تذکری به میان آمده که ۶۹۱ را در بخش نشریه و ۲۴ را در بخش بولتن گنجانده شده است. متأسفانه فصلنامه دانش در بولتن‌ها جای داده شد. اینک برخی مشخصات مندرج این گونه آمده:

«۷۱۰ - دانش»

محل انتشار: پاکستان - اسلام آباد / صاحب امتیاز: رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، مدیر مسئول: سید سبط حسن رضوی، ناشر: رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران - اسلام آباد، ترتیب انتشار: فصلنامه، روش: فرهنگی - ادبی، تعداد صفحات ۲۶۹ صص موجودی: کتابخانه ملی ایران ش ۱۹ (پاییز ۱۳۶۸).

این کتاب در اواخر ۱۳۸۳ ش گردآوری و منتشر شده و تا آن تاریخ ۷۹ شماره از فصلنامه دانش در بیست سال اخیر منتشر شده بود ولی گردآورنده فقط یک شماره آن هم چاپ ۱۶ سال پیش را رویت کرده در حالیکه کتابخانه ملی ایران یکی از گیرندگان قدیمی فصلنامه

دانش می‌باشد. جای بسی شگفتی است، در سالهای اخیر صفحات هر شماره حتی از ۳۱۶ صفحه بالغ بوده است. آیا نشریه‌ای که ۲۶۹ صفحه در یک شماره و «در بر گیرنده مقالاتی پیرامون زبان و ادب فارسی، اشتراکات تاریخی و فرهنگی ایران و شبه قاره» باشد را می‌توان «بولتن» به مفهوم عادی قلمداد کرد؟

همین گونه تسامحات در مشخصات نشریه‌های معتبر و موثر دیگر نیز دیده شده که امیدواریم در چاپهای بعدی اصلاح شود.

۵ - دیوان ناصر علی سرهندی (فارسی)

به تصحیح دکتر رشیده حسن هاشمی، ناشر: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد ۱۳۸۴ ش / ۲۰۰۵ م. این کتاب در واقع رساله دکتری مصحح محترم است که طی دهه پیش به دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران ارائه گردیده است. مطالب کتاب: سخن مدیر (دکتر نعمت الله ایران زاده)، سخن‌های گفتنی از مصحح، مقدمه پیرامون زمینه تاریخی، سیاسی و ادبی سرهند و احوال و آثار ناصر علی سرهندی (صص ۱ - ۲۸)، متن دیوان: مناجات ص ۲۹ غزلیات (صص ۲۹ - ۲۲۷)، رباعیات (صص ۲۲۸ - ۲۴۲) قصیده (صص ۲۴۳ - ۲۴۸) تلمیحات (ص ۲۴۹ - ۲۵۷) فهارس پنجگانه (صص ۲۵۷ - ۲۷۴).

در سخن مدیر می‌خوانیم: «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان تا به حال چندین پایان نامه دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی را در زمینه تذکره‌نویسی و تصحیح متون ادبی بر بنیاد مشترکات فرهنگی چاپ و نشر کرده است. امید است با نشر دیوان ناصر علی سرهندی - که پیشتر به صورت پایان نامه تدوین شده بود و اکنون با ویرایش و حک و اصلاح به صورت کتاب آراسته شده است. این خدمت ادبی و پژوهشی، پسند خاطر احباب و ادب دوستان و نکته سنجان و شعر شناسان قرار گیرد.» مصحح گرامی در پیشگفتار دو نکته ضروری را عنوان کرده یکی «پیش از ارائه متن اصلی، اطلاعاتی در خصوص ناحیه سرهند و احوال و آثار ناصر علی سرهندی در فصلی مجزا اضافه شده است تا زمینه‌ای مناسب برای آشنایی بیشتر با فضای شعری ناصر علی به وجود آید؛ دوم، اشاره به روش تصحیح و نسخه‌های مورد استفاده» این کتاب در شمارگان ۵۰۰ نسخه با کاغذ و صحافی مرغوب به بهای ۳۵۰ روپیه در اختیار علاقه‌مندان شعر و ادب قرار دارد.

۶- رحمان بابا پیرو خواجه حافظ (اردو)

تصنیف پرفسور جمیل یوسفزیی ناشر: مرکز مطالعات و تحقیقات فارسی پیشاور، سال چاپ ندارد. صص ۱- ۱۵۸ بها ۱۰۰ روپیه

کتاب دارای دو پیش لفظ (پیش گفتار) یکی به قلم آقای ایمانی سرکنسول جمهوری اسلامی ایران در پیشاور، دومی از خود گردآورنده است. همچنین شامل دو «حصه» (بخش) است بخش نخست درباره نفوذ شعر حافظ به طور کلی در شعر پشتو و بخش دوم در موضوع پیروی رحمان بابا از شعر حافظ. در کتاب شناسی غیر از دواوین حافظ و رحمن بابا تنها مآخذ فصلنامه دانش شماره ۶۴-۶۵ که دارای مقاله‌ای پیرامون همین موضوع بوده، درج گردیده است.

۷- ریاض الشعرا (جلد اول)

تألیف علی قلی خان واله داغستانی با مقدمه، تصحیح و ترتیب پرفسور شریف حسین قاسمی. ناشر کتابخانه رضا رامپور (هند) ۲۰۰۱ م با کاغذ خوب و جلد زیبا بها ۹۵۰ روپیه، در خارج ۶۰ دلار پنجاه و شش + ۱۰ + ۴۸ + ۹۲۲ صفحه. تذکره نویسی در شبه قاره دارای قدمت هفت قرنی است. واله داغستانی در قرن دوازدهم هجری قمری با استفاده از ۲۷ کتب تاریخ، تذکره و دواوین توانسته یک تذکره قطور به سلک نگارش در آورد که به همت دکتر وقارالحسن نماینده دولتی کتابخانه رضا و باکوشش و پژوهش دکتر شریف حسین قاسمی در ۱۰۳۶ صفحه جلد اول آن در اختیار پژوهشگران گذاشته شده است.

فهرست مندرجات این کتاب (در پنجاه و شش صفحه) بدین شرح است:

مقدمه ناشر ۲ صفحه

مقدمه مصحح از الف تا شش ص

مقدمه مؤلف از ۱ تا ۶ ص

متن تذکره از ۷ تا ۸۰۸ ص

فهرست ۳ گانه اعلام از ۸۰۹ تا ۹۱۰

فهرست آیات قرآنی

احادیث و عبارات قرآنی از ۹۱۱ تا ۹۲۱

واله داغستانی بر مبنای ترتیب الفبایی بالغ بر ۴ هزار شخصیت ادبی، علمی، هنری و فرهنگی را در این تذکره معرفی نموده که تذکار هر یک از آن از یک دو جمله تا دو الی سه صفحه به میان آمده و چاپ و نشر گردیده است. مصحح و ناشر محترم با نشر این تذکره خدمت

برجسته ادبی انجام داده‌اند.

۸ - زاد الامین لاهل الیقین (فارسی، عربی، اردو، پنجابی)

تصنیف حافظ محمد امین مستالوی اهل مستاله (روپنر) در منطقه اسلام آباد، موضوعات عرفانی، اخلاقی، فقهی و طبّی، ناشر حافظ محمد مظهر علی مستالوی، سکر H-10، مستال شریف اسلام آباد با تقریظ دکتر نعمت الله ایرانزاده رئیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان - اسلام آباد با مقدمه محمد رفیق ملک، چاپ راولپندی آفت ۲۰۰۵ م. نویسنده (م ۱۹۰۱ م) که محدث و صوفی بنام روزگار خویش بوده این کتاب را با خط خود جهت ترویج آگاهیهای عرفانی بی دغدغه، اطلاعات فقهی عمومی و آموزشهای طبّی خوانندگان به روش پرسش و پاسخ تهیه و تدوین نموده بود که اینک با همت نوه وی به طبع رسیده است.

متن کتاب در ۴۹۰ صفحه به خط نستعلیق خوش خوانا با حواشی مفید برای روشن ساختن اذهان تهیه شده بود و اینک در دسترس علاقه‌مندان قرار دارد. غیر از پیشگفتارهای فوق الذکر فهرست ۱۰۳ سؤال که پاسخهای آن در این کتاب درج است در ۱۲ + ۱۲ صفحه آمده است.

وسعت نگرش نویسنده را جهت قانع ساختن جامعه معاصر وی با پاسخهایی داده شده می‌توان درک کرد. خلاصه یک سوال و جواب به طور نمونه ملاحظه شود:

سوال: علم لدنی به کدام چیز حاصل شود؟ جواب چون انسان را به ریاضات و مجاهدات قوت‌های حسیّه و خیالیّه ضعیف شوند، قوت عقلیه قوی گردد پس در ذات عقل انوار الهیه و معارف یزدانیه طلوع نمایند و علوم کمالیت گیرند به غیر واسطه سعی و طلب در تفکر و تأمل این را علم لدنی نامند.

از این که نویسنده اهل علم بوده از دهها کتاب علمی دینی و فقهی و طبّی استفاده نموده است. اما ۲۴ صفحه افزوده شده به عنوان مقدمه فارسی و اردو دهها اشتباهات املائی دارد، مثلاً: شجره نسب با ص نوشته شده. امید است در چاپهای بعدی، تصحیح گردد. با نشر این متن یکی از آثار چند زبانه از جمله فارسی و عربی و اردو که در یکی از نقاط دور دست شبه قاره وقت - پوتوهار - تألیف گردیده بود، پس از ۱۰۴ سال از بدوود حیات گفتن نویسنده صاحب نظر احیاء گردیده است.

۹ - شعور وفا:

مجموعه اشعار سید علی حسنین نقوی شیدا اردو / فارسی

مرتبہ کنیز زینب عابدنگین، ناشر سید ولی حسنین نقوی، B-913 صادق منزل ستلایت تاون
راولپندی ۲۰۰۴

این مجموعه شعری شیدا (م ۱۹۷۶) بیشتر به سروده‌های نعتیه، منقبتی و سلام به حضور امام عالی مقام و سایر اشعار او اشمال دارد. حرف آغاز از مرتب و پیش گفتار به قلم دکتر هلال نقوی است. در معرفی شخصیت شیدا مقاله‌هایی به قلم استادان فارسی سید فیضی، سید صفی حیدر دانش و دکتر سید سبط حسن رضوی و نیسان اکبرآبادی در اول کتاب آمده. جمعاً ۱۹ نعت، ۴۷ منقبت، ۳۵ سلام، ۴ نوحه و ۴ قطعه شعر به تجلیل از مرثیه سرایان بزرگ زبان اردو میر انیس و میرزا دبیر و چند غزل فارسی نیز زینت بخش این مجموعه می‌باشد. به گفته دکتر سبط حسن شیدا در قصیده سرایی تبیع عزیز لکهنوی و در سرودن سلام از آل رضا پیروی می‌کرد. در آخر کتاب عکس‌های مهم اجتماعی شیدا و عکس برخی از نامه‌ها که از طرف سازمان‌های ادبی و اجتماعی به وی ارسال شده بود نیز، منتشر گردیده است.

۱۰ - فارسی امروزه (فارسی اردو بول چال «مکالمه»)

مولفان: دکتر محمد اشرف و خانم عائشه اشرف بخش فارسی دانشکده دولتی دخترانه
گجرات (پاکستان) ناشر (عبدالحفیظ قریشی) مکتبه، القریش قذافی مارکیت اردو بازار لاهور،
شمارگان ۶۰۰، ۲۰۰۴م بها ۶۰ روپیه مندرجات کتاب بدین ترتیب آمده است:
پیشگفتار ص ۴ - ۵، جمله‌های متفرق فارسی / اردو صص ۶ - ۳۶، زبایات منتخب عمر
خیام با ترجمه منظوم اردو صص ۳۷ - ۵۷، دستور فارسی صص ۵۸ - ۸۷، متن ارمغان حجاز
با ترجمه منظوم به اردو صص ۸۸ - ۹۷، آشنایی با زبان اوستایی صص ۹۸ - ۱۰۳ فرهنگ
لغات مورد نیاز سه زبانه انگلیسی - اردو - فارسی صص ۱۰۴ - ۱۴۸ کوشش مولفان محترم در
خور تمجید است.

۱۱ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه گنج بخش، مرکز تحقیقات

فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ج ۵

تألیف: استاد احمد منزوی، گردآوری و تجدید نظر: دکتر عارف نوشاهی ناشر: مرکز
تحقیقات فارسی ایران و پاکستان سال چاپ ۱۳۸۴ ش / ۲۰۰۵م / ۱۴۲۶ هـ ق صص شانزده +

از ۲۵۱۷ تا ۲۸۵۶ (۳۳۹ صفحه) البته شماره گزاری صفحات با ۴ جلد چاپ شده قبلی به طور مسلسل درج شده، بها ۴۰۰ روپیه.

باهمت استاد احمد منزوی در طی بیست و هفت سال گذشته چهار جلد اول، دوم، سوم، چهارم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش تدوین و منتشر گردیده بود. استاد منزوی پنجمین جلد را هم در دست فهرست نگاری داشت که به موطن عزیز مراجعت کرد. از مدتی قبل نسخه شناس و فهرست نگار همکار آقای دکتر عارف نوشاهی کمر همت بست تا کار ناتمام جلد پنجم را به تکمیل رساند و بحمد سبحانه تعالی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان بهار امسال توانسته که آن را چاپ و در اختیار دوایر پژوهشی جهان فارسی قرار دهد. فهرست مطالب با عنوان «راهنما» بدین قرار است.

سخن مدیر نه - ده، یادداشت مولف یازده - دوازده، پیشگفتار گردآورنده سیزده - شانزده، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش چنددانشی صص ۲۵۱۷ - ۲۵۲۱، فلسفه ۲۳ - ۲۵، منطق ۲۶ - ۲۵، فلسفه عملی (اخلاق) ۴۷ - ۲۵، ملل و نحل ۴۹ - ۲۵، هندویی ۲۵۵۰، مسیحیت ۲۵۵۱، اسلام ۲۶۸۹ - ۲۵۵۲، علوم و آداب اجتماعی ۲۶۹۰، فرهنگنامه‌ها ۹۸ - ۲۶۹۱، دستور زبان ۲۶۹۹، ریاضی ۲۷۰۰، ستاره‌شناسی، اختربینی ۲۷۱۶ - ۲۷۰۸، بازداری، جانورداری، دامپزشکی، آداب شکار ۲۲ - ۲۷، علوم طبیعی ۲۴ - ۲۷، هنرها آشپزی کشاورزی، موسیقی ۷۱ - ۲۷، ادبیات ۲۸۱۴ - ۲۷۷۲، تاریخ (تاریخ سیاسی و سرزمینها) ۲۸۲۴ - ۲۸۱۵) نمایه‌های دوگانه ۲۸۵۴ - ۲۸۲۵، راهنمای جلد‌های منتشر شده فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۵۶ - ۲۸۵۵ در سخن مدیر (دکتر نعمت الله ایران زاده) می‌خوانیم: «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان از جمله سازمان‌های موفق و پُرکار در فهرست نگاری متون مکتوب به شمار می‌رود. از جمله وظایف اساسی مرکز تحقیقات اهتمام جدی به شناسایی نسخه‌های خطی بویژه میراث مشترک کشورهای منطقه در حوزه زبان و ادب فارسی بوده است.» همچنین در سخن مدیر علاوه شده «تدوین و انتشار این فهرستها هر یک گستره کار و ارزش متون ادبی و تاریخی و میراث مکتوب و آثار جاودان فارسی را در این دیار فرهنگ پرور و ادب دوست نمایان ساخته است..... پس از وقفه‌ای که در نشر جلد‌های بعدی فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش پدید آمده بود اینک به کوشش و پیگیری آقای دکتر عارف نوشاهی یادداشتهای استاد احمد منزوی در معرفی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش (از شماره ۸۱۰۱ تا ۱۴۰۹۵) به سامان آمد و تدوین یافت.» در یادداشت مؤلف (استاد احمد منزوی) خطاب به گردآورنده چنین آمده «در باره چاپ

مجلد پنجم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش پرسیده بودید، طبعاً مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان حق تقدّم را در چاپ دارند... و سپاس از دکتر نعمت الله ایران‌زاده که سخن مدیر را خواهند نوشت و شما فهرستهای راهنما را فراهم خواهید کرد.» نحوه تدوین و بازنویسی این فهرست در پیشگفتار گردآورنده بدین ترتیب شرح گردیده: «پس از تحویل گرفتن برگه‌ها، دو کار فوری انجام دادم، یکی همه برگه‌ها را به ترتیب موضوعی در آوردم و بازنویسی کردم، دیگر یک یک برگه‌های را با «فهرست مشترک» مطابقت دادم و نسخه‌هایی را که در «فهرست مشترک» رفته بود، جدا کردم باقی مانده آن یعنی نسخه‌هایی که در دوره چهار جلدی «فهرست گنج بخش» و دوره ۱۴ جلدی فهرست وارد نشده بود در حدی بود که اینک در تداوم کار استاد منزوی به عنوان جلد پنجم «فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه گنج بخش ارایه می‌گردد.»

در پایان پیشگفتار جهت تشویق‌هایی که در تدوین از ناحیه بزرگواران استاد احمد منزوی، دکتر سعید بزرگ بیگدلی مدیر محترم پیشین و آقای دکتر نعمت الله ایران‌زاده به عمل آمده اظهار سپاس و خرسندی شده است.

ما توفیق بیش از پیش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان را در نشر آثاری ارزشمند پیرامون میراث مکتوب و گردآورنده که در سالهای اخیر آثار ارزنده تألیف و نشر کرده از درگاه احدیت خواستاریم.

۱۲- کتاب‌شناسی توصیفی فهرست نسخه‌های خطی پاکستان (و بنگلادش)

تألیف عارف نوشاهی، ویرایش و ساخت نمایه‌ها احمد رضا رحیمی ریس، ناشر: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی - قم ایران ۱۳۸۳ ش / ۲۰۰۵ م، ۱۲۸ ص.

این کتاب دارای یک مقدمه (صص ۹ - ۱۸) و شش بخش به شرح زیر است: منبع‌شناسی: کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی شبه قاره (صص ۱۹ - ۲۴)، فهرست‌های مشترک نسخه‌های خطی زبان‌های مختلف (صص ۲۵ - ۴۶)؛ کتاب‌شناسی‌های منفرد (صص ۴۷ - ۵۲)؛ فهرست‌های نمایشگاه‌ها (صص ۵۳ - ۶۰)؛ فهرست‌های منفرد کتابخانه‌ها و مجموعه‌ها (صص ۶۱ - ۹۴)؛ فهرست‌های نسخه‌های کشورهای خارج چاپ پاکستان (صص ۹۵ - ۱۰۲) پیوست کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی بنگلادش (صص ۱۰۳ - ۱۰۶) استدراک ص ۱۰۶ نمایه‌های چهارگانه (صص ۱۰۷ - ۱۲۷).

مؤلف محترم در مقدمه با تبیین مراکز نسخ خطی، مراکز فهرست برداری در پاکستان، روش های فهرست نویسی، انگیزه‌هایی فهرست نویسی، تجربه فهرست نویسی مشترک در پاکستان، آینده فهرست نویسی در پاکستان، مجله‌هایی درباره نسخه خطی، کتاب‌شناسی حاضر یادآور شده است «اگر در آثار جاودانی کتاب‌شناختی دانشمندانی همچون بروکلیمان، استوری، گارسن دو تاسی و سزگین یادی از نسخه‌های خطی پاکستان شده است به برکت فهرس این کشور است والا هیچ کدام از دانشمندان مذکور در پاکستان نبوده و نسخه‌های این جا را ندیده است پس فهرس بهترین سفیران فرهنگی یک کشور است».

۱۳- کلیات ظهور (فارسی / اردو)

سراینده: حافظ محمد ظهور الحق ظهور، گردآورنده: رؤف امیر ناشر: معاذ پبلی کیشنز اسلام آباد، بها ۳۰۰ روپیه

حافظ محمد ظهور الحق علاوه بر تدریس زبانهای عربی و فارسی در سطح دبیرستانهای اسلام آباد، از شاعران چیره دست بدو زبان فارسی و اردو در اسلام آباد و راولپندی می‌باشد. با علاقه مفراطی که بزبان فارسی جدید داشت در دوره‌های خانه فرهنگ حضور بهم رسانید و در چندین امتحان موفقیت بدست آورد. حتی در ایران یک دوره دانش افزایی چهار ماهه را در دانشگاه سپاهیان انقلاب گذراند. سفری دیگر نیز بدعوت یکی از دوستان ایرانی به ایران داشت و سفرنامه‌اش را جداگانه به اردو و فارسی (ره آورد سفر ایران) منتشر ساخت. کلیات فعلی در واقع مجموعه دو زبانه و شامل چهار اثر است. که از آنها ۳ تا قبلاً جداگانه نشر یافته بود. بنام زمزمه حق (اردو)، مجموعه غزلیات، (اردو) حرف محبت (فارسی) نقش خیال (فارسی) مندرجات کلیات نیز بدینگونه است. [ترجمه] شمه‌ای درباره مصنف: دکتر رحیم بخش شاهین صص ۱۳ - ۱۹، ظهور نوین شعر ملی، پرفسور روف امیر (صص ۲۰ - ۴۳) زمزمه حق حصه اول لا اله الا الله (در حمد و مناجات) صص ۵۳ - ۸۰، حصه دوم محمد رسول الله (نعت حضرت رسول مقبول «ص») صص ۸۳ - ۱۱۰، حصه سوم اصحابی کالنجوم صص ۱۱۳ - ۱۲۰، حصه چهارم ان الدین عندالله الاسلام افکار اسلامی (مدح اصحاب و منقبت سید الشهداء امام حسین (ع))، صص ۱۲۳ - ۱۴۵. حصه پنجم ارض پاکستان (پاکستان دوستی و اقبال‌شناسی) شخصیات «قطعات» شعر اردو برای شخصیت‌های برجسته صص ۱۷۸ - ۲۲۶، غزلیات صص ۲۲۸ - ۲۷۰ متفرقات ۲۷۳ - ۲۹۹.

حرف محبت (فارسی) صص ۳۰۰ - ۳۶۰ دیباچه و پیشگفتار هایی که در چاپ اول

آقای عبدالله مظاهری رایزن فرهنگی وقت ایران و آقای دکتر سید علی رضا نقوی نوشته بودند در این مجموعه نیز درج گردید. ۲۶ قطعه فارسی به موضوعات حمد، نعت، مناسبات برادرانه ایران و پاکستان، نقش خانه‌های فرهنگ و قصاید و مرثی در این مجموعه آمده است.

نقش خیال (فارسی) ۳۴ قطعه شعر فارسی پیرامون موضوعات اسلامی، دیدارهای رسمی سران وقت، مناسبات ملی گرایانه با جهان اسلامی. در این مجموعه نیز مقدمه ای که آقای دکتر محمد جعفر محجوب رایزن فرهنگی وقت ایران نوشته بود در آغاز درج گردیده.

در قسمت آخر کتاب ۳ تن از نزدیکان حافظ ظهور آقای محمد عبدالله، آقای اختر عالم صدیقی و آقای اظهار الحق، فرزند گرامی حافظ ظهور که از صاحب منصبان اداره کل ذیحساب کشور است درباره ویژگیهای اخلاقی اجتماعی و خصائل پسندیده حافظ ظهور به اردو درج کرده‌اند که خواندنی است چند بیت بطور تبرک و تیمن درج می‌شود.

توحید:

ای آنکه ذره ذره به توحید تو گواه
وی آنکه عالم است پُر ازها و هوی تو

نعت:

رونق بزم دو عالم زینت دوران تویی
محفل کون و مکان را شمع نور افشان تویی
اقبال‌شناسی:

مطرب خوش نوای ساز خودی

نکته پرداز و نی نواز خودی

ساقی باده وفا اقبال

رونق افزای بزم ناز خودی

روابط ایران و پاکستان:

پیوسته باد دوستی هر دو برقرار

ایران و پاک هر دو بهم دوست اند و یار

هر دو به یک کتاب بداریم افتخار

ما را خدا یکی و پیمبر یکی و ما

تجلیل از فارغ التحصیلان پاکستانی دانشگاه تهران:

مرحبا ای طوطیان خوش زبان فارسی

مرحبا ای بلبلان گلستان فارسی

مرحبا ای اختران آسمان فارسی

مرحبا ای شمعهای ضوفشان فارسی

۱۴ - مسأله تمثیل در ادبیات فارسی (از عهد قدیم تا عصر جدید)

مؤلف دکتر اخلاق احمد آبن ناشر علی سنز پبلی کیشن دهلی - ۶، توزیع کننده دفتر

روابط فرهنگی سفارت کبرای دولت اسلامی افغانستان دهلی نور - ۲۱، ۲۰۰۰ م، بها ۱۰۰

روپیه.

در فهرست مطالب غیر از پیش گفتار و مقدمه موضوعات زیر به چشم می خورد:

تمثیل یعنی چه، تعریف (انواع و هدف تمثیل و مشخصات آن) کتاب های نمایانگر تمثیل ارتباط تمثیل به سبک هندی، قهرمانان سبک هندی صائب، بیدل، تمثیل در ادبیات معاصر خلیلی، سپهری، رهنورد. نمونه های تمثیل در نثر، نمونه های تمثیل در شعر، منابع برگزیده، در پیش گفتار با عنوان «تنها یک نکته کوتاه درباره این اثر» پرفسور عبدالخالق رشید می نویسد:

«از سه کارهای ادبی گذشته تا دور ادبیات معاصر شاعران ارجمند زبان فارسی - دری در آثار گران بهای شان از تمثیلات کار گرفته اند و به حیثت یکی از جالب ترین ارزش هنری حتی در ایجاد گری های شاعران و ایجاد کردن معاصر زبان فارسی از نظر نیفتاده و توجه بیشتر شان را به این اصل پُر اهمیت در آثارشان معطوف داشته اند.» دکتر صبرهو والا استاد بخش مطالعات زبان فارسی و آسیای میانه در مقدمه چنین می نگارد:

«ایرانیان اهل قلم به وسیله تمثیلات عمیق ترین رازهای دل خود را باهوش و فراست تمام بر اهل نظر فاش کرده اند. نثر کلاسیک زبان پارسی زیر نفوذ «پنج تترا» قرار گرفته است و نمونه های بارز تمثیلات را نشان داده است. نثر جدید نیز یا آثاری مانند «سگ ولگرد» داستان کوتاهی از صادق هدایت و «دیگته» نمایشنامه ای از گوهر مراد از دلپذیرترین تمثیلات آراسته گردیده است». تعریف تمثیل که در نقد الشعر آمده بدین گونه است: «تمثیل عبارت از این است که شاعر خواسته باشد به معنای دیگر دلالت کند اما آن معنای دیگر سخن او مقصود و منظور اصلی وی را نیز نشان می دهد.»

مؤلف که به تدریس زبان و ادب فارسی در سطح دانشگاه اشتغال دارد، اطلاعات جالبی در موضوع تمثیل در ادب فارسی در کتاب ۱۲۸ صفحه ای گردآورده که شایسته تقدیر است.

۱۵- معدن الدرر (سیرت نامه حاجی ناصر الدین عمر مرشدی)

تألیف شمس الدین محمد بن سلیمان عمری مرشدی، پژوهش دکتر عارف نوشاهی و دکتر معین نظامی ناشر: نشر کارونیه تهران چاپ نخست ۱۳۸۳ شمارگان ۲۰۰۰ قیمت ۲۱۷۰ تومان

در یادداشت استاد ایرج افشار که به جای مقدمه مندرج است می خوانیم:

«کتاب معادن الدر که عارف نوشاهی معرفی کننده تفصیلی و به چاپ رساننده متن آن است و عارف دیگری را به ما می شناساند که نامی و ذکری از او برای ما مشخص نبود. این کتاب به اصطلاح سرگذشت نامه و در برگیرنده حالات و مقالات و کرامات و شطحیات اوست و از زمره متونی است مانند سیرت ابن خفیف شیرازی و فردوس المرشدیه در مقامات شیخ مرشد ابواسحاق که هم از لحاظ تاریخ تصوف واجد اهمیت است و هم از اسناد محلی بسیار مفید برای کسب اطلاعات جغرافیایی تاریخی و تاریخ اجتماعی فارس می باشد».

دکتر عارف نوشاهی مصحح محترم در پیشگفتار چگونگی تدوین را این گونه خلاصه کرده است:

چاپ حاضر عمدتاً مشتمل بر چهار بخش به شرح زیر است:

یک: مقدمه انتقادی درباره مؤلف و کتاب و صاحب سیره.

دو: متن مصحح معدن الدر

سه: پاره‌ای تعلیقات و یادداشت‌ها درباره برخی کسان و اعلام جغرافیایی و وقایع تاریخی و اصطلاحات و... که در معدن الدر آمده است.

چهار: فهرس تحلیلی کتاب.

تتبع در متنی چون معدن الدر و تحقیق درباره شخصیتی مانند شیخ حاجی عمر که هیچکدام از آنها در تاریخ و مآثر ایران رد پای ندارد و کاملاً ناشناخته است. کاری بس دشوار بود... پس بهمین بسنده کردیم که کتابی را از گوشه گمنامی بیرون بیاوریم که بسیار از زاویه‌های تاریک تاریخ فارس در قرن هشتم و نهم هجری را روشن می کند»

سه بخش اول از ص ۱ تا ۴۳ پیوسته از ص ۴۴ تا ۱۳۳ و چهار تا ۱۳۳ و هشت و متن معدن الدر از ص ۱ تا ۱۳۲، تعلیقات و نمایه‌های نه گانه از ص ۱۳۳ تا ۲۰۰. این کتاب به دانشمند معاصر آقای نجیب مایل هروی تقدیم گردیده است.

۱۶ - نوای رومی (فارسی / اردو، ترجمه منظوم منتخباتی از مثنوی معنوی) ج دو
باهمت آقای محمد یونس سیتهی وفا ناشر لیو بکس اسلام آباد، ۲۰۰۵م بها ۲۵۰ روپیه
نشانی مترجم محترم خانه شماره ۲، سیوتنه ایونیو، جی سیون فور اسلام آباد. در این ترجمه منظوم حکایت‌های منتخب مولانا درباره ۱۷۹ عنوان به فارسی و اردو درج گردیده. مترجم محترم یک مقدمه ۳۲ صفحه‌ای به اردو درباره افکار و آموزش‌های مولانا اضافه کرده که به مزایای معنوی ترجمه منظوم منتخبات مثنوی می افزاید. مدتی نگذشته که جلد اول نوای رومی با همین ویژگیها را آقای سیتهی متخلص به وفا تحویل جامعه مولوی دوستان نموده بود. توفیق بیش از پیش ایشان آرزوی قلبی مثنوی خوانان است.

نشریات تازه

۱- خدابخش لائبریری جرنل

(مجله کتابخانه خدابخش پتنه (هند) اردو / انگلیسی / هندی شماره ۱۳۹ ژانویه -

مارس ۲۰۰۵م مدیر دکتر امتیاز احمد مدیر کتابخانه عمومی خاورشناسی خدابخش. برخی از

مقالات مندرج در این شماره: (ترجمه)

جهاد شاملی ۱۸۵۷م و بزرگان دارالعلوم دیوبند دکتر ابو سلمان شاهجهانپوری صص

۱۱- ۱۰۴، شعر نعتیه لچهمی ناراین سخا دکتر محمد سلطان شاه صص ۱۰۵ - ۱۱۸، شعر من

نظرات من دکتر کلیم عاجز صص ۱۱۹ - ۱۳۸، رمان نویسی غضنفر: مطالعه تکنیکی موضوعی

و سبک‌شناسی نسیم احمد نسیم صص ۱۳۹ - ۱۴۸، مطالعه رساله محه الطیب رازی عیار

درست ارزیابی مهارت طیب، محمدرضی الاسلام ندوی صص ۱۲۲ - ۱۶۸، سبک نثر سردار

جعفری باارتباط به پنج شب لکهنو دکتر ممتاز احمد خان صص ۱۶۹ - ۱۸۰.

در ۱۰۸ صفحه بخش انگلیسی و هندی، مجله دارای شش مقاله علمی و اظهار نظر بر

سه کتاب است. مقاله علمی «عناصر ایرانی در سبک هندی دوره شاهجهانی» به انگلیسی نوشته

آصف نعیم صدیقی دانشیار بخش فارسی دانشگاه علیگر می‌باشد.

۲- سخن عشق (فارسی)

سال ششم شماره ۴ پاییز ۱۳۸۳ شماره پیاپی ۲۳ تازه‌های زبان و ادبیات فارسی ویژه

فراگیری دانشجویان و محققان کشورهای مختلف، صاحب امتیاز: سازمان فرهنگ و ارتباطات

اسلامی، مدیر مسئول دکتر مهدی سنایی، مدیر داخلی آریتا همدانی، مطالب این شماره علاوه

بر سخن سردبیر گفتگو با دکتر محمد اللوزی (آریتا همدانی)، گفتگو با دکتر حسین باغبان

(آریتا همدانی) میزگرد پیرامون بررسی کتب آموزش زبان فارسی به غیر فارسی زبانان (شرکت

کنندگان آقایان علی اصغر محمد خانی، دکتر احمد تمیم داری، دکتر سعید حمیدیان، دکتر حسن

ذوالفقاری، دکتر جلیل بانان صادقیان و دکتر احمد صفار مقدم)

دو مقاله: استاد، شاگرد همکار ایران شناس / به یاد جروم وایت کلینتون دکتر کامران تلافی،

کتاب شناسی آموزش زبان فارسی به غیر فارسی زبانان دکتر حسن ذوالفقاری،

متن سخنرانی: خیام از نگاهی دیگر / دکتر تقی پورنامداریان،

گزارش: شهر تبریز کوی دلبران / علی کمیل قزلباش،

معرفی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سلجوق قونیه،

مطالبی دیگر شامل خلاصه مقالات که در آن سه مقاله منتشر شده در فصلنامه دانش نیز معرفی

شده است. معرفی پایان نامه ها و سایت ها، تازه های کتاب و نشریه و خبرها را در بر می گیرد.

۳ - مجموعه مقالات مطالعات ایرانی (فارسی / انگلیسی)

مدیر مسئول: دکتر مهدی سنایی، سردبیر: فاطمه اسماعیلی، سازمان فرهنگ و

ارتباطات اسلامی، معاونت پژوهشی و آموزشی، مرکز مطالعات فرهنگی - بین المللی ناشر:

انتشارات بین المللی، الهدی، سال ۱۳۸۳، نشانی تهران صندوق پستی ۳۵۱۶ - ۱۵۸۱۵،

موضوعات مورد توجه نشریه ادبیات و عرفان، هنر و باستان شناسی، جامعه و تاریخ، تاریخ علم

و تکنولوژی، مردم و سرزمین، اعلام شده است. فهرست مطالب شامل مقدمه و مقالات به

شرح ذیل است:

۱ - مقدمه ای بر منبع شناسی پژوهش در تاریخ تحولات ساختار دینی ایران در عصر صفوی -

دکتر منصور صفت گل صص ۱ - ۳۴

۲ - مواد مورد استفاده به وسیله ی نگارگران ایرانی در سده های میانه - حمید فرهمند بروجنی،

۲۵ - ۸۴

۳ - ایرانیان ترکمن: نگاهی به گذشته و حال - محمد امین کنعانی ۸۵ - ۱۲۴

۴ - سکه های خفاف - عبدالله قوچانی ۱۲۵ - ۱۸۲

۵ - اولین تکاپوهای تشیع در خراسان - حسین مفتخری ۱۸۳ - ۲۱۲

۶ - عنصرشناسی تطبیقی در مثبت صفوی - دکتر محمد رضا پور جعفر قباکیانمهر ۲۱۳ -

۲۴۸

۷ - تأثیر سامانیان در بقای زبان پارسی و شکوفایی استعدادها - دکتر محمد رضا راشد محصل

۲۴۹ - ۲۶۴

۸ - بررسی ضریب اهمیت انرژی در تولید بخش کشاورزی ایران، دکتر کامبیز هژبرکیانی، سیده

شایسته واردی ۲۶۵ - ۲۹۸

مجموعه حاضر گزینشی است از مقالاتی که در تابستان و پاییز ۱۳۷۹ در نشریات ایرانی منتشر شده است. ترجمه همین مقالات به انگلیسی که توسط مترجمانی مختلف برگردان شده در همین مجموعه از صص ۱ - ۲۳۴ منتشر شده است. نکاتی چند برای بذل توجه مسئولان محترم:

الف: شایسته می بود که درباره هر یک از مقاله های مندرج مشخصات چاپ نخست یا اسم نشریه، شماره و تاریخ چاپ در پانوشته منعکس می شد.

ب: نشر متن فارسی و انگلیسی در یک مجلد هزینه چاپ و توزیع را تقریباً دو برابر می کند بنابراین این، نشریه Iranian Studies به انگلیسی اگر به طور جداگانه چاپ و میان گیرندگان انگلیسی زبان و انگلیسی دان توزیع شود مقرون به مصلحت خواهد بود.

ج - حدود چهار سال پس از نشر اول مقالات علمی، زمان نسبتاً طولانی است و از ارزش کار علمی دست اندرکاران می کاهد و همین کار اگر در ۶ الی ۱۲ بُرج صورت گیرد در سطح علمی جهانی بیشتر مورد استقبال قرار خواهد گرفت.

با این همه سطح پژوهشی که در مقالات منتخب ملاحظه می شود بسیار ارزنده و در محافل ایران شناسی و جهان فارسی مورد استفاده بسیار است.

*****

نامہ ها

پاسخ به نامه ها

اشاره

نامه های متعددی از خوانندگان محترم فصلنامه به دفتر دانش واصل گردیدند. دوستان گرامی به مطالب مندرج در شماره های مختلف مجله توجه شایانی نموده، به ارزیابی مقاله ها و نوشته ها می پردازند، که این نشانگر علاقه عمیق آنان به میراث مشترک علمی و ادبی کشورهای منطقه می باشد. همین امر در بهبود و بالا بردن سطح مطالب در شماره های در دست تدوین تأثیر می گذارد. اینک اقتباساتی چند از چنین نامه های محبت آمیز و پاسخ کوتاهی به هریک از آنها:

۱ - آقای دکتر محمود احمد غازی، رئیس معیظ دانشگاه بین المللی اسلامی - اسلام آباد طی نامه پرمحبت مرقوم فرموده اند:

«از لطف و مهربانی جناب عالی مجله عالی قدر دانش از چندین سالهای گذشته واصل می گردد. چند روز پیش آخرین شماره که نمره هشتم است وصول شد. به خدمت جناب عالی خیلی شکرگزارم که ازین هدیه علمی و ادبی مشرف می فرمایند. امیدوارم که این کرم را ادامه خواهید داد.»

برای مطالعه جناب عالی قطعه شعری در فارسی شکسته به خدمت گرامی تقدیم می کنم. پارسال به زیارت مدینه منوره رفته بودم. در حرم نبوی «ص» این چند ابیات پریشان نوشته بودم.»

از ابراز عنایت جناب عالی نسبت به آخرین شماره فصلنامه کمال امتنان را داریم. کلمات تمجید آمیز در نامه های مختلف برای ما دلگرم کننده بوده است و از ناحیه شخصیت علم پرور و دانش گستری مثل آن جناب تشویق آمیز می باشد. نعت حضرت رسول اکرم «ص» که در حرم نبوی سروده اید زینت بخش همین شماره می باشد. امیدواریم در آینده هم خوانندگان دانش را از آثار اندیشمندان خود بهره مند بفرمایید.

۲ - آقای دکتر معین نظامی مدیر گروه آموزشی فارسی دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب طی نامه مشروحو مطالب منتشر شده در شماره اخیر فصلنامه ارزیابی فرموده‌اند:

«دانش شماره ۸۰ بهار ۱۳۸۴ ش نیز مثل شماره‌های قبلی سر موعد رسید و موجب خوشحالی اینجانب و دوستان دیگر گردید. این بهترین نمونه زحمات دست اندرکاران دانش است که این مجله ارزشمند فصل به فصل مرتب چاپ و منتشر می‌شود و در رفع تشنگی‌های علمی و ادبی اهل قلب و نظر نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کند.

در سر ورق شماره حاضر اسامی ۲۳ نفر از جهان فارسی به عنوان شورای علمی دانش مندرج بود. اینجانب با دیدن نام بنده در این جمع اساتید بزرگ و دانشمندان راستین دچار شگفتی خوشایند شدم و آن را برای آینده خود به فال نیک گرفتم که این نوع تشویق خالصانه مایه دلگرمی امثال بنده و موجب ادامه دقت و جدیت هرچه بیشتر آنان در زمینه خدمت به ادب و فرهنگ فارسی می‌شود. می‌خواستم احساسات سرشار سپاسگزاری ام را ابزاز کنم اما به یقین می‌دانم که این لطف و عنایت محض، بزرگتر از آن است که در ادای سپاس آن موفق شوم، و افزون بر آن پرداختن به چنین تعارفات و رسمیات از صفا و زیبایی آن می‌کاهد.

متن منتشر نشده شجره طیبه صداقت کنجاهی بهترین نمونه نثر مصنوع دوره تیموریان متأخر در شبه قاره است و بدون هیچ تردید از آثار ماندگار یکی از نویسندگان چیره دست این نواحی است. چاپ شایسته آن لزومی داشت و حالا این متن مهجور توسط دانش معرفی شده و به دست همگان رسیده است.

ویژه نامه امیر خسرو که در بردارنده پنج مقاله بسیار ارزنده از محققان و نویسندگان بنام پاکستان است، در واقع باید حاصل این شماره به شمار آید. امسال به شمار تقویم هجری قمری هفتصدمین سالگرد وفات حضرت امیر خسرو بوده است و فکر می‌کنم در تمام جهان فارسی - اعم از ایران و افغانستان و پاکستان و هند - بدین مناسبت بزرگ تاریخی، مقالاتی در خور پایه آن نایب ادب و شعر و فرهنگ فارسی در شبه قاره مطرح نشده است و هیچ مجله‌ای بجز «دانش»، در این کشورها به چاپ ویژه نامه امیر خسرو پرداخته است. اعتنای ویژه ارباب دانش به ادای این دین باعث سرافرازی ملت ما شده است و از شما به حق باید سپاسگزاری مفصل و مجللی انجام بگیرد.

«نگاهی به شارحان دیوان حافظ شیرازی در شبه قاره» نوشته دکتر رشیده حسن مقاله خوبی از حیث جمع آوری اطلاعات پراکنده و دارای اهمیت منبعی است. نکته‌ای از جهت تکمیل آن باید عرض شود که اینجانب هم پاره‌ای از غزلهای خواجه شیراز را به نثر ادبی روان اردو برگردانده‌ام که با متن غزلها مرتب در فصلنامه «السدید» در لاهور چاپ می‌شود و اگر توفیق

اتمام آن یافتیم، به صورت کتاب هم چاپ می شود.

مقاله پروفیسور عبدالغنی میرزایف که روابط ادبی ماوراء النهر و سند را به شرح و بسط بازگو می کند، مقاله ای است ارزنده و بسیار سودمند. ادبیات فارسی و را رودیان باید بیشتر مورد توجه دانش قرار بگیرد و آثار شاعران و نویسندگان و محققان آن سرزمین باید مرتب معرفی شود. بخش ادب امروز ایران و بخش گزارش و پژوهش در این مجله چشمگیر است و باید ادامه یابد. فعالیت های مرتب و متنوع انجمن ادبی فارسی در اسلام آباد / زاو پندی برای همه ما خیلی رشک برانگیز است و جای آن دارد که سرمشقی برای همه مراکز دیگر قرار بگیرد. موفقیت هرچه بیشتر آن را از خداوند متعال آرزو می نمایم.

در پایان تبریک صمیمانه ای به ریاست محترم مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد تقدیم می نمایم که این مؤسسه این دو سه سال اخیر به صورت مرکزی زنده پویا و سرگرم در آمده است و سرپرستی و همکاری آن با دانشجویان، استادان، دانشمندان، محققان و فرهنگیان بیشتر شده است. این همه مدیون زحمات ایشان و نشانگر شیفتگی و علاقه ایشان به ادب و فرهنگ پاکستان و ایران است. در واقع مهمترین وظیفه مراکز فرهنگی ایران در پاکستان همین است. خوشا به حال کسی که با صمیمیت و تعهد از اهمیت این کار بزرگ آگاه باشد و پرداختن به آن را در رأس برنامه هایش جای بدهد.»

از حسین عنایت همیشگی جناب عالی سپاسگزاریم. ویژه نامه امیر خسرو، دینی بود که فصلنامه دانش نسبت به برجسته ترین ادیب و سخنور فارسی زبان شبه قاره به عهده داشته زیرا در ۱۹۷۵ م موقعی که دولت های کشورهای شبه قاره هفتصدمین سال تولد امیر خسرو را به احتساب شمسی برگزار نموده بودند، فصلنامه دانش آغاز به انتشار نکرده بود. البته مجله پاکستان مصور (فارسی) چاپ اسلام آباد به همین مناسبت مطالبی را منتشر نموده بود. بنابراین از آغاز سال ۱۳۲۴ ه ق برنامه ریزی جهت نشر ویژه نامه امیر خسرو انجام می گرفت و الحمدلله در بهار امسال صورت تحقق به خود گرفت. از استادان فارسی نویس محترمی که در این راستا همکاری فرمودند، صمیمانه ابراز تشکر می نمایم. با سابقه پژوهش و انتشاراتی در حدود دو دهه، همکاری جنابعالی در شورای علمی دانش برای کلیه مسئولان و همکاران فصلنامه پژوهشی دانش که الحمدلله تعالی در سال جاری با برطرف شدن پس اُفت در هر فصل به طور مرتب چاپ و نشر خواهد شد، مایه سرفرازی و سپاسگزاری خواهد بود. در آخرین شماره فصلنامه (۸۰) در تهیه و تدوین «متن منتشر نشده» اهتمام و مشارکت داشته اید که موجب مزید امتنان است.

۳ - دکتر سید وحید اشرف رئیس اسبق گروه آموزشی فارسی، عربی، اردوی دانشگاه مدراس (هند) مقیم بروده نوشته‌اند:

«گزارش می‌شود که مجله دانش شماره ۷۹-۷۸ و پس از آن شماره ۸۰ دریافت کردم. همین که شماره ۷۹-۷۸ به دستم رسید و پاسخ نامه از شما خواندم دو هفته دیگر یک مقاله و یک کلام منظوم نوشته به وسیله پست هوایی ارسال کردم ولی در شماره ۸۰ درباره تحریر من اشارتی ندیدم و اطلاع ندارم که آیا به شما واصل شد؟ خیلی متشکرم که جنابعالی با کمال لطف و کرم مجله دانش برای من می‌فرستید.»

باعرض سپاس به دلیل این که زمان نسبتاً کمتری میان نشر و چاپ دو شماره اخیر فصلنامه بوده اعلام وصول مطلب ارسالی امکان پذیر نگردیده. به خواست خداوند در شماره‌های آتی مورد استفاده قرار خواهد گرفت، اما «مناجات» را در همین شماره ملاحظه می‌کنید. انتظار ما از استادان معظمی که عمری را در تدریس و نگارش فارسی به سر برده‌اند این است که برای معلمان و مروّجان جوان فارسی امروزی به طور نمونه و الگو فعالانه در صحنه علمی فرهنگی و ادبی بدرخشند. پاسخ مثبت و فوری آن جناب مایه دلگرمی است.

۴ - آقای دکتر الیاس عشقی از حیدرآباد سند طی دو نامه پُر مهری نوشتند:
الف: «عرض پردازم که مجله دانش شماره ۸۰ دریافت کردم و از توجه جنابعالی متشکرم و با آدرس نوین هم اطلاع یافتیم. مجله دانش از نمره یک تا ۸۰ مسلسل دارم و هر سال مجلد (صحافی) کرده در کتابخانه حفظ کرده‌ام و ادب دوستان از مجله دانش استفاده می‌کنند. امیدوارم که این توجه و کرم جنابعالی ادامه خواهد داشت.»
ب: «به وسیله این نامه یک غزل تقدیم دارم امیدوارم قبول فرمایند.»

از الطاف جنابعالی متشکرم. حفظ و نگهداری کلیه شماره‌های بیست سال اخیر - (از یک تا هشتاد) فصلنامه دانش نشانگر علاقه قلبی جناب عالی است به میراث مشترک فرهنگی که زبان و ادب فارسی بهترین مظهر آن است. غزل مرحمتی در بخش شعر فارسی همین شماره منتشر شده. شعر در تتبع عثمان مروندی در ایامی به دست ما رسید که مراسم سالگرد عارف نامی قرار است به زودی در سهون برپا شود.

۵ - آقای محمد غضنفر علی و رایج استاد یار و مدیر گروه فارسی دانشکده دولتی ریلوی رود لاهور طی نامه‌ای نوشته‌اند:

«بعد از تعطیلات تابستانی به دانشکده خویش رفتیم. مجله علمی و ادبی دانش شماره ۸۰

در یافتیم. از لطف بی نهایت جنابعالی شکر گزار هستیم که خاکسار را از یاد فراموش نکرده اید. این هم موجب تشکر و سپاس هست که در همین شماره مقاله بنده هم چاپ شده است.»

با ابراز مراتب امتنان جهت همکاری، باید اذعان داشت که به علت تراکم مطالب ما ناچاریم که مقاله های ارسالی از کلیه کشورهای منطقه را به نوبه منتشر نماییم. به همین سبب گاهی دوستان همکار گمان می کنند که مطلب ارسالی از لحاظ پذیرش در شورای علمی فصلنامه کم و کسری داشته، در حالی که اغلب این طور نیست. مقاله اشاره شده جنابعالی نیز به همین سبب مدتی طول کشید تا چاپ شود.

۶ - آقای سید انوار الحسن شیرازی مدیر گروه فارسی دانشکده دولتی اسلامیہ گوجرانوالہ بذل عنایت کرده مرقوم داشتند:

«بسیار تشکر و سپاسگزاری می کنم که مجله دانش (شماره ۸۰) به کتابخانه قائم ارسال گردید. خیلی خوشحال هستیم. که مجله پر از زیبایی صوری و معنوی است. واقعا مدیریت محترم و سایر کارمندان مجله سزاوار ستایش هستند که این مجله را با دانش و خرد و فرهنگ و ادب پر می کنند. شماره های این مجله مثل کتابهای مرجع می باشند که دانشمندان و پژوهشگران از این استفاده می کنند.»

باعرض سپاس جهت اظهار نظر و بویژه برای اعلام وصول مرتب شماره های مختلف فصلنامه، شایسته است سایر گیرندگان عزیز مجله هم سر وقت اعلام وصول فرمایند تا ما از بابت ارسال مرتب دانش، مطمئن باشیم که اداره های پست داخل و خارج کشور تا چه حد در این مساعی با ما همراهی و همکاری کرده اند. البته استادان و مروجان زبان و ادب فارسی در کشورهای منطقه که غیر از اعلام وصول در مورد مطالب منتشر شده در شماره های مختلف ابراز نظر می فرمایند، بی گمان به شکوفایی ذهن نویسندگان مدد می رسانند. چراغ دانش این عزیزان پرفروغ تر باد.

۷ - آقای شاهد اسرار از صوابی استان مرزی شمال غربی طی نامه ای نگاشته اند:

«با کمال امتنان و تشکر بسیار نمره ۸۰ فصلنامه دانش و شماره پیش از این را وصول کردم. چندین مقاله هایی را مطالعه کردم. همه مقاله ها را بسیار خواندنی و پر از معنی یافتیم (آنچه) برای ما مهم است این فصلنامه در آموزش زبان فارسی و ادبیات عالی آن به ما کمک می رساند. من که امروز فارسی می خوانم و می نویسم همه از مهربانی های دانش و شماهاست. برای فرستادن پیایی دانش خیلی متشکر هستیم.»

شما که یکی از جوانترین علاقه مندان «دانش» هستید که از چند سال پیش در این ردیف

قرار دارید، اما برای ما موجب خوشحالی است که طی چهار پنج سال اخیر شما توانسته‌اید در نوشتن نامه به فارسی پیشرفت قابل توجهی به دست بیاورید. امیدواریم در آینده هم با استفاده از نوشتارهای گوناگون به فارسی و تمرین نگارش بهتر بتوانید مدّعی خود را بازگو کنید.

۸ - آقای دکتر سلطان الطاف علی استاد بازنشسته زبان و ادب فارسی دانشکده دولتی کویته در نامه محبت آمیزی نوشته‌اند:

«فصلنامه دانش شماره ۸۰ (بهار ۱۳۸۴) ثبت نام بنده در شورای علمی دانش را در بردارد. اگرچه این هیچمدان و عاجز لایق مجلس شورای علمی نبوده ولی از شمولیت در صف آنان افتخار می‌کنم و به دوستان می‌توانم گفت که:

با من خاک نشین خیز و سوی میکده آ تا بینی که در آن حلقه چه صاحب جاهم»

باسپاس فراوان از اعلام و وصول، جنابعالی به روش علما و فضلا شکسته نفسی می‌فرمایید. الحمدلله اعضای محترم شورای علمی اغلب شان کسانی هستند که در حدود یک ربع قرن و حتی بیشتر در امر تدریس و پژوهش و تحقیق در زمینه زبان و ادب و فرهنگ فارسی اشتغال داشتند که جنابعالی هم یکی از آنان هستید. برای نخستین دفعه هست که شورای علمی فصلنامه بازتاب نقشی را که طی سالهای اخیر در سطح کشورهای منطقه دارد بازی می‌کند، منعکس می‌نماید و ما از این بابت از کلیه اعضای محترم قلباً سپاسگزاریم.

۹ - آقای دکتر حسن بندری سرپرست گروه فارسی دانشگاه بین‌المللی اسلامی - اسلام آباد طی نامه‌ای اظهار لطف کرده نوشته‌اند:

«با یک دنیا تشکر و امتنان رسیدن مجله ارزشمند «دانش» شماره ۸۰ به بخش فارسی دانشکده لغات و ادب - دانشگاه بین‌المللی اسلامی - اسلام آباد اعلام می‌گردد. این مجله ارزشمند در دسترس دانشجویان این شعبه قرار خواهد گرفت.»

باکمال امتنان جهت آگاهی عموم دانشجویان گروه فارسی، کتابخانه مرکزی دانشگاه بین‌المللی اسلامی شماره‌های قبلی را از شماره ۴۴ فصلنامه دانش نگهداری می‌کند و در گیرندگان دانش نیز هست. مضافاً براین از جنابعالی صمیمانه دعوت به همکاری می‌کنیم.

۱۰ - استاد دکتر مهدی محقق رییس محترم هیأت مدیره انجمن آثار و مفاخر فرهنگی از تهران عنایتی فرموده مرقوم داشتند:

«ضمن تشکر و قدردانی وصول یک نسخه از فصلنامه ارزشمند مجله دانش شماره ۷۹-۷۸

را به کتابخانه انجمن آثار و مفاخر فرهنگی اعلام می دارد.»

با سپاس بی حد از اعلام وصولهای سر وقت استاد گرامی، گفتنی است شماره ۸۰ نیز ارسال شده و مطمئناً از لحاظ آن جناب گذشته است. در صورت امکان از انتشارات جدید انجمن آثار و مفاخر فرهنگی نیز کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان را بهره مند فرمایند، سپاسگزاریم.

۱۱- دکتر سید قاسم جلال دبیر «اداره تعمیر فکر» از بهاولپور عنایتی نموده، مرقوم فرموده اند:

«با سلام عرض می شود که فصلنامه دانش ۷۶-۷۷ با نواز شننامه شما دریافت گردید، خیلی ممنون و سپاس گزارم که نه تنها مجله ارسال کرده اید بلکه «کلام» من هم در این شماره چاپ شده است. مطالعه دانش برای من موجب معلومات فراوان شده است. دعای من این است که مساعی شما در بارگاه خداوند بزرگ قبول شوند.»

توجهاتی که به مندرجات فصلنامه دارید مایه بسی خوش وقتی است. مثل همیشه از فارسی دانان منطقه انتظار همکاری داریم؛ از کسانی که به فارسی نویسی تسلط کافی دارند می خواهیم حوصله ای به خرج دهند و مقاله های علمی و پژوهشی تدوین کنند.

۱۲- آقای غلام رسول آصف از فیصل آباد نامه بلندی در هشت صفحه و در عین حال با احساسات صمیمانه شان نسبت به زبان و ادب فارسی و نخبگان آن تحریر و ارسال فرموده اند. به طور نمونه جمله ای برای استفاده خوانندگان ارجمند درج می کنیم:

«کیف و سرور سرمدی که از کلام حضرات فغانی، صائب، نظیری در قلب من چنان سرایت کرده است که تصویر تاثیر کلام این شاعران قشنگ و نظیف را نمی توان کشید و از حوصله صریح خامه ام بیرون است. این حضرات گرامی قدر خوشه چینان حسن طبیعت می باشند. وجدان این شعرا خزینه های لطافت را شکار می کند:

عنقای خیالش که شکار نظر ماست   صیدی است که بی بند زبانش نتوان یافت»

«فغانی»

در نثر گیرا و قلم شیوای شما شور و عشق موج می زند. از حسن توجه شما سپاسگزاریم. نشانی شما در فهرست گیرندگان دانش درج گردیده و شماره مشترک ۷۸-۷۹ و شماره ۸۰ به موقع ارسال شده است که امیدواریم دست پُر مهرتان را بوسیده باشد.

۱۳ - آقای دکتر غزن ختک از پیشاور بذل لطف نموده نوشته‌اند:

«از مدتی مجله دانش به دستم نرسیده است. ارادتی که به آن جناب و مجله دانش دارم

مرا وادار می‌کند که آدرس جدید خودم را نیز به عرض تان برسانم.»

آخرین شماره مشترک ۷۹-۷۸ و شماره ۸۰ به نشانی جدید پست شده است. اگر اعلام

وصول بفرمایند موجب تشکر است. همکاری های شما مایه خوش وقتی است. چنانچه برخی از

شماره های قبلی را به علت تغییر نشانی دریافت نکرده اید شماره هایش را مرقوم فرمایند تا

خدمتان بفرستیم.

۱۴ - آقای محمد اقبال خان جسکانی استاد یار فارسی دانشکده دولتی راجن پور

(پنجاب) طی نامه ای ابراز التفات فرموده نوشته‌اند:

«پیشتر از این پاسخ رسید دانش شماره ۷۷-۷۶ داده شده. عرض دیگر این که من

کتاب هایی از فارسی به اردو ترجمه کردم که چاپ شده اند برای ملاحظه و نقد و نظر به حضور

جناب عالی ارسال می شوند. بنده شعر برای چاپ در دانش ارسال داشته بودم ولی متأسفانه

تا کنون در فصلنامه جای داده نشده.»

چندی پیش شماره های ۷۹-۷۸ و ۸۰ فصلنامه دانش توزیع شده که در آن شعر جناب

عالی منتشر گردیده. توجه بیشتر ما به معرفی کتابها و نشریات تازه به متون فارسی است. فعالیت های

نوشتاری و گفتاری معلمان و مروّجان فارسی در سطح منطقه همواره توجهات ما را جلب می نماید

و از این بابت به همت شما آفرین می گویم.

۱۵ - آقای عبدالهادی توحیدی از کوت ادو (پنجاب) نگاشته‌اند:

«اخیراً برایم فصلنامه دانش رسید بسیار خرسند شدم آن را مطالعه کردم. در ابتدای آن

مناظره (شانه و آینه) بسیار دلکش و خوب درج است. التماس دارم که در شماره های بعد مناظره

تیغ و قلم یا مناظره عاشق و معشوق چاپ نمایند.»

خوشحالیم که شما به نوع ادبی مناظره تا این حد علاقه دارید. شاید شما هم با ما هم داستان

باشید که در شماره های مختلف به انواع موضوعات دلنشین و مباحث شوق برانگیز پردازیم

تاملاتی حاصل نشود. از دانشمند سرشناس پاکستانی پرسیدند شما که فیزیکدان برجسته در سطح

جهان هستید، چگونه است که به آثار ادبی بزرگان شعر هم توجه زیادی دارید؟ او در پاسخ گفت

«علوم طبیعی و ریاضی، دانشجو را به کارشناس علمی مبدل می‌کند اما این شعر و ادب است که

آدم را انسان می‌سازد.»

۱۶ - پرفسور عطا محمد از شکر گره (ناروای پنجاب) مرقوم فرموده اند:
«مجله دانش شماره ۷۷-۷۶ مرسله به این جانب به دستم رسید برای این کرم فرمایی
خیلی متشکرم، امیدوارم این مکرمت علی الدوام باشد.»

جناب عالی اغلب ابراز عنایت کرده اعلام وصول می کنید که روش بسیار پسندیده است.
از عموم گیرندگان دانش که از استادان، معلمان و مروجان فارسی می باشند، انتظار داریم نظریات
صائب خود را درباره مطالب منتشر شده در شماره های مختلف ابلاغ نمایند تا دست اندرکاران و
همکاران ما بتوانند در شماره های بعد نکات یادآور شده را مطمح نظر داشته، در بالا برد سطح
مندرجات فصلنامه سعی و کوشش بیشتری بنمایند. با این وصف مراتب امتنان مان را پذیرا باشید.

۱۷ - آقای سید نور الله نوری افغانی از کراچی طی پیام الکترونیک نوشته است:
«باسلام گزارش این که فصلنامه دانش شماره ۷۹-۷۸ دریافت گردید خیلی ممنون
ومتشکرم. این فصلنامه نه فقط جهت ارتقای ادبیات فارسی خیلی مؤثر می باشد بلکه برای
استادان و پژوهشگران بخصوص برای دانشجویان مخزن علم و آگاهی فراهم می کند و بسیار
ارزنده و جالب است.»

از محبت بی شائبه جناب عالی سپاس گزاریم.

۱۸ - آقای محمد عبدالحکیم شرف قادری از لاهور مرقوم داشته اند:
«چند روز پیش دو کتاب مطبوعه مکتبه قادریه و مکتبه رضویه دستی فرستاده بودم
امیدوارم که از لحاظ تان گذشته هم اکنون شماره ۸۰ دانش دریافت داشتیم از این بابت
متشکرم.»

وقتیکه نامه به دستمان رسید دو کتاب مزبور را دریافت نداشته بودیم البتہ بعداً زیارت
گردیده. از این بابت سپاسگزاریم.

۱۹ - آقای دکتر دبلیو ایچ صدیقی افسر مسئولیتهای ویژه ای در کتابخانه رضا
رامپور هند طی نامه ای نوشته اند (ترجمه):

«از ارسال یک نسخه از آخرین شماره (۸۰) فصلنامه دانش که مطالب در سطح عالی دارد و
دارای مقاله هایی نظیر «مثنوی نگاری امیر خسرو» از دکتر ظهور الدین احمد و «احوال و آثار
امیر خسرو» از سید مرتضی موسوی و مقاله های ارزشمند دیگری است کمال امتنان را دارد. ما
مایلیم با السستیتوی جناب عالی مبادلات مرتب انتشاراتی داشته باشیم.»

از این که به مطالب منتشر شده در فصلنامه توجه دارید مایه دلگرمی است. باید یاد آور شویم از سالها قبل کتابخانه رضازامپور در گیرندگان دانش قرار دارد و در سالهای اخیر انتشارات مرکز در کتابها و نشریات تازه در فصلنامه مرتباً معرفی گردیده است. تاکنون ۱۸۳ کتاب در ۳۴ سال اخیر (غیر از فصلنامه دانش) مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ و منتشر کرده است، بهتر است عناوین مورد نیاز و علاقه را اعلام فرمایند تا امثال امر شود، مشروط بر این که نایاب نباشد.

۲۰ - آقای محمد منشا تابش قصوری از مریدکی (بخش شیخوپوره) مرقوم داشته اند (ترجمه):

«مجله موقر دانش از بدو آغاز «باصره نواز» می شود. ما از مقاله های گوناگون تاریخی، پژوهشی، کلامی، ادبی بهره های فراوانی می بریم. چنین مرقع محاسن صوری و معنوی - دانش - موجب آرامش قلب و نگاه صاحبان علم و دانش می باشد. در این ضمن در شماره های مختلف مقاله هایی که در موضوع «اقبال شناسی» منتشر می فرمایید، مظهر ارادت و محبت میان ملتین ایران و پاکستان می باشد. هدیه تهنیت و تبریک به حضورتان و همکاران ارجمند تقدیم می دارم. در ضمن دو کتاب «نور س - ظهور تک» و «اغثنی یا رسول الله» ارسال است تقبل فرمایید.»

برای کلمات مهرآمیز صمیمانه سپاسگزاریم. خود جنابعالی در خدمت دین و دانش کوشا و پویا هستید از کتابهای تقدیمی در کتابخانه گنج بخش استفاده خواهیم کرد از این بابت هم مراتب امتنان ما را پذیر باشید.

۲۱ - آقای م. س. نقوی کتابدار محترم جامعه امامیه تنظیم المکاتب از لکهنو (هند) نوشته اند:

«وصول شماره ۸۰ فصلنامه دانش باسپاس فراوان اعلام می گردد. این مجله برای دانشجویان جامعه ما مورد استفاده بسیار است و در بخش مجموعه مجله های کتابخانه در دست بهره برداری است. امیدوارم این عنایت در آینده هم دامه یابد.»

با تشکر از ابراز علاقه به فصلنامه، شایسته تذکر است که در هر شماره کوشش می شود که مطالب پژوهشی متنوعی که باب ذوق خوانندگان فارسی دان رشته های مختلف در جامعه ها و دانشگاه ها باشد، گنجانده شود. امیدواریم که کلیه شماره ها به طور مرتب به کتابخانه شما واصل می شود. اگر کسری داشته باشید به ما بنویسید در صورت نایاب نبودن جهت تکمیل دوره های دانش اقدام می کنیم.

۲۲ - آقای دکتر س. م. رحمن دبیر کل فریندز از راولپندی بذل لطف فرموده در دو نامه مختلف نوشته اند: (ترجمه):

«با کمال سپاس وصول شماره های ۷۹-۷۸ و ۸۰ فصلنامه دانش اعلام می نماید که ما همواره به طور مرتب دریافت می کنیم. هر شماره نمایانگر مساعی شایسته تمجید مدیریت و سطح بسیار بلند مقاله ها صلاحیتهای علمی نویسندگان را باز می گوید. ژنرال بیگ رئیس «فریندز» مراتب امتنان خود را جهت ارسال چنین مجله عالی قدر ابلاغ می نماید. مجله دانش کتابخانه پژوهشی سازمان ما را غنی تر می سازد و مطمئناً مراجعان ما از جمله دانشجویان دانشگاه ها از مفاد آن بهره هایی بر می دارند.»

از کلمات تشویق آمیز ابراز تشکر نموده، امیدواریم که از انتشارات سازمان به صورت مبادله، کتابخانه ما را بهره مند بفرمایید.

۲۳ - آقای دکتر اکرام اعظم رئیس انستیتو مطالعات آتیه ای از اسلام آباد عنایتی نموده مرقوم فرمودند: (ترجمه):

«وصول آخرین شماره فصلنامه دانش ۷۹-۷۸ اعلام می گردد. سه کتاب از انتشارات اخیر خود را به طور مبادله برای کتابخانه مرکز ارسال می نماید.»

با ملاحظه آثار ارزشمندی از کتابهایی که در موضوعات ابتکاری تدوین و منتشر می نماید با خبر می شویم و از این بابت سپاس گزاریم که طی سال های اخیر مرتباً نسخه هایی از انتشارات انستیتو را اهدا فرموده اید.

همچنین با ابراز سپاس فراوان پیام های الکترونیک و نامه های محبت آمیز و حتی مکرر برخی از خوانندگان محترم به شرح زیر به دفتر دانش رسید:

انگلستان:

آقای فرهاد دفتری معاون مدیر انستیتو مطالعات اسمعیلی - لندن

ایران:

تهران: دکتر منوچهر جعفری گهر مدیر کتابخانه مرکزی وزارت علوم و تحقیقات و فناوری، دکتر

رضا خانی پور مدیر کل پردازش، آقای کیانوش کیانی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، آقای مهران آشوری سرپرست بخش نشریات ادواری کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران
 زاهدان: سرکار خانم صادقہ مسئول کتابخانه ادارہ کل فرهنگ و ارشاد اسلامی، استان سیستان و بلوچستان

پاکستان:

اکورہ خٹک: عبدالناصر بدخشانی

پنوعاقل: فضل اللہ مہیئر

دیرہ اسماعیل خان: محمد نواز خان کتابدار دانشگاه گومل

سرگودھا: دکتر اعزاز الحسن شاہ، محمد حسن قاضی

شیخوپورہ جہندیرو: محمد طیب بیداری

کراچی: قاری ہلال احمد ربانی نایب رئیس کتابخانہ تالار خالقدینا، دکتر ریاض الاسلام

ہدایت علی معاون کتابخانہ یادگاری لیاقت

گانچہ: بلتستان مسئول کتابخانہ یادگاری اپوچو فقیر

لاہور: ضیاء ملک، محمد رضوان ناظم اقبال ریویو اکادمی اقبال، عاشق خواجہ جہانگرد

ہری پور ہزارہ: حافظ صفوان محمد چوہان

ترکیہ:

بنیاد مذہبی ترکیہ، مرکز مطالعات اسلامی ISAM استانبول

ہند:

امرتسر: دکتر عزیز عباس استاد یار گروہ فارسی و اردو دانشگاه گورونانک دیو

پتنہ: مسئول بخش مجلہ ہا، کتابخانہ عمومی خاورشناسی خدابخش

علیگور: دکتر رئیس احمد نعمانی

*****

چکیده مطالب

به انگلیسی

*Abstracts of contents
in English*

the historical events upto present age has been described. The beginning and development of Persian Language and Literature during last 13 Centuries and role played by Rulers, Mystics, Traders and Artists has also been discussed and extracts from poetry of Persian poets belonging to Multan from 5th Century A.H. to present era have been quoted:

Abu Abdullah Roozbeh Nokti, Osman Mokhtari Ghaznavi, Fazli Multani, Ziauddin Sanjari, Sheikh Fakhruddin Iraqi, Mir Sadaat Hussaini Heravi, Muhammad Sarfaraz Khan, Mulla Qader, Munshi Shaheed Multani and from Persian poets of twentieth Century A.D. Prof. Akbar Moneer, Mohammad Shah Bakhsh Aassi, Habib Ahmed Ofaq Amrohavi, Burq Multani, Saber Multani, Asad Multani, Dr. Zobaideh Siddiqui, Agha Hosain Arastujahi, Attaullah Shah Bokhari Nadeem. Life and Specimens of their poetry have been given, they all have lived and died in the past century. Then three Contemporary poets who also happen to be professors of Persian and Urdu Literatures, Prof. Dr. Aassi Kernali, Dr. Aslam Ansari and Dr. Kheyaaal Amrohavi have been introduced in detail. Surely Multan's region with a thousand years back ground of producing Persian Poetic and Prose works is considered one of important seats of Persian in the Sub-Continent of Pakistan and India. Before concluding, few prose works written in these regions have also been named.

Syed Murtaza Moosvi

10 - Dost Mohammad Khan Kamil Yasrabi: A peep into his life and works

Dr. Mir Ghazan Khattak

Dost Mohammad Khan Kamil Yasrabi (D. 1981 AD) was a Writer, Critic and Poet of three languages i.e Persian, Pushto and Urdu and was considered a prominent literary and Cultural figure of 20th Century A.D . He has left a number of research works both published and unpublished in Pushto, Urdu and Persian.

In Persian poetry he has a special inclination towards *manqabat*, patriotism and *ghazal* . He had postgraduation studies in the field of philosophy and law from Muslim University Aligarh and worked as a professional lawyer. But he also contributed in Sub-continent's Muslim Struggle for independence and in activities of Pushto Writers Society for long years. He had vast studies of poetic works of Persian, So much so, that it has a vast impact not only on his Persian but also on his Urdu and Pushto Poetry. In addition to a number of research articles, four books in Pushto , One in Urdu and also one in English have already been published. Sorrowly his collection of Persian and Urdu poetry titled *Khomkhaneh-e-Yasrab* and Collection of Pushto poetry has not been published till now.

11 - Vast Contribution of Poets and Writers of Multan in promotion of Persian Languages and Literature.

Dr. Mohammad Bashir Anwar

At the outset Multan's ancient history has been narrated and termed it a city 'as old as Babol, Nainava and Yazd. Then

traditions are considered part of Central Asian People. Iran's Culture had influenced them. Two Aryan Languages Sanskrit and Persian are two basic elements contributing in Pushto. A number of Persian proverbs are currently used in this language. Like Allama Iqbal who was instrumental in revival of Persian in the Sub-Continent, Khushhal Khan Khattak, Ashraf Hijri, Abdul Qadir Khattak have same role in N.W.F.P, by composing Persian poetry, by imitating great masters like Saadi, Khusrau and Hafiz. Even various forms of Persian poetry like *ghazal*, quatrains, *masnavi* and *Qasida* are composed in Pushto specially with Persian diction, vocabulary and similies.

9 - Persian Poetry of Khushhal Khan Khattak

Ali Komail Qizilbash

Khushhal Khan Khattak is considered most prominent poet of Pushto Language but he has also valuable Persian Poetry to his credit. His nom de plume in Pushto is Khushhal, but in Persian poetry in addition to Khushhal he also brings *Kohi* and *Roohi* as nom de plume. In his Persian poetry he followed the style of great masters like Hafiz, Saadi, Amir Khusrau, Jami, Faizi and Bedil. The same influence in poetry and thought of Persian Poets is also reflected in his Pushto Poetry. In spite of limited volume of his Persian poetry, he has brought out new ideas and points, which are innovative and rare, for example;

چشم ظاهر بین مردم، مردم چشم سراسر است   عاقلان را در درون چشم، چشم دیگر است

***

عفو خدا از جرم من و تو زیادت است   «لا تنقو از آیت قرآن شنیده‌ای»

Transoxiana a just ruler by the name of "Mordaas" had an ambitious son Zohhak who conspired and killed his father, to become ruler : Due to Satan's kissing his shoulders, two hungry serpents appeared there who demand brains of two young persons as food daily. Jamsheed's claim to godship had made the people disturbed. After Jamsheed's fall Zohhak was able to hold Iran's throne . Two Iranian youngmen by the name of Armayel and Garmayel came in the guise of chef. One night Zohhak has seen worst dream . Priest describes Fareedoon's revolt, who is a son of Aabteen, an Iranian freeman. Simultaneously a blacksmith-petitioner, whose young Son was abducted by the officials, so that his brain be given to these serpents as food , due to Kaveh's influence among the people encourages him. But Kaveh holds spear by heralding his apron's leather, manifesting people's problems and plight and an indicator to the change of ruler. Fareedoon places order for special arms to kill Zohhak. He goes to prayer hall and Fareedoon hangs Zohhak to curse nail in history's cave. The day when Fareedoon captured Zohhak, people named it *Mehrrooz* or *Mehrgaan*. This old story has particularly been interpreted analytically in the field of public psychology of those times.

8 - *The Influence of Persian on Pushto Language*

Dr. Nusrat Jehan

Persian Language has such a vast impact on the people of Pakistan - India Sub-Continent that some times, it is felt that the language originally belonged to this land. People, whose mother tongue is Pushto due to their way of living, manners and

6 - Life and Services of Tipu Sultan: Last of the Muslim Rulers in South India.

Dr. Mohammad Mehdi Tavassoli

Tipu Sultan, Ruler of Mysore (Deccan) took reigns of Kingdom on passing away of his famous father - Sultan Hyder Ali. Tipu was a ardent freedom fighter and an able statesman in 18th Century A.D, when British Colonial Power started taking roots in the land and he tirelessly worked for driving British forces out exerting own military might and political wisdom . He appointed envoys in the Courts of Iran , Osmani and France. He held in high esteem Islamic thoughts and nationalistic traits. He loved literature and himself was a well cultured person. He had full command on Persian, Arabic , English and French languages. In spite of his Islamic leanings, he had an enlightened outlook and had appointed Hindus, to large number of key posts including Prime Minister. The historians have widely praised his civil administration, military conquests and social reforms. Tipu Sultan's library had a number of precious manuscripts, which were transferred to Britain and Calcutta after his martyrdom.

7 - Role of Kaveh-the Blacksmith- in Ferdousi's Shahnameh

Narges Jaber Nasab

In 4th Century A.H. rulers of Independent Samanid State in Khorasan and Transoxiana, used to keep scholars and Poets in high esteem . Hence Rudaki had termed "Bokhara" at Scholastic pedestal equal to Baghdad. Ferdousi's Shahnameh in last one thousand years had always been by the side of Iranians in their joys and sorrows. Contemporary to Jamsheed's rule, in

But at the same time a number of Centres of Persian teaching , translation, editing , Compilation and printing of Persian texts came into being throughout the Sub-Continent, most prominent like Royal Asiatic Society of Bengal and Fort William College at Calcutta and establishment of Oriental College of Punjab University at Lahore, which has played a pivotal role in teaching of Oriental languages, including Persian. Launching of Navilkishore Printing Press at Lucknow and later on branches in many other cities resulted in printing of hundreds of prose and poetry works of Persian within a short span of time. Iranology and services rendered by prominent Iranologists of Pakistan during 20th Century have to be analysed in this backdrop. Life, scholastic stature and major works of 17 senior Iranologists has briefly been discussed in this paper . They are Mirza Khaleej Beg (D.1929) Prof. Dr. Sheikh Mohammed Iqbal (D.1945) Prof. Hafiz Mahmood Khan Sheerani (D.1946) Prof. Dr. Maulvi Mohammad Shafi (D. 1963) Prof. Syed Wazir ul Hassan Abedi, Pir Hussam uddin Rashidi (D. 1982). Dr. Mohammad Bashir Hussain (D. 1983) Prof. Dr. Syed Mohammad Abdullah (D. 1986) Dr. Khawaja Abdul Hameed Irfani (D. 1990) Prof. Ferozuddin Raazi, Dr. Haromal Sadarangani (D. 1992) , Prof. Mirza Maqbool Beg Badakhshani (D.1993), Prof. Dr. Mohammad Baqir (D. 1993), Dr. Mohammed Riaz (D. 1995) Dr. Syed Sibte Hasan Rizvi. (D.1997) , Prof. Dr. Ghulam Sarwar (D.1998) , Prof. Dr. Syed Motiul Imam (D. 1999) in chronological order . A large number of living Iranologists have also been suitably referred and named.

amalgamated for the benefit of lovers of classical literature of Persian particularly with special taste for mystic poetry.

4 - Research and Literary Contribution of Prof. Dr. Abdul Shakoor Ahsan

Dr. Qasim Saafi

Prof. Dr. Abdul Shakoor Ahsan, Prof. emeritus, Punjab University, Lahore, has wide contribution of teaching, research and studies of Persian Language and Literature during last six decades : He is considered Senior most living Persian Scholar at University level. He believes that creative guidance's real focus in scholastic, cultural, historical, social and religious spheres initiates from Iranian sources. Prof. Ahsan gauges the deep influence of Islamic Iran's civilisation and culture on the Sub-Continent and makes sincere plea for wide spread studies of Iranology and relevant subjects. His research and literary works are available in Persian, English and Urdu and have been of immense importance in University and scholarly circles. For many years he was Professor and Chairman of Persian Deptt. at University Oriental College. Since his Superannuation, he continues to head Punjab University's Research Society of Pakistan, which brings out valuable books with research oriented substance.

5 - Iranology and Prominent Iranologists of Pakistan during 20th Century A.D.

Syed Murtaza Moosvi

Persian Language lost its status as official language in the Sub-Continent in 19th Century A.D and was replaced by English.

Travel to East, Roodalzeh, Sedarta and others and Iqbal both have widely expressed, similarities of thoughts in their various works. Their high ideals are based on love and affection. Both attach great importance to youths and their well being. Both of them reject a society of materialistic-cum- industrial backdrop but void of human values of high esteem. They uphold high spiritual standards devoid of any geographical considerations. Both are desirous of understanding and comprehending the set structures of power, governance, art, education and training, religious and social matters. Hence they can be considered founders of the post modernism.

3 - A Review and Criticism of Life, Divan, Masnaviat & Qasaid of Senaie Ghaznavi. Prof. Dr. Ghulam Sarwar

All the Scholars having good mastery over Maulana Rumi's poetry remember his famous couplet (translation):

Attar was face and Senaie his two eyes. We have come while following Senaie and Attar!

In the domain of Persian literature among mystic poets of repute most of the attention is being paid to Maulana - by writing books, dissertations, translations and by contributing articles. Some contribution is also made towards life and works of Attar in scholastic circles. But researchers have made very limited efforts to evaluate Senaie Ghaznavi's contribution to mystic literature. Whatever factors have been instrumental in it, we leave its analysis to some other time. Late Prof. Dr. Ghulam Sarwar (D:1998) had compiled this article in four parts dealing Senaie's Life, *Divan, Masnaviat and Qasaid*, which have been

A GLIMPSE OF CONTENTS OF THIS ISSUE

1 - Manuscript of Treatise of "MOSHTIYEH" by Mir Syed Ali Hamadani. **Ed. Dr. Neamatollah Iranzadeh**

Ganjbaksh Library of Iran Pakistan Institute of Persian Studies has three manuscripts of Mir Syed Ali Hamadani's treatise titled "**MOSHTIYEH**" numbering 14092, 4409 and 5417. The learned Editor has discussed in detail the actual title of the treatise, which has been recorded in various forms by different Cataloguers and Authors in their books. The most popular title has been "Mashiyyat". The present title has been analysed and suggested in line with Mir Syed Ali Hamadani's way for according titles to a large number of treatises written by him in Persian and Arabic. The first MSS (No 14092) has been treated as basic text and other two MSS have been compared and alternate words and vocabularies have been given in footnotes - although there are very brief differences - as A & B. The author has taken up additional research for explaining various terms, idioms and dictions not so common in use to facilitate the interested readers. "Danesh" had earlier published 3 treatises of Hamadani in Issue No 16; One in Issue No 17-18 and also 63-64 and two in Issue No 36.

2 - Iqbal and Hesse: Loveland's Mendicants.

Dr. M. Baqaie Makan

Herman Hesse, reputed German writer with works like

NOTE

On the front page we are giving a 'resume' of the contents of the current issue of **DANESH** for the information of the English knowing Librarians, Cataloguers and particularly Research Scholars to enable them to get a brief knowledge of the subject of articles of their interest and subsequently get them translated by themselves - Editor.

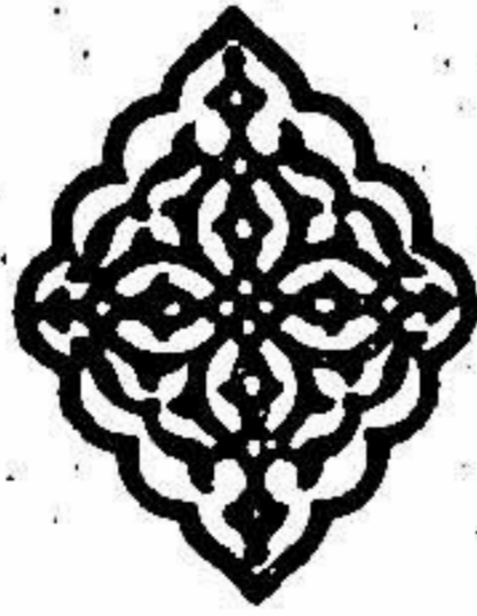

DANESH

Quarterly Journal

resident & Editor-in-Chief : Dr. Neamatollah
Iranzadeh

Editor : Syed Murtaza Moosvi

Address:

IRAN PAKISTAN INSTITUTE OF PERSIAN STUDIES

House No.4, Street 47, Sector F-8/1

Islamabad 44000, PAKISTAN.

Ph : 2263191-92 Fax : 2263193

Email: daneshper@yahoo.com

daneshper@gmail.com

Marfat.com

شعر علامہ اقبال از جاوید نامہ
به خط آقای جباری خوشنویس معاصر ایران